ISSN 1829-4073

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ԵՐԵՎԱՆ -YEREVAN

2014

№ 1

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2014 N 1 (4)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ – ARTICLES

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ– REPORTS

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ - THE HISTORY OF ARMENOLOGY

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ – DISCUSSIONS

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ – BOOK REVIEW

Գիտական լրատու

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ – ARTICLES

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
aramkosyan@yahoo.com

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՋ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության հիմնախնդիրների շարքում թերևս առաջնային պետք է համարել այն քաղաքական և էթնիկ միավորի (ավելի ճշգրիտ՝ միավորների) նույնացումը և տեղայնացումը, որը սինթեզող դերակատարում է ունեցել մ.թ.ա. II–I հազարամյակներում այստեղ նախ Ուրարտուի (Վանի թագավորություն), այնուհետև բուն հայկական պետությունների (Երվանդյան և Արտաշեսյան) կազմավորման գործընթացում: Հաշվի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական և բնակլիմայական առանձնահատկությունները (կտրտված ռելյեֆ, կլիմայական հակադրություններ, երկրագործության և ընդհանրապես կենսապահովման համար անբարենպաստ պայմաններով աչքի ընկնող զգալի տարածքներ և այլն), ինչպես նաև հարաբերական դիրքը հին Առաջավոր Ասիայի վաղ քաղաքակրթական կենտրոնների նկատմամբ, կարելի է առանձնացնել երեք կարևոր տարածաշրջաններ, որտեղ կարող էին ձևավորվել պետություններ: Դրանք են՝ ա) արևմտյան գոտի (Եփրատի վերին հոսանքների շրջան, Ծոփք-Մալաթիա), բ) հարավարևմտյան գոտի (Ծոփք-Մալաթիայից հարավ՝ Աղձնիք) և գ) Վանա լճի մերձափնյա գոտի, ներառյալ նաև դրանից քիչ հարավ ընկած լեռնային շրջանները: Թե հնագիտական, թե գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները թույլ են տալիս ակնկալելու այս երեք շրջաններում պետականությունների գոյություն առնվազն մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից, թերևս ավելի վաղ[1]:

Անցնելով Հայկական լեռնաշխարհում քիչ թե շատ խոշոր պետականությունների կազմավորման խնդրին և փորձելով այն առնչել Վանի թագավորությանը ու դրան հաջորդած Երվանդյան Հայաստանին, կարող ենք տեսնել, որ ընտրությունն այնքան էլ մեծ չէ: Թե առաջինի, թե երկրորդի

[1] Պետականություն տերմինի տակ նկատի չունենք աղբյուրներում «երկիր» կոչվող ցեղային այնպիսի միավորներ, որոնք տասնյակներով հիշատակվում են, օրինակ, մ.թ.ա. XII դարից սկսած դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավգոտի ընթացած ասորեստանյան արքաների արշավանքների համատեքստում:

աշխարհագրական միջավայրը ակնհայտորեն ընդգրկում է Վանա լճի ավազանը և դրանից արևմուտք ընկած շրջանները[2]: Վաղուց ի վեր նկատվել է, որ հենց այս տարածաշրջանում են տեղայնացվում հայ ժողովրդի երկու անվանումները (հայ և արմեն), այստեղ են գտնվել հայ հեթանոսական դիցարանի մեզ հայտնի աստվածությունների մեծ մասի պաշտամունքային կենտրոնները (Բարձր Հայք, Տուրուբերան): Այս ցուցակին պետք է ավելացնել Մովսես Խորենացու կողմից ներկայացվող «Առաջին հայկյանների» նախնական բնակության վայրը (Հարք գավառը Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան մերձափնյա գոտում): Ինչ վերաբերում է ներկայիս ՀՀ տարածքին, ապա այն, վերոհիշյալ ելակետային չափանիշների լույսի ներքո, կարծես թե ավելի ուշ է ներառվում այդ «Նախնական Հայաստանի» շրջանակներում:

Քանի որ ներածականում նշված հիմնախնդիրը վերին աստիճանի բարդ և աշխատատար հարց է, կապված ինչպես սկզբնաղբյուրների սակավության, այնպես էլ դրանց հաղորդած տեղեկությունների զերակշիռ մասի համար այլընտրական ենթադրությունների հնարավորությունների հետ, ապա այստեղ կկենտրոնանանք դրա ոլորտում ընկած մի մասնավոր խնդրի վրա:

Հայագիտական ուսումնասիրություններում բավական շատ է արծարծված Երվանդյան Հայաստանի խնդիրը[3]: Աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում հիմնավորապես քննարկվել են Երվանդյան Հայաստանի տարածքի, արքայատոհմի ծագման, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության շատ խնդիրներ: Այդ ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական հենքը նույնպես բազմազան է՝ անտիկ հեղինակներ (Քսենոփոնի «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա», Ստրաբոն և այլք), աքեմենյան պաշտոնական արձանագրություններ, Մովսես Խորենացի, հնագիտական աղբյուրներ և այլն: Դրանց շարքում, սակայն, կա մի կարևոր տեղեկություն, որը տարօրինակ կերպով իր գիտական մեկնաբանությունը դեռևս չի ստացել:

---

[2] Հայագիտության մեջ հենց այս տարածաշրջանն է դիտվում որպես Երվանդունիների պետականության կազմավորման օրրանը (**Տիրացյան Գ. Ա.**, 1958/6, 61; **Տիրացյան Գ. Ա.**, 1966/4, 83–102; **Երեմյան Ս.**, 1968/3, 106–107; **Երեմյան Ս.**, 1971, 437–438): Երվանդունիների հայկական պետության այսպիսի տեղայնացումն ունի բավական լավ հիմնավորում ի դեմս նշված տարածքում հայ մատենագրության մեջ հիշատակվող մի շարք սիմպտոմատիկ տեղանունների (Վանի շրջանի Երվանդական անվանումը ըստ Թովմա Արծրունու, Վան քաղաքի Երվանդավան անվանումը, նաև Ս. Երեմյանի ենթադրությունը, որ նախապես Արուանթունիք-Երվանդունիք գավառը պետք է ներառեր Վանի շրջանը – **Երեմյան Ս.**, 1968/3, 106–107):

[3] Երվանդունիների մասին **Toumanoff C.**, 1963, 277ff.; **Тирацян Г.**, 1956/3, 69–74; **Տիրացյան Գ. Ա.**, 1966/4, 83–102; **Տիրացյան Գ. Ա.**, 1980/4, 84–95; **Տիրացյան Գ. Ա.**, 1981/2, 68–84:

Այսպես. *«Պարսիկները և մակեդոնացիները տիրում էին Հայաստանին: Դրանից հետո՝ նրանք, ովքեր իշխում էին Սիրիայում և Մարաստանում (այն է՝ Սելևկյանները –* **Ա. Ք.***): Եվ վերջինը Օրոնտեսն էր՝ Հիդարնեսի՝ յոթ պարսիկներից մեկի, շառավիղը: Եվ երկիրը բաժանված էր երկու մասի Անտիոքոս Մեծի զորավարներից Արտաքսիասի և Զարիադրիսի կողմից»*[4]:

Մասնագետների ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացած է եղել վերը հղված հաղորդման երկու հատվածների վրա կապված Հայաստանում Օրոնտեսի կառավարման, ինչպես նաև Արտաքսիաս-Արտաշեսի և Զարիադրիս-Զարեհի հետ, ներառյալ վերջիններիս կապը կամ դրա բացակայությունը Երվանդունիների հետ: Ինչ վերաբերում է Հիդարնեսին (սա հին պարսկերեն Վիդարնա անվան հունականացված ձևն է), ում Ստրաբոնը ներկայացնում է որպես Օրոնտեսի նախնի, ապա մասնագետների լռությունը, թերևս, հետևանք է այն մտայնության, որ այդ տեղեկությունը կարող էր լինել մտացածին[5] կամ, համենայն դեպս, անապացուցելի է այլ, լրացուցիչ աղբյուրների բացակայության պատճառով: Ամեն դեպքում, եթե ընդունենք որ սույն Հիդարնեսը իրոք Օրոնտասի նախնին էր, ինչը, հաշվի առնելով Ստրաբոնի հեղինակությունը, դժվար է կասկածի տակ առնել, և նրա հետնորդները հանդիսանում էին Հայաստանի կառավարիչները (սատրապների կարգավիճակով), ապա, թերևս, առավել ընդունելի բացատրությունն այն է, որ Հիդարնեսի տոհմը այդ իրավունքը կարող էր ստանալ Դարեհ I-ի կողմից որպես պարգև իր հանդեպ նրա մատուցած ծառայությունների դիմաց[6]:

Կապված Օրոնտասի՝ Հայաստանում իշխելու խնդրի հետ, կարևոր սկզբնաղբյուր են նաև Նեմրութ լեռան հայտնի արձանագրությունները, որոնք կազմված են մ.թ.ա. I դարի կեսերի Կոմմագենեի արքա Անտիոքոս I Թեոսի կողմից[7]: Այս արձանագրություններից մեկում որպես Անտիոքոսի հեռավոր նախնի հիշատակվում է Արտասուրայի որդի Օրոնտասը, ով

---

[4] **Strabo XI, 14, 15**. Միևնույն հատվածի շարահյուսական որոշ տարբերություններ ներկայացնող թարգմանությունը՝ **Մանանդյան Հ.**, 1977, 130:

[5] Ս. Կրկյաշարյանի կարծիքով, Արտաշեսն իրեն համարում էր Երվանդական (ըստ Խորենացու տեղեկության), քանի որ Օրոնտաս-Երվանդը, համաձայն Ստրաբոնի վկայության, Հյուդարնեսի հետնորդն էր, այդպիսով կապ ստեղծելով նրա և Աքեմենյանների միջև (**Կրկյաշարյան Ս.**, 1976/4, 184–185): Նա այս տեսակետը հիմնավորում է հելլենիստական որոշ պետությունների արքաների մոտ դրսևորվող այն մտայնությամբ, թե իրենց արքայատոհմերը այս կամ այն կերպ կապված էին Աքեմենյանների հետ:

[6] Այդպես են մեկնաբանում Հիդարնեսի դիպվածը Բ.Պիոտրովսկին և մյուսները (տես, օրինակ, **Пиотровский Б.**, 1968, 218 прим.56; **Տիրացյան Գ.**, 1958/6; **Տիրացյան Գ.**, 1976, 230:

[7] Արձանագրությունները հրատարակվել են Կ. Հումանի և Օ. Պուխշտայնի կողմից (**Humann K. und Puchstein O., 1890):**

հանդիսանում էր Աքեմենյան արքա Արտաքսերքսես II-ի դուստր Հոռոդոգունեի ամուսինը[8]:

Այսպիսով, ըստ Նեմրութի արձանագրությունների, Կոմմագենեում իշխող արքայատոհմը ծագում էր ոմն Արտասուրայի որդի Օրոնտես/Արոանդեսից:

Վերոհիշյալ Հիդարնեսը մտացածին անձնավորություն չէ: Նա իրոք գոյություն է ունեցել, ապրելով Աքեմենյան տերության հիմնադիր Դարեհ I-ի ժամանակներում, հանդիսանալով նրա մերձավորներից մեկը, ով, ի թիվս այլոց, ապահովել էր Դարեհի կողմից իշխանության բռնազավթումը Գաումատա-Սմերդիսից[9]: Եթե Ստրաբոնի վկայությունը պատմական հիմք ունի և Օրոնտես-Երվանդ IV-ը Հիդարնես-Վիդարնայի հետնորդներից էր, ապա վերջինս պետք է ապրեր առնվազն մ.թ.ա. VI դարի երկրորդ կեսին: Հիդարնեսի մասին աղբյուրները պահպանել են որոշակի տեղեկություններ[10]:

Հիշատակությունները և անվան գրությունը

Այս անձնանունը ինչպես հունալեզու, այնպես էլ աքեմենյան արձանագրություններում վկայված է տարբեր ձևերով[11].

ա. Հիշատակվում է Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ որպես Բագաբիգնայի որդի, Դարեհի աջակիցներից և զորավարներից մեկը: Արձանագրության պարսկերեն հատվածում անունը չի պահպանվել, սակայն բաբելերեն և էլամերեն հատվածներում հիշատակվում է որպես Uwidarna և Huddana: Սակայն նա կրկին հանդես է գալիս որպես Դարեհի զորավար, ով ուղարկվել էր ճնշելու Մարաստանում ծագած ապստամբությունը[12]:

բ. Ὑδάρνης (Հերոդոտոս և Ստրաբոն) և Ἰδέρνης (Քտեսիաս):

գ. Հայտնի են այս Հիդարնեսի մի շարք հետնորդներ, որոնցից հիշատակելի է մ.թ.ա. 480 թ. Թերմոպիլյան կիրճի ճակատամարտում Քսերքսեսի բանակի էլիտար զորամիավորման՝ «Անմահների գնդի» հրամանատար Հիդարնեսը՝ նախորդի որդին[13]:

Ինչպես տեսնում ենք Հիդարնեսի և նրա տոհմի մասին առկա աղբյուրների հիշատակություններից, սա Աքեմենյան տերության առավել ակնառու ազնվականական տոհմերից մեկն էր, որը սկսած Դարեհ I-ի գահա-

---

[8] Նեմրութ լեռան արձանագրությունների համապատասխան հատվածները հղվում են ըստ Կ. Թումանովի աշխատության (**Toumanoff, 279ff.**):

[9] **Briant P., 2002, 107ff.**

[10] Հիդարնեսի մասին աղբյուրների համառոտ տեսությունը **Justi F., 1895, 368**, ինչպես նաև Հիդարնեսի տոհմածառը՝ **Idem: 397**.

[11] Բեհիսթունյան արձանագրության նորագույն, համապարփակ հրատարակությունը՝ **Bae C.-H., 2001**: Տարբեր աղբյուրներում այս անվան գրության ձևերի համար՝ **Kent R.G., 1950, 208; Brandenstein W. and Mayrhofer M., 1964, 153; Kosyan A., vol. 10/1, 2006, 5f. և ծանոթ. 21** (այս անվան ծագման և մեկնաբանությունների մասին):

[12] **Bae C.-H.,** 122ff.

[13] **Herodotus 7, 83, 211, 215, 218**.

կալումից, մշտապես գտնվել է առաջին պլանում: Հիդարնեսի սերունդները շարունակում էին զբաղեցնել պետական և ռազմական բարձրագույն պաշտոններ («Անմահների զնդի» հրամանատար Քսերքսեսի դեպի Հունաստան կազմակերպած 480–479 թթ. արշավանքի ժամանակ, սատրապներ և այլք), ինչը վկայում է աքեմենյան տերության մեջ նրանց ունեցած կարևորագույն դերի մասին: Հավանական կլիներ ենթադրել, որ այդ դիրքը և առաջին հերթին Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը Հիդարնյանները վաստակել էին Դարեհ I-ի հանդեպ ունեցած խոշոր ծառայության դիմաց: Եթե Ստրաբոնի այս հաղորդումը իրական պատմական հիմքեր ունի, այլ ոչ թե նշանավոր աշխարհագրագետի ժամանակներից շատ ավելի վաղ, քաղաքական ինչ-ինչ նկատառումներով ստեղծված առասպել է, ապա հնարավո՞ր է արդյոք փորձել հայտնաբերել այդ իրողության ետնախորքը: Կարո՞ղ էին արդյոք Հիդարնյանները ինչ-որ կերպ կապված լինել Հայաստանի հետ:

Հնդիրանցիները Առաջավոր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II–I հազարամյակներում

Մեր հոդվածի նպատակների տեսանկյունից կարևոր է հետևյալ հարցադրումը՝ հնարավոր է արդյոք քիչ թե շատ նշանակալից հնդիրանական լեզվական տարր հայտնաբերել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածներում նախքան Մարաստանի և Աքեմենյան տերության հանդես գալը: Ընդ որում, փորձելով խուսափել կանխակալ կարծիքից բխող եզրակացություններից՝ կապված հնդեվրոպական լեզուների նախահայրենիքի վերաբերյալ վարկածների ընտրության հետ, այդ վերջին խնդիրը չի շոշափվի: Նմանապես զերծ կմնանք շրջանառության մեջ դնելուց Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջանների հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքներից: Այստեղ շեշտը կդրվի միայն համաժամանակյա գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա:

Դեռևս նախորդ դարի առաջին կեսին միջագետքյան, փոքրասիական և եգիպտական սեպագրական աղբյուրներում հայտնաբերվեցին հնդիրանական լեզվական իրողությունների ակնհայտ հետքեր, որոնք սփռված են Առաջավոր Ասիայի մի շարք տարածաշրջաններում[14]: Այդ իրողությունները հատուկ անունների տեսքով առկա են մ.թ.ա. II հազարամյակի գրե-

[14] Այդ նյութերի վերաբերյալ տես հետևյալ ամփոփող ուսումնասիրությունները՝ **Mironov N. D., XI, 1933, 140ff.; O'Callaghan R.T., 1948, 56ff.; Mayrhofer M., 1966; idem, 1974; idem, 1982**; նաև արիերենի որպես այս ժամանակներում մեռած լեզու լինելու մասին՝ **Kammenhuber A., 1968; Kammenhuber A., 1977, 129–144; idem, 35-51; Дьяконов И.М.,** 1970/4, 39-63: Սակայն Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, քաղաքական հանգամանքների բերումով, շատերի կողմից դրանք արժանի ուշադրության չարժանացան: Բանն այն է, որ հին հնդիրանցիների նկատմամբ երբեմն կիրառվող «արիացիներ» տերմինը առաջ էր բերում անառողջ աղերսներ նացիզմի գաղափարախոսների կողմից շրջանառության մեջ մտցված «արիականության» հետ:

թե ողջ ընթացքում Միջագետքում (Միտաննի, կասսիտական Բաբելոնիա), Սիրիա-Պաղեստին, Խեթական տերություն և Կիցցուվատնա-Կիլիկիա: Դրանք հիմնականում արքաների և նրանց հովանավոր աստվածների, տեղական կառավարիչների անուններ են և որոշ քանակությամբ տեղանուններ: Սրան պետք է ավելացնել նաև խեթական հայտնի տեքստերից մեկում հիշատակվող մի շարք ձիավարժական տերմիններ[15]: Այս ընդարձակ նյութերի վերաբերյալ իրականացվել են մեծաքանակ ուսումնասիրություններ, այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար չէ կենտրոնանալ դրանց վրա: Նշենք միայն, որ մ.թ.ա. II հազարամյակում հիշատակվող վերոհիշյալ անձնանունները, դիցանունները, տեղանունները և հասարակ անունները ներկայացնող լեզվի խնդիրը մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր, երբեմն ուղղակի հակադիր մեկնաբանություններ է ստացել[16]: Համենայն դեպս պարզ է մի բան, որ վերոհիշյալ լեզվական նյութերը թերևս վկայում են միասնական հնդիրանական լեզվական արեալի գոյության, այլ ոչ վերջինիս տրոհումից հետո ընկած փուլին հատուկ իրողությունների մասին: Այսինքն, տվյալ պարագայում չի կարելի խոսել Միտաննիում և այլուր բնակվող վաղ իրանցիների, այլ մի էթնոլեզվական հանրության մասին, որը շատ մոտ է վեդայական դարաշրջանում Հնդկաստան հասած հնդարիացիներին[17]:

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, ապա այստեղ էլ առկա են հնդիրանցիների ակնհայտ հետքեր, որոնք վկայված են մ.թ.ա. XV–XIV դարերով թվագրվող խեթական երկու սեպագիր տեքստերում[18]:

ա. **Arziutta (^{m}Ar-zi-u-ut-ta-aš)**, **Lupakiutta (^{m}Lu-pa-ki-u-ut-ta)** և **[…….]-utta**

Այս երեք անունների կրողները հիշատակվում են մ.թ.ա. XV դարի վերջերով թվագրվող մի հրահանգ-պայմանագրում ի թիվս վերինեփրատյան Իսուվա պետության (հայկ. Ծոփք) տարածքից և/կամ դրա անմիջական հարևանությամբ գտնվող Պախխուվայից խեթական մայրաքաղաք եկած անձանց (ամենայն հավանականությամբ՝ ցեղապետեր)[19]: Տեքստը թվագրվում է խեթական արքա Առնուվանդաս I-ի ժամանակներով (մ.թ.ա. XV դարի վերջ – XIV դարի սկիզբ): Այս երկու անունների (երրորդ անվան

[15] Դա ոմն Կիկկուլիի կողմից ստեղծված ձիավարժության մասին ձեռնարկն է (**Kammenhuber A., 1961; Starke F., 1995 [= Studien zu den Boğazköy-Texten, N .41]**):

[16] Արծարծված մեկնաբանությունների համար տես վերը՝ 14-րդ ծանոթագրությունում հղված ուսումնասիրությունները:

[17] Այս և ընդհանրապես տերմինաբանական խնդիրների մասին տես, օրինակ, **Thieme P., 1960, 301–317**:

[18] **KUB XXIII 72+** և **KBo XVI 42**: Այդ նյութերը, որոնք նկատվել էին շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ, դուրս են մնացել հայագետների տեսադաշտից (**Kosyan A., 1ff.; Քոսյան Ա., 2006, 247–258; Kosyan A., vol. IV/2, 2009, 93ff.**):

[19] Տեքստի հրատարակությունը **Kosyan A., vol. I, 2006, 72–97**, անձնանունների քննությունը՝ **Քոսյան Ա., 248–253**:

հիմքը տեքստում կորսված է, պահպանվել է միայն –utta վերջածանցը) հնդիրանական բնույթը դժվար է վիճարկել, քանի որ -utta անձնանվանակերտ բաղադրիչը լավ վկայված է ինչպես Առաջավոր Ասիայի մեկ այլ տարածաշրջանից՝ Սիրիայից և Պաղեստինից, հայտնի հնդիրանական անուններում, այնպես էլ վեդայական-սանսկրիտյան տեքստերում[20]: Կարևոր է նշել, որ այդ վերջածանցն այլևս չի հանդիպում խեթական անձնանունների ողջ կորպուսում:

բ. **Uit(tarna[-] ᵐU-it-tar-n[a(-)**…]

Հիշատակվում է խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I-ի (մոտ. մ.թ.ա. 1345–1322 թթ.) մի տեքստում, որտեղ ոմն խեթական պաշտոնյա զեկուցում է Իսուվայում տիրող քաղաքական իրավիճակի մասին, հիշատակելով տեղի մի շարք ցեղապետերի/կառավարիչների: Ուիտարնան դրանցից մեկն է:

Ծոփքի տարածքում խեթական տեքստի հիշատակած Հիդարնեսի անվան հին իրանական տարբերակը (Vidarna) այդ անվան առայժմ ամենավաղ ձևն է, որը, առնվազն երկու այլ հնդիրանական անունների հետ մեկտեղ (Արծիուտտա և Լուպակիուտտա) կարող է վկայել այս տարածաշրջանում հնդիրանական տարրի ներկայության մասին:

Վերոհիշյալ հնդիրանական անձնանունների առկայությունը Իսուվա-Ծոփքում մ.թ.ա. XV–XIV դարերում չի կարելի համարել արտասովոր երևույթ ստորև ներկայացվող փաստարկների լույսի ներքո:

ա. Հնդիրանական անձնանունները կրող անձինք առանձին անհատներ չեն, այլ ցեղապետեր, որոնք ապրում էին Ծոփքում և դրան հարող շրջաններում իրենց լեզվակից ցեղերի/տոհմերի հետ միասին: Սրանցից մեկի՝ Լուպակիուտտայի անունը, հենվելով ավելի ուշ շրջանի խեթական բազմաթիվ տեքստերի հաղորդած տեղեկությունների վրա, հնարավոր է, շարունակել է կիրառվել Ծոփքում հետագայում ևս (Լուպակկի ձևով), առանց անձնանվանակերտ –utta-ի[21]: Մ.թ.ա. XIV–XIII դարերով թվագրվող շուրջ մեկ և կես տասնյակ խեթական տեքստերում հիշատակվում են առնվազն երկու անձինք, ովքեր խեթական արքունիքում բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում: Ամենայն հավանականությամբ, Իսուվայի՝ Խեթական տերության կողմից նվաճվելուց և հետագայում նրա հետ ինտեգրվե-

[20] Դրանք են՝ Indaruta և Yamiuta, որոնք կրում էին երկու մանր քաղաքական միավորների՝ Ակշապայի և Գուդդաաունայի, կառավարիչները: Այս անունները թեոֆոր կառուցվածք ունեն՝ Indar «Ինդրա» + -uta (Ռիգվեդայում՝ Indrota//Indrauta) և Yami «Յամի» + -uta. Ինդրան և Յամին վեդայական դիցարանում լավ վկայված աստվածություններ են: Ինչ վերաբերում է -uta վերջածանցին, ապա այն նշանակում է «սիրելի, X-ից պահպանվող/հովանավորվող», այսինքն Ինդարուտա = «Ինդրայի սիրելի/Ինդրայից հովանավորվող», Yamiuta = «Յամի սիրելի/Յամիից հովանավորվող» (**R.T. O'Callaghan, 61, 152**):

[21] Խեթական տեքստերում հիշատակվող Լուպակկի անունը կրող անձանց ինքնության մասին՝ **Քոսյան Ա., 249–251.**

լուց հետո հնդիրանական ծագում ունեցող խուվյան տոհմերից մեկի առաջնորդը ներառվել էր խեթական կայսերական վարչակազմ, հասնելով բարձր դիրքերի, ավանդույթ, որը շարունակվել էր նաև հետագայում[22]: Ի դեպ, հնարավոր է, որ մ.թ.ա. XIII դարում Իսուվայի թագավորության ստեղծման գործում այս տոհմը պետք է կարևոր դեր խաղար: Մասնավորապես, Իսուվայի արքա Էխլի-Շարրուման «Գլխավոր կառավար» Լուպակկիին ուղղված իր նամակում վերջինիս անվանում է «Իմ սիրելի հայր»[23], ինչը կարող է նշանակել, որ սույն Լուպակկին իրոք կարող էր լինել Իսուվայի արքայի հայրը[24]: Լուպակկիի և Իսուվայի միջև սերտ փոխհարաբերությունների մասին կարող է ակնարկել նաև Իսուվայի կարևոր հնավայրերից մեկի՝ ներկայիս Քորուջութեփեի պեղումներից հայտնաբերված հիերոգլիֆային լուվիերեն արձանագրություն պարունակող կնքադրոշմը, որի վրա առկա է այս անունը (Lu-pa-ki)[25]: Լուպակկի(ուտտա) անվան հնդեվրոպական ստուգաբանությունը թվում է հավանական[26]:

Ենթադրյալ հնդիրանական ծագում ունեցող անունը կրող ցեղապետի տոհմի առկայությունը Իսուվա-Ծոփքում մ.թ.ա. XV–XIII դարերում այն է՝ ընդհուպ մինչև Խեթական տերության տրոհումը, դրա կենսունակության վկայությունն է:

բ. Հաջորդ փաստարկը Իսուվա-Ծոփքի և նրա հարավային հարևան Միտաննիի միջև սերտ փոխհարաբերություններն են: Նախքան Խեթական տերության կողմից մ.թ.ա. XV դարում նվաճվելը, Իսուվան գտնվում էր Միտաննիի քաղաքական ազդեցության ներքո: Այդ մասին կարելի է կարծիք կազմել Խեթական արքա Թուդխալիյաս II-ի (Առնուվանդաս I-ի նախորդը) և Կիցցուվատնայի (Կիլիկիա) արքա Սունաասուրայի միջև կնքված և վերոհիշյալ ժամանակաշրջանից ավելի վաղ թվագրվող պայ-

---

22 Այս անունը կրող առաջին անձը խեթական արքա Սուպպիլուլիումաս I-ի հայտնի զորավար Լուպակկին է, ով ակտիվ մասնակցություն է ունեցել խեթերի սիրիական արշավանքների ընթացքում:

23 Տեքստի տառադարձումը և թարգմանությունը՝ **Klengel H.,** 1976, 86f.: **Քոսյան Ա.,** 1997/1, 177–148:

24 Հ. Քլենգելի կարծիքով, այդպիսի ենթադրությունը պարտադիր չէ, սակայն ավելի քան հավանական է (**Klengel H.,** 87):

25 **Göterbock H. G.,** 32/1-2, 1973, 142, N. 6.

26 Որքան մեզ հայտնի է, առայժմ միայն Ն. Միրոնովն է առաջարկել Լուպակկի անունը համեմատել հին հնդկ. lopāka «չախկալի տարատեսակ», lopāśa «չախկալ, աղվես» բառերի հետ (**Mironov N. D.,** 205f.): Թվում է, Լուպակկի անվան հիմքը հնարավոր է բխեցնել հե. *ulp-, *lup-ից, որից հնդեվրոպական լեզուներում կազմված են շնազգիների անվանումներ (չախկալ, գայլ, աղվես) (**Pokorny J.,** 1959, 1179): Այսպես, ավեստ. urupi-s (lupi-s) «շուն», raopi-s «աղվես, չախկալ», միջ. պրսկ. rōpās, նոր պրսկ. rōbāh «աղվես», հին հնդկ. lopāśn «չախկալ, աղվես», լատ. volpēs «աղվես», lupus «գայլ», հուն. ἀλώπηξ «աղվես» և այլն (առավել հանգամանորեն այս մասին **Քոսյան Ա.,** 251–252):

մանագրի հիման վրա[27]: Այստեղ հիշատակվում է այն մասին, որ երբ խեթական արքան գրավել էր Իսուվան, ապա դրա բնակչության մի մասը փախել էր Միտաննի և վերջինիս արքան հրաժարվել էր նրանց հետ վերադարձնել: Թե ինչ ենթատեքստ կարող էին ունենալ Միտաննիի և Իսուվայի միջև փոխհարաբերությունները, պարզ չէ, սակայն եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Միտաննիում իշխում էր հնդիրանական արքայատոհմ, ապա չի կարելի բացառել որ Իսուվայից Միտաննի հեռացած բնակիչները կարող էին էթնոլեզվական առնչակցություն ունենալ Միտաննիական արքայատոհմի հետ: Դրա վկայություն կարելի է համարել մ.թ.ա. XIII դարում Իսուվայի թագավորության կազմավորման գործում հնդիրանական անուն կրող Լուպակկիի փաստարկը:

գ. Իսուվայի և Միտաննիի միջև սերտ փոխհարաբերությունների վկայություն կարելի է դիտել նաև Խեթական տերության տրոհումից հետո մ.թ.ա. IX–VIII դարերում տարածաշրջանում ընթացած քաղաքական զարգացումները: Մասնավորապես, հայտնի է, որ մ.թ.ա. VIII դարի վերջին քառորդում Ասորեստանի լայնածավալ էքսպանսիայի արդյունքում ներկայիս Սիրիայի հյուսիսի և Փոքր Ասիայի լուվիական պետությունները ընկան Ասորեստանի տիրապետության տակ: Հատկանշական է, որ երբ Սարգոն II-ը նվաճեց Մելիդի թագավորությունը (Մալաթիայի շրջանը), որի արևելյան շրջանները ժամանակին մտնում էին նախկին Իսուվայի կազմի մեջ, ապա նա դրա տարածքը կցեց իրեն դեռևս հավատարիմ Կումմուխին (հետագայի Կոմմագենե)[28]: Սա հնարավոր է մեկնաբանել որպես Մելիդի և Կումմուխի միջև գոյություն ունեցող ավանդական առնչությունների դրսևորում: Իսկ Կումմուխի տարածքը նախկին Միտաննիի կենտրոնական շրջաններից էր:

դ. Չնայած ժամանակագրական ահռելի հեռավորության մի կողմից Ծոփքից հայտնի Ուիտարնա-Վիդարնայի ու մյուս հնդիրանական անունները կրողների, մյուս կողմից Դարեհ I-ի ժամանակների միջև (շուրջ 800 տարի), դժվար է հակափաստարկներ բերել ընդդեմ այն ենթադրության, որ Ծոփքում հնդիրանական էթնիկ խումբը կարող էր շարունակել բնակվել այստեղ նաև հետագա դարերում:

ե. Մ.թ.ա. II հազարամյակում Ծոփքի և Միտաննիի միջև գոյություն ունեցած սերտ փոխհարաբերությունները իրենց շարունակությունն են գտնում նաև հելլենիստական ժամանակներում (տես վերը որպես Ան-

[27] Պայմանագրի հրատ.՝ **Weidner E.**, 1923, 88ff.; **Beckman G.**, 1996, 13ff.; պայմանագրի վերագրումը Թուդխալիյաս II-ին՝ **Beal R.**, Or. 55, 1986, 432ff.; **Wilhelm G.**, 1988, 359–370: Պայմանագիրը պահպանվել է երկու լեզուներով՝ աքքադերեն և խեթերեն տարբերակներով: Ի դեպ, Սունասսուրայի անունը նույնպես հնդիրանական ծագում ունի (**Goetze A.**, 1940, 7; **Landsberger B.**, 1948, 14, Anm. 28):

[28] **Fuchs A.**, 1994, 125ff., 325.

տիոքոս I Թեոսի հեռավոր նախնի հիշատակվող հստակ հնդիրանական Արտասուրա անձնանունը):

Ծոփքում և նրա հարակից շրջաններում հնդիրանական անձնանունների առկայությունը և դրանից բխող եզրակացությունները ավելի ճիշտ կարող են ընկալվել մ.թ.ա. II հազարամյակում Առաջավոր Ասիայում հնդիրանական էթնոլեզվական տարրի տարածման առանձնահատկությունների լույսի ներքո միայն: Համաժամանակյա միջագետքյան, եգիպտական և խեթական աղբյուրները հնարավորություն են ընձեռում վերականգնելու այդ իրավիճակը[29]:

Առաջավոր Ասիայում հնդիրանցիների վաղագույն հիշատակությունները վերաբերում են մ.թ.ա. XVII–XVI դարերին: Այս շարժունակ խմբերը նշված ժամանակահատվածում ներթափանցեցին Հյուսիսային Միջագետք, որտեղից էլ այնուհետև տարածվեցին մի կողմից ներկայիս Սիրիա և Պաղեստին, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիա, ներառյալ Կիլիկիան, ինչպես նաև Կիպրոս կղզի: Միջագետքում հաստատված հնդիրանցիների մի մասը շարժվեց հարավ և, օգտվելով Խեթական արքա Մուրսիլիս I-ի կողմից Հին բաբելոնյան թագավորության վերացումից, շուտով այստեղ ստեղծեց թագավորություն, որը սովորաբար անվանում են Կասսիտական Բաբելոնիա (Միջին բաբելոնյան շրջանը): Այս առաջխաղացման մյուս ալիքը այդ նույն ժամանակներում Հյուսիսային Միջագետքում և Սիրիայի հյուսիսում ստեղծեց Միտաննի պետությունը: Սրանով սակայն չսահմանափակվեց հնդիրանցիների ծավալումը: Միտաննիի կազմավորման շրջանում կամ նույնիսկ դրանից քիչ ավելի վաղ հնդիրանցիների մի ալիք շարժվեց դեպի Սիրիայի հարավ և Պաղեստին, որտեղ հիմնվեցին տասնյակ մանր իշխանություններ:

Աղբյուրներում բացակայում են տեղեկութունները հնդիրանցիների՝ դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ առաջխաղացման մասին. դրանք սահմանափակվում են միայն լեզվական իրողություններով (հատուկ անուններ և հասարակ բառեր):

Հնդիրանցիների տեղաշարժերը Առաջավոր Ասիայում ժամանակագրորեն համընկնում են դեպի Հյուսիսային Միջագետք խուրրիական ցեղերի ներթափանցման երկրորդ ալիքին: Պարզ չէ հնդիրանցիների և խուրրիների միջև առանձնակի սերտ փոխհարաբերությունների ետնախորքը: Բանն այն է, որ հատկապես Միտաննիում խուրրիները և հնդիրանցիները սերտորեն ինտեգրվեցին: Թերևս իրավացի են այն մասնագետները, ովքեր գտնում են, որ նախքան Առաջավոր Ասիայում հայտնվե-

[29] Առաջավոր Ասիայի քաղաքական պատմության մեջ հնդիրանական տարրի (մասնագիտական գրականության մեջ, հատկապես վաղ շրջանի ուսումնասիրություններում հաճախ կիրառվում է «արիական» կամ «հնդարիական» տերմինը) մասնակցության և դերի շուրջ առկա է մեծաքանակ մասնագիտական գրականություն (տես վերը ծանոթ. 14):

լը հնդիրանցիները և խուրրիները համատեղ բնակվել են ինչ-որ մի տարածքում և հետագայում միասին տեղաշարժվել դեպի Միջագետքի հյուսիս[30]: Սակայն նշենք, որ այդ համակեցությունը կարող էր ձևավորվել նաև Միջագետքում[31]:

Ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել հնդիրանցիների խաղացած դերի մասին ըստ առկա աղբյուրների:

ա. Հնդիրանական գրեթե բոլոր լեզվական իրողությունները սահմանափակվում են քաղաքական միավորների իշխող վերնախավի և նրանց հովանավոր աստվածությունների անուններով: Միտաննիում, կասսիտական Բաբելոնիայում և Կիլիկիայում (Կիցցուվատնա) դրանք ներառում են բացառապես արքայանուններ և նրանց հովանավոր աստվածությունների անուններ:

բ. Հնդիրանական լեզվական իրողությունների չափազանց լայն աշխարհագրությունը մերձազգրոսյան գոտուց մինչև Փոքր Ասիա, Կիպրոս և Պաղեստին, ինչպես նաև առայժմ գեթ մեկ հնդիրանական լեզվով գրված արձանագրության բացակայությունը վկայում է հօգուտ այն ենթադրության, որ մենք գործ ունենք ոչ թե հնդիրանախոս հոծ բնակչության, այլ փոքրաքանակ և մարտունակ բնակչության խմբերի հետ, որոնք, որպես կանոն, կազմում էին պետականության իշխող վերնախավը միայն: Ստեղծվում է այնպիսի տպավորություն, որ հնդիրանցիները վերին աստիճանի կազմակերպված մարտունակ խմբեր էին, ովքեր կարողանում էին այս կամ այն վայրում զենքի ուժով վերցնել իշխանությունը և պահպանել բավական երկար ժամանակ: Ռազմարվեստում ունեցած նրանց այդ որակներն օգտագործում էին ժամանակի խոշոր պետությունները: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. XV–XIII դարերում Պաղեստինում հաստատված հնդիրանցիները ինտեգրվեցին եգիպտական հասարակության մեջ և օգտագործվում էին փարավոնների կողմից որպես հմուտ կառավարներ եգիպտական բանակում[32]: Նման սցենար պետք է ենթադրել նաև Խեթական տերության պարագայում[33]:

---

[30] Խուրրիների նախնական բնակության վայրի մասին՝ **Քոսյան Ա., h. 1, 2013, 389–390:**

[31] Այդպիսի հնարավորությունը, սակայն, առայժմ հնարավոր չէ հիմնավորել, քանի որ մինչև մ.թ.ա. XVII–XVI դարերը Հյուսիսային Միջագետքի անվանաբանության մեջ բացակայում է հնդիրանական լեզվական որևէ իրողություն:

[32] **Drower M. S.,** vol. III/1, 2008, 421: Այստեղ խոսքը աղբյուրներում հիշատակվող մարտակառք վարող mariannu կոչվող զինվորների մասին է (աքքադերեն rākib narkabti), որոնց երեխաներին եգիպտացիներն ուղարկում էին Եգիպտոս կրթություն ստանալու:

[33] Մ.թ.ա. XV դարի երկրորդ կեսին Խեթական տերությունում ծագած գահակալական պայքարին առնչվող մի տեքստում հիշատակվում են «խուրրիները», որոնց առաջնորդը ոմն Կարտաշուրան էր (KUB XXIII 16 III 11): Վերջինիս անունը հստակ հնդիրանական է (հեղինակի տպավորիչ արտահայտությամբ՝ «գեղեցիկ հնդիրանական անուն»՝ **Ph. H. J. Houwink ten Cate,** 1970, 78):

Այսպիսով, նկատի առնելով Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավ-արևմտյան գոտում հնդիրանական էթնիկ տարրի առկայությունը առնվազն մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից, Աքեմենյան տերության գոյության շրջանում Հայաստանում իշխող Օրոնտեսյան հարստության ծագման վերաբերյալ Ստրաբոնի հաղորդումը կարող էր պատմական լուրջ հիմք ունենալ: Հնարավոր է, այդ էթնիկ տարրը, որը կազմում էր նախ Կումմուխ-Կոմմագենեում, իսկ մինչ այդ, մ.թ.ա. II հազարամյակում՝ Միտաննիում իշխող հարստությունները, գոյատևեր մինչև Աքեմենյան տերության և հելլենիստական դարաշրջանները:

Մի վարկածի առթիվ՝ Միտաննի -Հայաստան առնչակցության խնդիրը

Հայկական լեռնաշխարհում հնդիրանական էթնոլեզվական տարրի առնչությամբ անհրաժեշտություն է ծագում անդրադառնալու հայագիտական ուսումնասիրություններում շրջանառվող մի տեսակետի, ըստ որի Մովսես Խորենացու աշխատության մեջ ուղղակի տեղեկություններ կան Միտաննիի արքաներին հայոց արքաներ համարելու վերաբերյալ[34]:

Խոսքը Մովսես Խորենացու հայկազուն նախապետների ցանկում Անուշավան Սոսանվերից հետո հիշատակվող Պարետ և Վաշտակ անունները կրողների մասին է, որոնք Ա. Մովսիսյանը առաջարկում է համադրել Միտաննիի հայտնի արքաներ Պարատտարնայի և Վասաշատտայի հետ, միաժամանակ հղելով Մ. Չամչյանցի կողմից այդ և մյուս նախապետների ժամանակաշրջանին վերաբերող փաստարկները, որոնք նշում են մ.թ.ա. XVI–XIII դարերը, այն է՝ Միտաննիի գոյության շրջանը:

Իրոք, վերոհիշյալ փաստարկները ուշադրության են արժանի այն առումով, որ կարող էին հեռավոր արձագանքները հանդիսանալ միտաննական դարաշրջանի իրողությունների, որոնք զարմանալիորեն պահպանվել են Խորենացու ժամանակներում: Խորենացու երկում հիշատակվող «Առաջին հայկյաններին» հաջորդած նախապետներին, սույն վարկածի պարագայում՝ Միտաննիի արքաների հետ համադրելը ինքնին չի կարելի տարօրինակ, անհավանական համարել մի շարք հանգամանքների լույսի ներքո:

Առաջինը այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան հատվածը (Ծոփք, Աղձնիք) Միտաննիի գոյության շրջանում գտնվում էր վերջինիս քաղաքական և, հավանաբար, հոգևոր-պաշտամունքային շոշափելի ազդեցության ներքո: Աղձնիքի պարագայում սեպագրական աղբյուրները վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում պահպանել են մի շարք

---

[34] Այդ տեսակետն ամփոփ կերպով ներկայացված է Ա. Մովսիսյանի հոդվածում (**Միտաննի թագավորությունը և Հայկազունի նախապետների ու արքաների ցանկը, Հայկազունիներ, 2013, 83–90**): Նաև նշենք ավելի վաղ փորձը Միտաննին ներկայացնելու որպես հայկական պետություն (**Տերյան Ա., 2006**): Միտաննիի և հայոց պատմության միջև առկա տարբեր բնույթի փոխհարաբերությունների մասին **Խաչատրյան Ա., 1933; Գավուքճեան Մ., 1973; Գավուքճեան Մ., 1988**:

ակնհայտ խուրրիական անուններ, որոնք կրում էին Ալզիի (այն է՝ Աղձնիքի) արքաները (Անտարատալ՝ մ.թ.ա. XIV դարի երկրորդ կես, Շուբրիայի արքա Նիկ-Թեշուբ և նրա որդիներ Լիզի-Թեշուբ ու Շերպի-Թեշուբ՝ մ.թ.ա. VII դարի առաջին կես)[35]: Ինչ վերաբերում է Իսուվային (Ծոփք), ապա այստեղ մ.թ.ա. XV–XIII դարերում առկա են հնդիրանական անուններ կրող տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ (տես վերը), ինչը ենթադրում է որոշակի առնչություններ Միտաննիի հետ, ինչպես նաև խուրրիական բնակչության առկայություն ենթադրող մի տեղանուն[36]: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ Իսուվայում երկրպագվում էին նաև խուրրիական աստվածներ[37]: Վերոհիշյալից զատ, Իսուվայի մերձակայքում մ.թ.ա. 1400-ական թվականների խեթական մի տեքստ թվարկում է «Խուրրի երկիրը»[38], որը նույնական չէ Միտաննիին[39]:

Արդ, ինչպես կարող էին Միտաննիի արքաները (Ա. Մովսիսյանը առաջարկում է նաև այլ համադրություններ. օրինակ, Փառնակ-Պարսադատտար, Սոսանվեր-Սաուսադատտար) Խորենացու և նրան հաջորդած հայ մատենագիրների (Սեբեոս, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Մխիթար Անեցի, Սամվել Անեցի) երկերում համարվել հայոց նահապետներ, այն դեպքում երբ այդ արքաների անունները տիպիկ հնդիրանական են (դրանց վեդայական-սանսկրիտյան հստակ զուգահեռների լույսի ներքո):

Կարծում ենք, որ Միտաննին «Վաղնջահայաստանի» հետ առնչելու մասին տեսակետը հիմնավորող փաստարկներում անհրաժեշտ է ուղղակի փոխել որոշ շեշտադրումներ, որից հետո հնարավոր կլինի իրատեսորեն ներկայացնելու Խորենացու կողմից բերվող օտար արքաներին հայկազունների արքայացանկում ներառելու պատմական ետնախորքը: Այսպես, եթե Միտաննիում առկա է հնդիրանական էթնիկ տարր (արքայական հարստության տեսքով), ապա դա չի նշանակում, որ այն կարելի է

[35] Շուբրիայում երկրպագվում էր խուրրիական դիցարանի գլխավոր աստված Թեշուբը:

[36] Դա ^{URU}**Hurla**-ն է (KUB XXIII 72+ Vs.9, Rs.10): Այս տեղանունը, որն ընդամենը թարգմանվում է որպես «խուրրիական», ըստ տրամաբանության, պետք է ակնարկեր տվյալ բնակավայրի բնակչության լեզվական պատկանելությունը: Բանն այն է, որ այս անվանումով շատ բնակավայրեր են հիշատակվում խեթական տեքստերում (**J. F. del Monte und Tischler J., 1978, 119ff.**): Նշենք նաև, որ խեթական տեքստերում «խուրրի, խուրրիական» մակդիրով բնորոշվող մի շարք անձինք իրականում կրում են հնդիրանական անուններ:

[37] Օրինակ, Իսուվայի քաղաքներից Նիխրիայի գլխավոր աստվածության անունն էր Շա(վ)ուշկա (Keilschrifturkunden aus Boghazköy XLV 41 II 18’):

[38] Keilschrifturkunden aus Boghazköy XXIII 72+; XXXI 103: Սրանցից առաջինը այն տեքստն է, որտեղ վկայված են վերինեփրատյան ավազանում հիշատակվող վերոհիշյալ հնդիրանական անձնանունները (Լուպակիուտտա և Արծիուտտա):

[39] **Ph. H. J. Houwink ten Cate, p. 63.** Հեղինակի կարծիքով, այդ երկիրը պետք է գտնվեր մոտավորապես Իսուվայից մինչև Վանա լիճ ընկած հատվածում, համենայնդեպս Միտաննիից հյուսիս:

համարել հայկական[40]: Միտաննիի անկումից առնվազն հազար տարի անց ընկած ժամանակաշրջանում իրոք Լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքը և դրան հարող Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը կարող էր դիտվել որպես հայկական, սակայն ոչ մ.թ.ա. II հազարամյակում: Եվ, իհարկե, «հայոց ազգային պատմագրական ավանդույթը Միտաննիի հնդեվրոպական ծագումով արքաներին համարել է յուրային՝ Հայկազունի» եզրակացությունը կարող է բացատրվել միջնադարյան հայ պատմագրությանը հասանելի աղոտ տեղեկություններով: Սակայն իրականում Միտաննիի արքաները այնքանով էին հնդեվրոպացի (այն է՝ «հայ» ըստ հեղինակի), որքանով որ նրանց խոշոր տերության կազմում էին գտնվում հետագայի Մեծ Հայքի հարավային շրջանները, որտեղ, ինչպես նշվեց հոդվածի սկզբում, ավանդական հայագիտությունը տեսնում է «Նախնական Հայաստանը», այդ թվում՝ Հայկ նահապետի բնակության վայրը՝ Հարք գավառը: Միտաննիի կազմում կարող էին գտնվել նաև հայկական էթնիկ տարրով բնակեցված շրջաններ և միայն այս տեսանկյունից էր հնարավոր նրանց համարել հայոց նահապետներ (այն է՝ արքաներ):

---

[40] Առավել ևս արդարացված չէ Միտաննին հնդեվրոպական պետություն համարել, ինչպես ներկայացված է Ա. Մովսիսյանի մոտ: Միտաննիի միայն իշխող վերնախավն էր հնդիրանական, ինչի մասին գրում է հեղինակն ինքը, իսկ բնակչության գերակշիռ մասը խուրրիական և սեմական է:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գավուքճեան Մ., – Արմէն եւ հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Պէյրութ, 1973:

Գավուքճեան Մ., – Արմէնիա, Սուբարտու եւ Սումեր: Հնդեվրոպական հայրենիքը եւ Հին Միջագետքը, Պէյրութ, 1988:

Երեմյան Ս., – Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII–VI դդ. մ.թ.ա.), ՊԲՀ 1968/3, էջ 106–107:

Երեմյան Ս., – Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՀԺՊ, հ. 1, Երևան, 1971:

Կրկյաշարյան Ս., – Երվանդունի արքայատոհմը Հայաստանում, ՊԲՀ 1976/4, էջ 184–185:

Խաչատրյան Ա., – Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933:

Մանանդյան Հ., – Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977:

Միտաննի թագավորությունը և Հայկազունի նախապետների ու արքաների ցանկը, Հայկազունիներ (խմբագիր Վ.Բարխուդարյան և ուրիշներ), Երևան, 2013:

Տերյան Ա., – Միտանի. հայոց հնագույն պետություն, Երևան, 2006:

Տիրացյան Գ. Ա., – Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1958/6, էջ 61:

Տիրացյան Գ. Ա., – Հին հայկական պետության առաջացումը, ՊԲՀ 1966/4, էջ 83–102:

Տիրացյան Գ., «Անաբասիսը» և Հայաստանը /Քսենոփոն, Անաբասիս, Երևան, 1976:

Տիրացյան Գ. Ա., – Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դար), ՊԲՀ 1980/4, էջ 84–95:

Տիրացյան Գ. Ա., – Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. վերջ – III դ. վերջ), ՊԲՀ 1981/2, էջ 68–84:

Քոսյան Ա., – Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա. XIII-XII դարերում, ՊԲՀ 1997/1, էջ 177–148:

Քոսյան Ա., – Արիացիները Պախխուվայում, ՄՄԱԵԺ XXV, Երևան, 2006:

Քոսյան Ա., – Միտաննի, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատ.1, Երևան, 2013:

Дьяконов И.М., – Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа, ВДИ 1970/4, с. 39–63:

Пиотровский Б., – Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968.

Тирацян Г., – Страна Коммагена и Армения, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1956/3, s. 69–74:

Bae C.-H., – Comparative Studies of King Darius' Bisutun Inscription, Cambridge, 2001.

Beckman G., – Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996.

Beal R., – The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty, Or. 55, 1986.

Brandenstein W. and Mayrhofer M., – Handbuch des altpersischen, Wiesbaden, 1964.

Briant P., – From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, Winona Lake, 2002.

Drower M. S., – Syria c.1550-1400 B.C. – In: Cambridge Ancient History, 3rd edition, vol.III /1, Cambridge, 2008.

Güterbock H.G., – Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe, Journal of Near Eastern Studies 32/1-2, 1973, N 6.

Humann K. und Puchstein O., – Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Textband, Berlin, 1890

Kent R.G., – Old Persian, New Haven, 1950.

Keilschrifturkunden aus Boghazköy XLV 41 II 18'

Keilschrifturkunden aus Boghazköy XXIII 72+; XXXI 103:

Klengel H., – Nochmals zu Išuwa, Oriens Antiquus XV, 1976.

Kammenhuber A., – Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.

Kammenhuber A., – Die Arier im Vorderen Orient und die historischen Wohnsitze der Hurriter, Orientalia, 46, 1977, S. 129-144.

Kammenhuber A., – On Hittites, Mitanni-Hurrians, Indo-Aryans and Horse Tablets in the IInd Millennium B.C., Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan III: Essays on Anatolian Studies in the Second Millennium B.C., Wiesbaden, p.35-51;

Kammenhuber A., – Hippologia Hethitica, Wiesbaden, 1961.

Kosyan A., – On the Ethnic Background of Išuwa (a Preliminary Study), Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. IV/2, 2009, p. 93ff.:

Kosyan A., – Arnuwandas I in the East, Armenian Journal of Near Eastern Studies, vol. I, 2006

Kosyan A., – An Aryan in Isuwa, Iran and the Caucasus, vol.10/1, 2006, p.5f. և ծանոթ. 21.

Justi F., – Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895.

J.F. del Monte und J.Tischler, – Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.

Pokorny J., – Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bd.I, Bern und München, 1959.

Fuchs A., – Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, 1994.

Geography, New Haven, 1940, p.7;

Landsberger B., Sam'al, Ankara, 1948, S.14, Anm.28:

Houwink ten Cate Ph. H. J., – The Records of the Early Hittite Empire, Leiden, 1970.

Mironov N.D., – Aryan Vestiges in the Near East of the Second Millenary B.C., Acta Orientalia XI, 1933**.**

Mayrhofer M., – Die Indo-Aryer im Alten Vorderasien. Wiesbaden, 1966.

Mayrhofer M., Die Arier im Vorderen Orient - ein Mythos?, Österreichische Akad.d.Wiss. Phil.-hist. Klasse, Bd. 294, Abh.1, Wien, 1974

Mayrhofer M., Welches Material aus Indo-Arischen von Mitanni verbleibt für eine selektive Darstellung?, Investigationes philologicae et comparativae, Wiesbaden, 1982.

O'Callaghan R.T., – Aram Naharaim. Roma, 1948.

Starke F., – Ausbildung und Training von Streitwagenpferden: Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes, Wiesbaden, 1995.

Thieme P., – The "Aryan" Gods of the Mitanni Treaties, Journal of the American Oriental Society, vol.80/4, 1960, p.301-317:

Toumanoff C., – Studies in Caucasian Albania, Georgetown, 1963.

Weidner E., – Politische Dokumente aus Kleinasien, Leipzig, 1923.

Wilhelm G., – Zur ersten Zeile des Sunassura-Vertrages - In: Documenta Asiae Minoris (= Fs. H.Otten), Wiesbaden, 1988.

ARAM KOSYAN
Doctor of Sciences
Institute of Oriental Studies NAS RA
aramkosyan@yahoo.com

ON ONE PROBLEM OF ANCIENT ARMENIAN STATEHOOD

SUMMARY

"The Persians and Macedonians were in possession of Armenia; after this, those who held Syria and Media; and the last was Orontes, the descendant of Hydarnes, one of the seven Persians and then the country was divided into two parts by Artaxias and Zariadris, the generals of Antiochus the Great". In the traditional Armenology Hydarnes (the Hellenized form of Old Iranian Vidarna) whom Strabo mentions as the ancestor of Orontas, ruler of Armenia, was regarded as fiction, or at least unexplainable information due to the lack of conclusive evidence. Since long it has been suggested that the rule over Armenia could have been granted to the house of Vidarna by Darius I for his assistance during his struggle for the kingship after the death of Cambyses.

Sources mention the house of Vidarna as being one of the most prominent in the Achaemenid Empire since the rule of Darius I. The descendants of Vidarna held high offices in the state and army (commander of the "Immortals" during the campaign of Xerxes to Greece, the satraps etc.). Formally the above-mentioned treatment of Strabo's information could be true.

Anyway, another possible explanation could be offered, that the Vidarnians had links with Armenia regardless of their role in the accession of Darius I. The answer may be positive under the light of some considerations. Long before the formation of Media, the empire of Cyrus II and that of the Achaemenid in some western provinces of Armenia the sources mention several personal names which have clear Indo-Iranian etymologies, which might suggest the existence of relevant ethnic elements there. The appearance of such names is not an isolated phenomenon, since during the entire II millennium B.C. throughout the whole Near East different cuneiform sources contained a considerable number of Indo-Iranian names in Mesopotamia (Mittani and Kassite Babylonia), Syria, Palestine, Asia Minor and Cilicia. Most of these names belonged to kings and rulers of different ranks; among such proper names also theonyms and toponyms have been attested.

Linguistic analysis of this data suggests the existence of ethnolinguistic unity characteristic of the language of Indo-Iranians who had migrated to India.

The Indo-Iranian linguistic data of the Armenian Highland appear in the form of some personal names of local tribal aristocracy, traced in the Hittite cuneiform texts of the XV–XIV centuries B.C. in Isuwa (Arm. Tsopk') and the adjacent regions. Three names are attested quite definitely – Arziutta, Lupakiutta and Uitarna (from one more name only the characteristic suffix *–utta* is preserved). Of these Lupakiutta continues through the period of New Hittite kingdom (with no suffix) (XIV-XIII c. B.C.). At least two high Hittite officials bore this name, one having clear Isuwean connections (perhaps, the originator of the ruling dynasty of Isuwa).

A hypothesis is also discussed in the article, according to which in the "History of Armenia" of Movses Khorenatsi the kings of Mittani are regarded as Armenian kings. According to this author Paret and Vashtak mentioned in the list of Armenian kings after Anushavan Sosanver, are identical with the Mittanian kings Parattarna and Wasashatta. This hypothesis is tempting for the possible suggestion that the early Armenian oral tradition (maybe also literary) could have preserved memories of the Mittani period, as in the case of Khorenatsi. As to the motives of including those kings in the list of Armenian kings (*nahapets*), possibly because of the historical situation of the mid-2nd millennium B.C. According to cuneiform sources, until the mid-XIV century B.C., that is during the peak of Mittani, probably part of the southern and south-eastern regions of the Armenian Highland were under its direct rule or at least political and cultural influence. In this regard it is worth to mention that exactly here the traditional Armenian historiography places the "Primary Armenia" (also the province of Hark' wherein Armenian forefather Hayk has made its residence after leaving Babylonia).

АРАМ КОСЯН
Доктор исторических наук
Институт востоковедения НАН РА
aramkosyan@yahoo.com

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ РАННЕГО ПЕРИОДА АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

“Сначала Арменией завладели персы и македоняне; после этого – те, кому были подвластны Сирия и Мидия; последним властителем Армении был Оронт, потомок Гидарна, один из семи персов”.

В традиционном арменоведении упоминание Страбоном Гидарна (эллинизированная форма древнеиранского личного имени Видарна), которого автор считает предком правившего в Армении Оронта, рассматривается как вымысел или, по крайней мере как недоказуемое сведение из-за отсуствия достоверных источников. В свое время было высказано предположение о том, что право на правление над Арменией род Видарны мог получить от Дария в ответ на услуги, оказанные ему в период захвата власти после смерти Камбиза.

Источники, упоминающие род Гидарна свидетельствуют о том, что он являлся одним из наиболее примечательных деятелей Ахеменидской империи, начиная со времени правления Дария I. Потомки Видарны занимали высокие посты в государственной администрации и в армии (командующий “Полком бессмертных” во время похода Ксеркса в Грецию, сатрапы и т.д.). По сути, предложенная выше трактовка сообщения Страбона выглядит вполне допустимой.

Могли ли Видарниды каким-то образом быть связанными с Арменией, независимо от их роли в воцарении Дария? Ответ на этот вопрос может быть утвердительным в силу следующих обстоятельств. Еще до образования Мидии, царства Кира и тем более Ахеменидской империи в ряде западных областей Армянского нагорья письменные источники упоминают несколько личных имен, имеющих четкую индоиранскую этимологию, что может свидетельствовать в пользу наличия соответствующих этнических групп. Появление таких имен нельзя считать случайным, так как на протяжении всего II тысячелетия по всей Передней Азии в разных клинописных источниках засвидетельствовано несколько десятков индоиранских имен - в Месопотамии (Митанни и касситская Вавилония), в Сирии, Палестине, в Малой Азии и в Киликии. Подавляющее большинство этих имен принадлежит царям и

правителям разных рангов; есть также некоторое количество теонимов и топонимов.

Индоиранские лингвистические реалии на Армянском нагорье засвидетельствованы в именах некоторых представителей племенной аристократии, которые присутствуют в хеттских клинописных текстах XV-XIV веков до н.э. на территории Исувы (арм. Цопк') и прилегающих к ней областей. Из них полностью сохранились три – Арциутта, Лупакиутта и Уитарна (от еще одного имени сохранился лишь характерный суффикс -утта). Из перечисленных имен Лупакиутта продолжает употребляться (без суффикса) в период Новохеттского царства (XIV-XIII вв. до н.э.). Его носят по крайней мере два высокопоставленных представителя хеттской аристократии, один из которых имеет явные исувские корни (вероятнее всего, от него происходит царская династия Исувы в XIII веке). Следует подчеркнуть также и тот факт, что до окончательного покорения Исувы хеттами в середине XIV века до н.э. она имела четко выраженную промитаннийскую ориентацию, что могло быть следствием также и этнической близости (по крайней мере в отношении правящих династий).

В свете вышесказанного о вероятном пристуствии индоиранского этнического элемента на юго-западе и юге Армянского нагорья по крайней мере с середины II тыс. до н.э., сообщение Страбона об Оронтидах могло иметь реальные исторические корни. Вполне вероятно, что индоиранский этнический элемент, который правил в Митанни и Исуве во II тыс. до н.э., продолжал присутствовать в Коммагене также в ахеменидский и эллинистический периоды.

Далее в статье рассматривается гипотеза, выдвинутая в арменоведческой литературе, согласно которой в труде Мовсеса Хоренаци цари Митанни представлены как армянские цари. Автор данной гипотезы считает, что Парет и Ваштак, упоминаемые в списке армянских царей после Анушавана Сосанвера, идентичны митаннийским царям Параттарне и Васашатте. Данная гипотеза интересна тем, что позволяет предположить существование в древнеармянской устной (может быть и письменной) традиции неких отголосков митаннийского периода, которые дошли до Мовсеса Хоренаци. Что же касается мотивов включения имен митаннийских царей в список армянских нахапетов, то вероятной причиной тому может быть историческая ситуация середины II тыс. до н.э. Судя по клинописным источникам, в период своего могущества, то есть до середины XIV века до н э., часть южных и юго-западных областей Армянского нагорья вероятнее всего находилась либо под властью Митанни, либо под ее политическим и культурным влиянием. Примечательно, что именно здесь традиционная армянская историография склонна локализовать "Первичную Армению" (здесь же, кстати, находилась область Харк', где остановился прародитель армян Хайк после ухода из Вавилонии).

ԳԱՅԱՆԵ ՔՈՉԱՐՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
vruyr2001@yahoo.com

ԱՆՏԻԿ ԴՎԻՆԸ
ԱՄՐՈՑ-ՍՐԲԱՎԱՅՐԻՑ ԱՐՔԱՅԱՆԻՍՏ-ՔԱՂԱՔ

Հոդվածում ներկայացված է մ.թ.ա. III հազարամյակից մինչև XIII դարն ընդգրկող բազմաշերտ Դվին հնավայրի անտիկ ժամանակաշրջանի սակավ հայտնի մշակութային շերտի բնութագիրը: Հուշարձանի միջնադարյան շերտերը ուսումնասիրվում են 1937 թ. ի վեր, իսկ անտիկ շրջանի հորիզոնները հետազոտության հատուկ առարկա դարձան 1970-ականներից սկսյալ: Այստեղ, IV–XIII դդ. շերտերում առկա պատմաճարտարապետական բացառիկ նշանակության շինությունները և պարբերաբար կատարված ծավալուն կառուցապատումների պատճառով արված համահարթեցումները ընձեռում են անտիկ շերտի սոսկ հատվածական ուսումնասիրության հնարավորություն: Հեղինակի բազմամյա պեղումներով բացահայտված հնագիտական փաստացի նյութի և գրավոր աղբյուրների տվյալների համեմատական վերլուծությամբ ուրվագծվում է Դվինի պատմության անտիկ ժամանակաշրջանը:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, պատմություն, անտիկ, հնագիտություն, շերտագրություն, քաղաքաշինություն:

Մագնեսիայի մ.թ.ա. 190 թ. ճակատամարտում հռոմեացիների տարած հաղթանակը վճռորոշ սահմանագիծ եղավ տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակում ուժերի վերադասավորման համար: Սելևկյանների արքա Անտիոքոս Գ Մեծի կողմից ստրատեգոսներ նշանակված Արտաշեսը Մեծ Հայքում, Զարեհը՝ Ծոփքում իրենց անկախ թագավորներ հռչակեցին[1]:

Արտաշես Առաջինը (մ.թ.ա. 189–160 թթ.) վերամիավորեց Երվանդունիների օրոք պետությունից անջատված ծայրագավառները, ամրապնդեց Մեծ Հայքի քաղաքական անկախությունը: Նա հզոր պետականություն կերտելու իր ծավալուն ծրագրում կարևորեց Հայկական լեռնաշխարհով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի մայրուղիների ընդլայնումն ու երկրի քաղաքայնացումը[2]: Մայրուղիների և սրանց ճյուղավորումների

[1] **Страбон,** 1964, XI, XIV, 5:

[2] **Զարյան Ա.,** 1986, 26–27, **Քոչարյան Գ.,** 2000, 25–26:

ցանցի շուրջ տարաբնույթ բնակավայրերի խտացումը և Վանտոսյան ժամանակներից ժառանգած ջրանցքների համակարգի ընդարձակումը նպաստեցին երկրի տնտեսության աննախադեպ զարգացմանը[3]:

Արտաշես Ա-ը մայրաքաղաքը Երվանդաշատից տեղափոխեց Երասխ և Մեծամոր գետերի կազմած թերակղզու բլրաշարի վրա նոր կառուցած Արտաշատ[4], որով կենսական ծանրակշիռ դեր սահմանեց շրջակա գյուղատնտեսական տարածքին՝ «Աշխարհացոյց»-ի Ոստան Հայոց գավառին[5]: Երկրի տնտեսական, ռազմական, մշակութային ընդհանրական զարգացման գործընթացում առանձնակի կարևորություն ուներ նորակերտ մայրաքաղաքի հյուսիսային՝ առավել խոցելի դարպասի մատույցների պաշտպանությունը:

Այս հարցի լուծման պահանջները առավելագույնս բավարարում էր «Բուն պողոտայի»[6] և դեպի Գառնի ու Սևանի ավազան տանող ճանապարհների առևտրական ու ռազմավարական կարևոր հանգույցը հսկող ***Դվին բլուրը***, որը բնականից լավ պաշտպանված էր հյուսիսային թիկունքից՝ Տիկնունի ապարանքի բարձունքով, արևմուտքից՝ Ազատ գետով, արևելքից՝ Ուրծի լեռնաշղթայի բազուկներով[7]:

Դվինը[8] սրբավայր էր, թերևս ամրոց-սրբավայր մ.թ.ա. III հազ. ի վեր: Մ.թ.ա. I հազ. սկզբին Դվին ամրոց-տաճարախիտ սրբավայրի[9] պաշտամունքային դերի կարևորությունը այնքան զորեղ է եղել, որ Էթիունին նվաճելիս՝ Վանի թագավորության քրմապետերը, շրջապատի վրա ամրոցի ունեցած դիրքային առավելությունը օգտագործելու փոխարեն, գերադասեցին այն հիմնովին ավերել և հրո ճարակի մատնել:

Դվինը՝ Արտաշատի հյուսիսային թիկունքի բնակավայրերի հոծ ցանցում[10], առանձնանում էր իր աշխարհագրական շահեկան դիրքով,

---

[3] **Քոչարյան Գ.**, 2011, 257–259:

[4] **Մովսես Խորենացի**, 1990, II, ԽԹ:

[5] **Երեմյան Ս. Տ.**, 1963, 41:

[6] «Բուն պողոտա»՝ Վարդգեսավան/Վաղարշապատից «երթայր յԱրտաշատ քաղաք»: **Ագաթանգեղոս**, 1983, § 192:

[7] Արարատյան գոգավորության մ.թ.ա. I հազ. ի վեր ձևավորող պաշտպանական համակարգում Դվինը՝ Գեղամա լեռնավահանի արևմտյան լանջին ուրվագծվող Էլառ-Դարանիից ձգվող Հացավան-Գառնի-Տիկնունի պաշտպանական աղեղի մասն էր կազմում: **Քոչարյան Գ.**, 1996, 342:

[8] Դուին-Դըւին-Դվին տեղանունը ծագում է ՀՆԽ *d[h]eun-=«բնակավայր բարձունքի վրա» իմաստային բանաձևից բխող՝«ամրոց-սրբավայր բարձունքի վրա» տարբերակից: **Քոչարյան Գ. Գ.**, 2000ա, 132–138:

[9] **Кушнарева К. Х.**, 1977, 5–79.

[10] Հնագիտական նյութերը ներկայիս Վերին Արտաշատ, Նորաշեն, Ներքին Դվին, Հնաբերդ, Քաղցրաշեն, Այգեզարդ, Կանաչուտ, Դեղձուտ, Արևշատ, Դիտակ գյուղերի տարածքում ուրվագծում են անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրերի խիտ ցանց: Տե՛ս **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1998, 172–176:

պաշտամունքային գործառույթի տևականությամբ, տնտեսական նշանակալի ներուժով:

Արտաշիսյան ժամանակաշրջանում Դվին բլրի գագաթն օղակող քարե գետնախարսխի վրա վերակառուցվեց (3,0 մ լայն.) հում աղյուսե հաստահեղույս պարսպագոտի՝ Երասխ, Մեծամոր, Ազատ գետերի հովիտները հսկող, ընդհուպ Արտաշատի հյուսիսային մատույցները լայն տեսադաշտ ապահովող աշտարակ-դիտակետերով:

Բլրի գրեթե բոլոր լանջահայաց մասերում տեսանելի են պարսպագոտու՝ մեծազանգված քարերով շարված, հողե շաղախով ամրացված գետնախարսխի և հում աղյուսե վերնամասի աղճատված մնացորդներ: Հարավ-արևելյան հատվածում ուրվագծվում են քառանկյուն հատակագծով աշտարակի կիսավեր հիմքեր (երկար. 5,0 մ, ելուստը մոտ 2,0 մ), հարավ-արևմուտքում՝ հում աղյուսե միջուկի մեջ միջին չափի գետաքարերով, աստիճանաձև շարված, կորագիծ, գոգավոր կառույցի, հավանաբար, կիսաբոլոր կամ բոլորաձև աշտարակի մնացորդներ (ցարդ բացվել է ութ շարք 1,6 մ ընդհանուր բարձրությամբ, արտաքին շարվածքը չի պահպանվել): Նյութական փաստացի վկայությունների սղության պատճառով դեռևս անհնար է որոշել ամրոցի աշտարակների իրական թիվն ու տեղադրման համաչափությունը, մուտքի (կամ մուտքերի) տեղը: Առայժմ բացահայտված չէ նաև պարսպի շինարարական շերտագրությունը: Այսուհանդերձ, պարսպի և անմիջականորեն կից շինությունների շերտագրությունը ուրվագծում է դրանց գոյության հիմնական շրջափուլերի նույնականություն առնվազն մ.թ.ա. I հազարամյակից ի վեր, անտիկ ժամանակաշրջանում և վաղ միջնադարում ընդհուպ IX դ. մեծ երկրաշարժը[11]: Այսինքն, պարիսպն ու բնակավայրը պարբերաբար վերակառուցվել են գրեթե բոլոր հանգուցային դարաշրջաններում: Բլրի գագաթին ստեղծված այս կուռ ամբողջությունը խաթարվում է մ.թ. 894 թ. մեծ երկրաշարժի հետևանքով և քննվող պարսպագոտին ընդմիշտ կորցնում է իր պաշտպանական առաջնային գործառույթը:

Ցարդ հատվածաբար բացահայտված երդիկածածկ ընդհանուր սենյակի շուրջ տնտեսական հարկաբաժիններ խմբավորող ծավալահատակագծային հորինվածքի ավանդական սխեմայով բնակելի համալիրների ընդհանրական դիտարկմամբ՝ ենթադրելի է բլրի գագաթի հարթակի խիտ կառուցապատում քաղաքացիական շինություններով[12]:

Վաղ երկաթեդարյան (մ.թ.ա. VIII դ.) մոխրառատ շերտի վրա կառուցված այս համալիրները մ.թ. I–XIII դդ. նվաճումների, ավերումների, երկրաշարժերի և նոր ծավալուն կառուցապատումների հետևանքով գրեթե

---

[11] **Ղաֆադարյան Կ.,** 1952, 23–24, 60, 62, **Kalantarian A.,** 1996, 55–57:

[12] **Кочарян Г., Калантарян А., Кафадарян К.,** 2008, 132–137, 147–149, **Քոչարյան Գ.**, 2011, 66–73, **Քոչարյան Գ.**, 2013, 97–107:

ամբողջովին աղճատված են: Անտիկ շրջանի կառուցապատման ընդհանուր հատակագծային ցանցը խաթարված է: Բլրի գագաթի տարբեր մասերում, մ.թ.ա. II – մ.թ. I դդ. 0,30–1,50 մ հզորությամբ շերտում ուրվագծվում են in situ սյան տորձև խարիխներով կենտրոնական սրահի, կից սենյակների, երկայնակի առանցքով ձգված միջանցքի և սրան հարող շինությունների մնացորդներ: Հիմնապատերը (0,80–1,45 մ լայն., 0,30–1,0 մ բարձր.) շարված են կավաշաղախով կապակցված միջին չափի գետաքարերով, վերնամասը՝ հում աղյուսով: Տոփանված հատակները սվաղված են կավե շաղախով կամ սալարկված տափակ գետաքարերով: Սյան տորաձև խարիխները տաշված են սպիտակ ավազաքարե, շիկավուն տուֆե մեկական ամբողջական զանգվածից: Այս շերտում փաստված նորոգումների, փոփոխությունների, վերակառուցումների հետքերը վկայում են շինությունների երկարատև գոյության մասին: Իսկ քանդված, վառված պատերի փլվածքներով և ջարդոտված խեցանոթների բեկորներով հագեցված մոխրառատ միջավայրը բացահայտում է դաժան հարձակման, ավերածությունների և մեծ հրդեհի իրողություն:

Բլրի հարավ-արևմտյան ստորոտին Դվինի վաղ միջնադարյան (IV–V դդ.) նոր ձևավորվող հոգևոր կենտրոնի ծավալուն կառուցապատման ժամանակ անտիկ շինություններին պատկանող (սպիտակ ավազաքարե, տուֆե, բազալտե, գրանիտե) ճարտարապետական մանրամասերի և սրբատաշ սալերի զանգվածաբար կրկնակի օգտագործման իրողությունը և ծիսապաշտամունքային արարողություններում ընտիր զունազարդ խեցեղեն սպասքի հնարավոր գործածությունը հավաստում են, որ Արտաշիսյան ժամանակաշրջանում Դվինի մ.թ.ա. I հազ. սկզբից ի վեր հայտնի հնավանդ սրբավայրը պահպանում էր իր գործառույթը:

Մ.թ. IV–V դդ. Դվինի բոլոր մոնումենտալ շենքերի (կաթողիկեի նախնական IV դ. շինություն, IV դ. «Արշակունյաց զահադահլիճ», V դ. կաթողիկոսական պալատ) հիմնապատերի մեջ առկա են հին սվաղի՝ ներկի, որմնանկարի հետքերով սրբատաշ սալեր, նույն տեղում և հարակից տարածքում՝ հիշյալ քարատեսակներից կերտված մ.թ.ա. II – մ.թ. III դդ. բնորոշ ճարտարապետական մանրամասեր (սյան տորաձև, «ատտիկական», ձևավոր կողապատկերով ու խորաքանդակ բուսազարդ գոտիով խարիխներ, սյան մատնեքավոր զլանի վերնամաս, գլազլուխ խոյակ, տանիքի ծածկասալ և այլն) (Աղ. 2, նկ. 2):[13] *Սրանք վկայում են Դվինի անտիկ շերտում կավաշեն կացարանների կողքին (հմմտ. միջնաբերդի բլրի գագաթային հարթակի բնակելի համալիրները)՝ համաժամանակյա քարաշեն կերտվածքների, հավանաբար, պաշտամունքային կառույցների ներկայություն հնավանդ սրբավայրում:*

[13] **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1991, 21–22, 62–64:

Դվին ամրոց-սրբավայրը վարչատնտեսական կենտրոնի իր նոր կարգավիճակով ապահովում էր իր շուրջը միավորված բնակավայրերի արդյունավետ զարգացումը: Դվինի և շրջակա գյուղական բնակավայրերի բարգավաճումը պայմանավորված էր Երասխ, Մեծամոր, Ազատ գետերի հովտում ոռոգման ցանցի և մայրաքաղաքի շուկայում միջազգային աշխույժ առևտրի առկայությամբ:

Հնագիտական գտածոների և հնաբուսաբանական ու հնակենդանաբանական մնացորդների համեմատական վերլուծությամբ բացահայտվում են մերձքաղաքային տարածքի տնտեսական գործունեության հիմնական բնագավառները (խեցեգործություն, քարագործություն-քարակոփություն, մետաղագործություն, փայտամշակություն, մանածագործություն, կաշեգործություն և հացագործություն, խաղողա-գինեգործություն, ձիթագործություն, անասնապահություն, թռչնաբուծություն): Այստեղ հիմնական կացութաձևը ինքնաբավ բնատնտեսական եղանակն էր, և սեփական արտադրանքի տեսականու պակասը լրացվում էր ապրանքափոխանակությամբ՝ գյուղատնտեսական մթերքի հավելյալ մասը մայրաքաղաքի շուկա վաճառքի հանելով: Արտաշատի տեղական արտադրության (ջնարակած խեցեղեն, պորփյուրե և ապակե սպասք) և միջազգային առևտրով փոքրասիական և Միջերկրայքի առափնյա հելլենիստական քաղաքներից ներմուծված (օծանելիք-քսանյութերի կավե, ապակե սրվակներ) ապրանքների, ինչպես նաև ժամանակի դրամաշրջանառությանը բնորոշ դրամների (Փիլիպոս III Արիդայոսի արծաթե չորեքդրամյան, Տիգրան Մեծի արծաթե դրախմա, Օգոստոս Օկտավիանոսի և Դոմետիանոսի դենարներ, Ռիսկուպորիդես II-ի սեստերցիա) անգամ սուղ քանակի առկայությունը վկայում է, որ Ոստան Հայոց բարեբեր շրջանը մասնակից էր նաև միջազգային առևտրին[14]:

Տարատեսակ տարապաններն ու զուռերը, զինու պահեստավորման ու տեղափոխման համար նախատեսված կարասների և հատկապես բարձրորակ տափաշշերի գերակշիռ քանակը (ձևի կայունությունը, գունազարդման ընդհանրությունը, տարողությունների նույնաչափությունը) տեղական գինեգործական արտադրանքի զգալի ծավալների և այն հատուկ տարայով շրջանառության մեջ դրված լինելու վկայություն է (Աղ. 1, նկ. 1–2): Սա բավարար հիմք է պնդելու, որ գինին՝ որպես ապրանք դուրս էր գալիս նաև արտաքին շուկա, անշուշտ, Արտաշատի միջնորդությամբ:

Դվինի բլրի գագաթի բնակելի համալիրների ճյուղավորված տնտեսական հարկաբաժիններում հայտնաբերվել են.

- *կենցաղային գործածության սեղանի ու խոհանոցային գունազարդ և հասարակ խեցեղեն, պորփյուրե և ապակե սպասք (սկահակ, պնակ, ըմպանակ, գավաթ, պուլիկ, թաս, աղաման, քրեղան, սափոր և այլն),*

---

[14] **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1991, 34–61, 70–74, **Քոչարյան Գ.Գ.,**, 1998, 172–176:

- սննդամթերք վերամշակելու միջոցներ (դանակ, աղորիք, սանդ, հավանգ, կճուճ, ձձում, կաթնաման, խմորի տաշտ, թոնիր, օջախ),

- սննդամթերք պահելու ու տեղափոխելու տարա (կարաս, կճուճ, տափաշիշ), այստեղ առկա փայտի մոխրի զգալի քանակից ելնելով՝ ենթադրելի է մրգի ու բանջարեղենի փայտե արկղների հնարավոր առկայություն,

- սննդամթերք ամբարելու շտեմարաններ (զինու կարասների և տափաշշերի արտաքին կավե սվաղը, որոշ կարասների և կճուճների նստուկների ու կողերի՝ հացամթերքի պահպանումն ապահովող անցքերը),

- խեցանոթների արտադրության միջոցների (դուրգի անիվներ, կոկիչներ) առկայությունը վկայում է կենցաղային սպասքի սեփական արտադրություն,

- մսուրային անասունների ապաստան՝ գոմ (տափակ գետաքարերով սալարկված սենյակ, ընտանի կենդանիների ոսկորների առատություն):

Այստեղ և բլրի ստորոտին հայտնաբերված բազմաբնույթ հնագիտական գտածոների քննությամբ բացահայտվում է օգտագործված գյուղմթերքի հիմնական տեսականին (հացամթերք, կաթնամթերք, մսամթերք, գինի, բուսական յուղ և այլն):

Այս բարգավաճ շրջանի խաղաղ բարեկեցիկ կյանքն ընդհատվեց մ.թ. I դ. կեսին հռոմեական զորահրամանատար Կորբուլոնի արշավանքով: Մ.թ. 58 թ. գարնանը հռոմեացիները զրոհով անցան Կուջաղի լեռնանցքը և «Արքունի պողոտայով» շարժվեցին դեպի Արտաշատ[15]:

Կորբուլոնը՝ ըստ հռոմեական պատմագիր Տակիտոսի, արշավի ուղին միտումնավոր երկարացրեց, քանզի, «եթե լեգեոնները փոխադրվեին Արտաքսատայի պարիսպները ողողող Արաքս գետի վրա եղած [Սափերական] կամրջով, հարվածի տակ կընկնեին»[16], ուստի նա Վարդանակերտ ավանի ծանծաղուտով անցավ Երասխի ձախ ափը և բանակ դրեց բաց դաշտում, որը ռազմական տեխնիկայի տեղաշարժերի առավել լայն հնարավորություն էր ընձեռում, իսկ Մեծամոր գետն անհամեմատ հանդարտ իր հոսանքով գերադասելի էր քաղաքը պաշարելու համար:

Տրդատ Արշակունու հպանցիկ հակազրոհներով անհնար էր կասեցնել հռոմեական զորքի առաջխաղացումը դեպի Արտաշատ: Քաղաքի պաշտպաններին անորոշության մատնեց Տրդատի՝ ճակատամարտից խուսափելով հեռանալը: Արտաշատի պասիվության հետևանքով Դվին ամրոցի պահակազորը մնաց թշնամու զորքի անհամեմատ մեծ ուժի դիմաց: Կորբուլոնը գրավելով ամրոցը՝ ապահովեց իր թիկունքը և ստեղծեց «կայան զօրացն» Գառնիից՝ Ազատ գետի կիրճով և Վարդգեսավանից՝«Բուն պողոտայով» դեպի Արտաշատ հայկական ուժերի տեղաշարժերը

[15] **Մանանդյան Հ.**, 1945, 332–336:

[16] **Տակիտոս Կ.**, XIII, 40:

վերահսկելու հնարավորություն: Կորբուլոնի գրաված դիրքերը բարենպաստ էին նաև՝ Նախճավանի կողմից պարթևների հնարավոր միջամտության դեպքում:

Թերևս թշնամու խոստումներով խաբված քաղաքացիները ինքնակամ, առանց դիմադրության հանձնեցին անառիկ Արտաշատը հռոմեացիներին՝ այն կործանումից փրկելու հույսով: Ձմեռն այստեղ անցկացնելուց հետո, մ.թ. 59 թ. գարնանը դեպի Տիգրանակերտ ռազմարշավից առաջ, Կորբուլոնի հրամանով ուխտադրժորեն «Արտաքսատան հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարեցվեց հողին»[17]:

Մ.թ. 59 թ. Արտաշատի I շինարարական շրջանի ընդհատված լինելն ակնհայտ է, քանի որ 60-ականներին քաղաքը վերականգնելիս՝ պահանջվել է ամբողջական հատվածներ խնամքով մաքրել փլվածքներից կամ դրանք ուղղակի հարթեցնել ու տոփանել: Թշնամին կործանել էր և արքունի ամրոց Գառնին, գուցե և, զորակայանի վերածված Վարդգեսավանը[18]: Հնագիտորեն վավերացված է նաև հռոմեացիների հանկարծահաս հարձակումով Դվին ամրոցի և բլրի ստորոտի պաշտամունքային կառույցների հիմնահատակ կործանման օրհասական պատկերը՝ մոխրառատ միջավայր, կարմրաշիկավուն հող, քանդված պատեր, հրդեհի մեջ թրծված, վառ կարմիր գույն ստացած հում աղյուսե փլվածքներ, փայտե կրող կոնստրուկցիաների ածխացած մնացորդներ, ջարդոտված խեցանոթների մրապատ բեկորներ, մարդու գանգ, սևացած ոսկորներ: Ամայացած սրբավայրը ժամանակավորապես վեր է ածվել դամբարանադաշտի:

Հռոմեական զորավարը գիտակցել է, որ իր հեռանալուց հետո, նոր ուժերով համալրված հայկական զորքերը կվերանվաճեն երկրի քաղաքական կենտրոնի կարևորագույն հենակետերը: Հետևաբար զորքի ամբողջականությունը պահպանելու նպատակով՝ կայազորներն ուժեղացնելու փոխարեն, նա իր թիկունքն ապահովում է կործանելով այդ հենակետերը, «հավասարեցնում հողին» մեծահամբավ Արտաշատը, քանզի «եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»[19]: Նման փաստաբանությամբ է Տակիտոսը փորձում մեղմել և արդարացնել՝ Արևելքում հռոմեական ու «դաշնակից» պետությունների զորքերի գերագույն հրամանատարի՝ Կորբուլոնի, անբարո, հիրավի բարբարոսական վարքագիծը:

Դեպի Տիգրանակերտ ռազմարշավի նախօրեին, հզոր Արտաշատի և արքունի ամրոց Գառնիի հետ մեկտեղ՝ Դվին ամրոց-սրբավայրը ավերակների կույտի վերածելու փաստն ինքնին հավաստում է մայրաքաղա-

---

[17] **Տակիտոս Կ.**, XIII, 41:

[18] **Խաչատրյան Ժ. Դ., Կանեցյան Ա. Գ,** 1974, 76–81, **Тревер К. В.**, 1953, 203–204, **Քոչարյան Գ.**, 2008, 164:

[19] **Տակիտոս Կ.**, XIII, 41:

քի պաշտպանության համար նրա ունեցած ռազմավարական կարևորությունը:

Հայ-պարթևական միացյալ ուժերից (63 թ.) Հռանդեայում հռոմեական բանակի կրած խայտառակ պարտությունից հետո Տրդատ Արշակունին ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավոր և Ներոն կայսեր ձեռամբ շքեղ հանդիսավորությամբ թագադրվեց (66 թ.) Հռոմում[20]: Նույն Ներոնից «նվեր» ստացած 50 միլիոն դենարի ու Հռոմից բերած շինարար վարպետների օգնությամբ արքան թեպետ վերականգնեց Արտաշատը և շենացրեց Գառնին, սակայն հռոմեացիների կատարած ավերածությունների հետևանքները Դվինի ամայացած սրբավայրի դամբարանադաշտում դեռևս տեսանելի են մինչև մ.թ. I դարի վերջը:

Յարդ բացված 17 թաղումները (որոնցից մեկը զույգ թաղում է, իսկ վեց մանկականից մեկը՝ խմբակային) կատարված են կենցաղում արդեն օգտագործված կարասների մեջ, որոնց կոտրված, թերի մասերը ծածկված են այլ կենցաղային խեցանոթների բեկորներով, թաղման զույքը սուղ է և աղքատիկ՝ 1–2 հասարակ խեցանոթ, բնական քարերից, բրոնզից (եզակի դեպքում՝ ցածրորակ արծաթից), ապակու շաղախից պատրաստված պարզագույն զարդեր, հմայիլ-կնիքներ: Վեց կարասում խիպառ բացակայում է թաղման գույքը: Անհամաչափորեն տեղաբաշխված այս շարքային կարասային թաղումների շերտագրական տվյալները և զույքակազմի թվագրության վերին սահմանագիծը ոչ ուշ է քան մ.թ. I դարի վերջը[21]:

Մ.թ. II դ. 60-ական թվականներին Հայաստանը նվաճած հռոմեացիների համար քաղաքական խնդիրը հստակ էր՝ Կապադովկիայում, Փոքր Հայքում ամրապնդված ապահով թիկունք ստեղծելուց հետո[22], նրանք ձգտում էին կայսրության արևելյան սահմանի վրա ունենալ «հռոմեականացված, հռոմեամետ» Հայաստան: Հռոմեացիները վերականգնում էին իրենց իսկ ավերած քաղաքներն ու ամրոցները՝ որպես զորակայան-ճամբարներ, ուղեկալ-պահակակետեր, հնավանդ սրբավայրերում իրականացնում հզոր կառույցների շինարարություն՝ ռոմանական կրոնական զաղափարախոսություն ու մշակույթ արմատավորելու նպատակով (հմմտ. XII և XV լեգիոնների զորամիավորումների ծավալած շինարարական գործունեությունը Վաղարշապատում, Գառնիում, Արտաշատում)[23]:

Վաղարշապատ-Արտաշատ-Գառնի զորակայանների միջև հաղորդակցության անվտանգությունն ապահովվում էր «Բուն պողոտային» հարող Դվինի սրբավայրում տեղադրված հռոմեական բանակի բենեֆիցիարիուսների ուղեցույց-ուղեկալ պահակակետը (statio) իրեն բնորոշ պաշ-

---

[20] **Տակիտոս Կ.**, XV, 15, 16: **Դիոն Կասիոս**, 1976, LXIII:

[21] **Քոչարյան Գ. Գ.**, 1991, 25–31:

[22] **Ростовцев М. И.**, 1909, 1–19, **Հակոբյան Հ. Պ.**, 1986, 138–155:

[23] **Тревер К. В.**, 1953, 262–270, **Հակոբյան Հ. Պ.**, 1986, 153–155, **Քոչարյան Գ.**, 2002, 212:

տամունքային կառույցով և «Հավերժական», «Անհաղթ» դիցամարտիկ «Sol Invictus» Միթրային ձոնված զոհասեղանով (Աղ. 2, նկ. 1): Ընդհանրապես նվաճված տարածքներում հռոմեացիների հիմնած նման պահակակետերը տեղի սրբավայրի հետ կազմում էին մի ամբողջություն, որտեղ կառուցվում էր նոր տաճար կամ ուղղակի դրվում էին Դվինում գտնվածին համանման, տարբեր աստվածությունների ձոնված զոհասեղաններ (հմմտ. այդպիսիք՝ Դանուբյան, Մերձհռենոսյան շրջաններում, Ղրիմում և այլուր)[24]:

Դվինում հռոմեական ուղեցույց-ուղեկալի ներկայությունը հավաստում են.

- *Հռոմեական կայսերական շրջանին բնորոշ՝ Միթրայի՝ ցլի հետ մենամարտի տեսարանի բարձրաքանդակ-խորհրդապատկերներով, բազալտե զոհասեղանի (Աղ. 2, նկ. 1) (հմմտ. Սիդոնի II դ. երկրորդ կեսի և հատկապես Հռոմի ոչ ուշ քան 172 թ.) բարձրաքանդակները[25],*
- *Գառնիի հեթանոսական տաճարի տանիքի ծածկասալերին նման բազալտե ծածկասալի առկայությունը,*
- *կաթողիկե եկեղեցու նախնական (IV դ.) եռանավ շինության հիմքերում շարված, կրկնակի օգտագործված բազալտե սրբատաշ որմնասալերը,*
- *VII դ. կաթողիկոսական պալատում կրկնակի օգտագործված այն բազալտե խարիսխի առկայությունը, ինչպես նաև զոհասեղանի ու ծածկասալի հումքի՝ Գառնիի հանքավայրից վերցված լինելու պարագան,*
- *Դվինի բլրի գագաթին մ.թ. I դ. կեսի հրկիզված և IV դ. «Արշակունյաց գահադահլիճի» շերտերի միջև առկա միջանկյալ շինարարական հորիզոնում բացահայտված՝թերևս շրջակայքը վերահսկող դիտակետի ուղղանկյուն հատակագծով կառույցը.*[26]

Այսպիսով, Դվինում ընդհանուր գծերով ուրվագծվում է IV–XIII դդ. ծավալուն շինարարության տարբեր շրջափուլերի համահարթեցումների պատճառով, ցարդ հստակորեն չբացահայտված վաղ Արշակունյաց շրջանի՝ մ.թ. II դարի մշակութային որոշակի շերտ:

Դվինի անտիկ մշակութային շերտի խաթարված ու աղճատված իրավիճակի ուսումնասիրության հատվածական լինելը հնագիտական բավարար հիմք չի ընձեռում նախախոսրովյան իրողության առավել հստակ պատկեր վերականգնելու համար:

Խոսրով Կոտակ Արշակունու գահակալության տարիներին (330–338 թթ.) Մեծ Հայքի թագավորությունը դարձյալ հայտնվել էր Հռոմի և Պարսկաստանի առճակատման կիզակետում:

[24] **Քոչարյան Գ.**, 2002, 206–210:
[25] **Campbell L. A.,** 1968, 25–28, pl. V, 75; XV, 650:
[26] **Քոչարյան Գ.**, 2002, 206–213:

Տարածաշրջանում իշխող գերտերությունների սադրիչ գործունեությամբ երկրում ձնավորվել էր ներքաղաքական ծայրահեղ անկայուն մթնոլորտ. պետական նոր կրոնի՝ քրիստոնեության դեմ ոտնձգություններ, միջնախարարական կռիվներ, արտաքին նենգամիտ միջամտությամբ գահին ու թագին հավակնող հայ իշխանների խռովություններ[27]: Երկրում տիրող բարոյահոգեբանական անբարեհույս իրավիճակը լուրջ խոչընդոտ էր կենտրոնացված ուժեղ իշխանության կայացմանը: Իրադրությունը Խոսրով Կոտակին դրդեց վճռորոշ քայլի:

Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանություն համատեղող Դվին ամրոց-սրբավայրի ռազմական ու տնտեսական նշանակալի ներուժը, պաշտամունքային մեծ հեղինակությունը կանխորոշող նախադրյալներ հանդիսացան՝ Խոսրով Կոտակի կողմից IV դ. 30-ական թվականներին արքունիքը (թեպետ և բնապահպանական աննպաստ պայմաններում հայտնված, բայց և այնպես, գործող մայրաքաղաք) Արտաշատից Դվին տեղափոխելու համար[28]:

Անհրաժեշտ էր հնամենի «ամրոց-սրբավայրը» համալրելով՝ կերտել միապետի ինքնիշխանության վեհությունն ու հզորությունը արտահայտող ճարտարապետական արքայավայել միջավայր: Արքայի հրամանով ստեղծվեց երկու առանձին կաղնետունկ պարսպապատ տարածք՝ ***«թագավորության որսի՝ զբոսանքի և ուրախության տեղեր»***, երկու տարբեր տեղանուններով[29]:

Ազատ «գետի ընթացքով դեպի ներքև, մինչև Տիկնունի ապարանքը» տնկած մերին նա կոչեց ***«Տաճար մայրի»=«Սրբազան կաղնուտ»,*** որ բնապաշտական հնավանդ աշխարհայեցողության ակնհայտ դրսևորում էր: Ազատ գետի հովտում՝ արքան դաշտը վերածեց անտառի, իրականացրեց բնապատկերային ճարտարապետական կազմակերպված միջավայր, ուր և տեղադրեց արքունական ապարանքներ և կոչեց ***«Խոսրովակերտ»:***[30]

Առաջնորդվելով բնապատկերային ճարտարապետության ավանդական սկզբունքներով՝ Խոսրով Կոտակն իրականացրեց քաղաքաշինական մի ամբողջություն կազմող կուռ մտահղացում՝ ***Դվին* (*արքունի նստավայր*)+*Խոսրովակերտ* (*արքայական ծառազարդ ապարանք-անտառապուրակ*)+*Տաճար մայրի* (*արքայական կաղնետունկ անտառ-արգելոց*)=*արքայանիստ համալիր կառույց*** (հմմտ. Երվանդ Վերջինի՝ Երվանդաշատ+Երվանդակերտ+Ծննդոց անտառ, Տիգրան Մեծի՝ Տիգրանա-

---

[27] **Փավստոս Բուզանդ**, 1987, III, Գ-Թ, ԺԱ:

[28] **Մովսես Խորենացի**, 1990, III, Ը:

[29] **Փավստոս Բուզանդ**, 1987, III, Ը:

[30] **Քոչարյան Գ.**, 2004, 415–427, **Քոչարյան Գ.**, 2005, 339–343:

կերտ+արվարձանային անտառապուրակ՝ արգելոց-որսատեղերով արքայանիստ շքեղ համալիրները):[31]

Արքայական ապարանքի և որսատեղ-անտառապուրակի համադրությունը՝ որպես արքաների «հանգստի և հաճույքի վայրեր»=պարադիսներ վկայված են Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. I հազարամյակից ի վեր, հարևան տարածաշրջանում՝ Ասորեստանում՝ Սարգոնյանների օրոք, իսկ ավելի ուշ սփռված Աքեմենյան (հետագայում՝ Սելևկյան) աշխարհակալ արքաների լայնածավալ կայսրության տիրույթում: Ըստ սկզբնաղբյուրների վկայությունների.

- ***Վանի թագավորության արքաները՝*** *քաղաքից դուրս, ջրանցքի ափին, փարթամ ծառաստաններում, **«իրենց հաճույքի համար»** կերտել են բուրումնավետ նաճեփայտ ծածկով կացարան-ապարանքներ և կից՝ վայրի կենդանիների որսատեղ-արգելոցներ,*
- ***Երվանդ Վերջինը*** *կառուցել է «գեղեցիկ ու չքնաղ հորինվածքով»՝ ծաղկոցներով, բուրաստաններով, պերճաշուք այգիներով «արդարև բերրի թագավորական դաստակերտ» Երվանդակերտը և նորատունկ «Ծննդոց անտառը» վերածել՝ պարսպապատ որսատեղ-արգելոցի, որտեղ **«թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին».***
- *(Վաղարշակ=) **Արտաշես Առաջինը** Տայքի Կող գավառում **«իր թագավորության վայելչության համար»**՝ Պարխար լեռների ստորոտում «երկու անտառախիտ տափարակները իրենց լեռներով հանդերձ» վերածել է «երկու գոմի» դարձրել՝ «որսերի տեղ, և Կողի ջերմությունը» մեղմացրել՝ «այգիներով և բուրաստաններով».*
- ***Տիգրան Մեծը*** *Տիգրանակերտի արվարձանում կառուցել է «պալատ ընդարձակ զբոսայգիներով, որսատեղերով և լճերով»[32]:*

Խոսրով Կոտակը նորակերտ Դվինի բնակչությունը համալրեց հելլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ սինոյկիսմոսի՝ համաբնակեցման ավանդույթով[33]: Արքայի նախաձեռնությամբ Արտաշատից տեղափոխվեց բնակիչների որոշակի անհրաժեշտ հատված իշխանամետ ուժերից, առևտրա-արհեստավորական խավից:

Դվինի մերձակա գյուղերն աստիճանաբար միավորվեցին և կազմեցին քաղա-քայնացող բնակավայրի պարսպապատ թաղամասերը, իսկ մյուսները՝ նրա արվարձանները: Դվինի բազմագործառույթ դերը նպաստել է համաբնակեցման քաղաքականության ևս մեկ տարբերակի իրա-

[31] **Մովսես Խորենացի,** 1990, II, ԼԹ, ԽԱ, ԽԲ: **Ապպիանոս,** 1981, XII, Միհրդատական, 84:
[32] **Oppenheim, A. L.,** 1969, 331–333, **Дьяконов И. М.,** 1951, 327–328, № 49 (199), (213), **Մովսես Խորենացի,** 1990, II, Զ, ԽԱ, ԽԲ, **Ապպիանոս,** 1981, XII, Միհրդատական, 84, **Քոչարյան Գ.**, 1999, 120–126, **Քոչարյան Գ.**, 2000, 26:
[33] **Тирацян Г. А.**, 1988, 85–86:

կանացմանը, այն է՝ շրջակա գյուղական համայնքների միավորումը մեկ կենտրոնի շուրջ քաղաքային բնակչության իրավունքներով:

Արքունիքի տեղափոխումով երկրի վարչաքաղաքական նոր կենտրոնը Խոսրով Կոտակը, ի տարբերություն նախորդների, չկոչեց իր անունով այլ պահպանեց ***Դվին հնավանդ անունը:*** Նա ***Խոսրովակերտ*** կոչեց իր կերտած արքայական ծառազարդ ապարանք-անտառապուրակը:

Խոսրով Կոտակի՝ արքունիքը տեղափոխելու հեռահար, վճռորոշ քայլը կանխորոշեց միջնադարյան Դվին քաղաքի կայացումն ու բարգավաճումը:

Դվինի քաղաքայնացման գործընթացը IV–V դդ. կայացավ դժվար և տևականորեն՝ անցումային խառը ժամանակաշրջանում, հայոց քաղաքների և Արշակու-նյաց կենտրոնական իշխանության ճգնաժամի, անկման, ազգային-ազատագրական համաժողովրդական շարժումների ծավալման պայմաններում: Դվինը երկարորեն մնաց՝ միջազգային առևտրի ոլորտում համբավ վայելող մայրաքաղաքի իր կարգավիճակը պահպանած Արտաշատի հովանու ներքո: Արդարև, մեկ հարյուրամյակ և ավելին Դվինն այլևս չի հիշատակվում գրավոր աղբյուրներում, թեպետ պեղումներով բացահայտված է կառուցապատման անընդհատություն:

Մայրաքաղաքի դերն Արտաշատից Դվինին անցնում էր աստիճանաբար՝ Դվինի կառուցապատմանն ու համաբնակեցմանը, տնտեսական բարգավաճմանն ու քաղաքական վարկանիշի աճին և Արտաշատի ամայացմանը համընթաց: Արդեն V դ. վերջին, Արտաշատը Դվինի մատույցները պաշտպանող գյուղաքաղաք-ամրոց էր,[34] իսկ Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածքը, որն ընդգրկում էր Ոստան Հայոց գավառը, «Աշխարհացոյց»-ում ներկայանում էր՝ որպես ***Ոստան Դըւնոյ***[35]***: Դվինը դարձել էր մարզպանական Հայաստանի վարչաքաղաքական և մշակութային կենտրոն և կաթողիկոսի նստավայր, առաջավորասիական տարանցիկ առևտրի կարևորագույն հանգուցակետ***:

---

[34] **Ղազար Փարպեցի,** 1982, Գ, ԿԷ, ՀԸ:

[35] **Երեմյան Ս. Տ.,** 1963, 49, 74:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղոս, - Հայոց պատմություն, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983:

Ապպիանոս, - Հռոմեական պատմություն, թարգմանությամբ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981:

Դիոն Կասսիոս, - Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), Հին հունական աղբյուրներ Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:

Երեմյան Ս. Տ., - Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրության հիմքի վրա), Երևան, 1963:

Զարյան Ա., - Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986:

Խաչատրյան Ժ. Դ., Կանեցյան Ա. Գ., - Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 9 (1974), 76-91:

Հակոբյան Հ. Պ., - Մեծ և Փոքր Հայքերի սահմանագլխի հռոմեական ամրությունների համակարգը, Պատմա-բանասիրական հանդես 4 (1986), էջ 138-155:

Ղազար Փարպեցի, - Հայոց պատմություն, Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982:

Ղաֆադարյան Կ., - Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. I, Երևան, 1952:

Մանանդյան Հ., - Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945:

Մովսես Խորենացի, - Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1990:

Տակիտոս Կ., - Օտար աղբյուրները հայերի մասին 3, լատինական աղբյուրներ, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյան, Երևան, 1941:

Փավստոս Բուզանդ, - Հայոց պատմություն, բնագիրը՝ Ք. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթագր. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1987:

Քոչարյան Գ. Գ., - Դվին III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երևան, 1991:

Քոչարյան Գ., - Անտիկ Դվինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգում, Հանդես ամսօրյա 1–12 (1996), էջ 336–359:

Քոչարյան Գ. Գ., - Ոստան Հայոց գավառը Արտաշատի մերձքաղաքային տնտեսական տարածք, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 2 (1998), էջ 172-176:

Քոչարյան Գ., - «Արքունի ծառազարդ ապարանքը» Երվանդակերտից առաջ և հետո, Գիտական աշխատություններ II, Գյումրի, 1999, էջ 120-126:

Քոչարյան Գ., - Արտաշես Ա Բարին որպես հզոր պետականություն կերտող (-Կերպարային դիմանկարի վերականգնման փորձ), Գիտական աշխատություններ III, Գյումրի, 2000, էջ 22-27:

Քոչարյան Գ. Գ., - Դվին տեղանվան վաղեմության հարցը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների 2 (2000ա), էջ 132-138:

Քոչարյան Գ., - Դվինը վաղ Արշակունյաց շրջանում (Ուրվագծման փորձ), Պատմա-բանասիրական հանդես 3 (2002), էջ 206-214:

Քոչարյան Գ., - «Տաճար մայրի» կաղնետունկ անտառապուրակ, Հանդես ամսօրյա 1-12 (2004), էջ 415-428:

Քոչարյան Գ., - Խոսրովակերտ արքայական անտառապուրակ, Հանդես ամսօրյա 1-12 (2005), էջ 339-344:

Քոչարյան Գ., - Մոխրաբլուր հնավայրը (Անտիկ շերտի բնութագիրն ըստ 1975, 1977 թթ. պեղումների արդյունքների), Հուշարձան, Տարեգիրք Դ-Ե, Երևան, 2008, էջ 160-168:

Քոչարյան Գ., - Հայաստանի գյուղատնտեսությունը մ. թ. ա. III-I դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես 1 (2011), էջ 253-260:

Քոչարյան Գ., - Դվինի միջնաբերդի անտիկ շերտի բնութագիրը, Հուշարձան, Տարեգիրք Է, Երևան, 2011ա, էջ 66-73:

Քոչարյան Գ., - Արտաշիսյան ժամանակաշրջանի շինություն Դվինում, Հուշարձան, Տարեգիրք Ը, Երևան, 2013, էջ 97-107:

Дьяконов И. М., - Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории 2 (1951), с. 257-356.

Кочарян Г., Калантарян А., Кафадарян К., - Античный слой на территории центрального квартала и цитадели Двина, в кн.: Акопян Н. Г., Бабаян Ф., С., Жамкочян А. С. и др., Двин IV, Город Двин и его раскопки, Ереван, 2008, с. 129-164.

Кушнарева К. Х., - Древнейшие памятники Двина, Ереван, 1977, 113 с.

Ростовцев М. И., - Новые латинские надписи с Юга России, Надпись из Эчмиадзина, в кн.: Известия императорской археологической комиссии, вып. 33-й, С.-Петербург, 1909, с. 1-22.

Страбон, - География в 17 книгах, пер., статья и коммент. Г. А. Стратановского, Л., 1964.

Тирацян Г. А., - О некоторых особенностях основания города Двин, «Третий всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке», Май, 1988, тезисы докладов, Ереван, 1988, с. 85-86.

Тревер К. В., - Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.-IV в. н. э.), М.-Л., 1953.

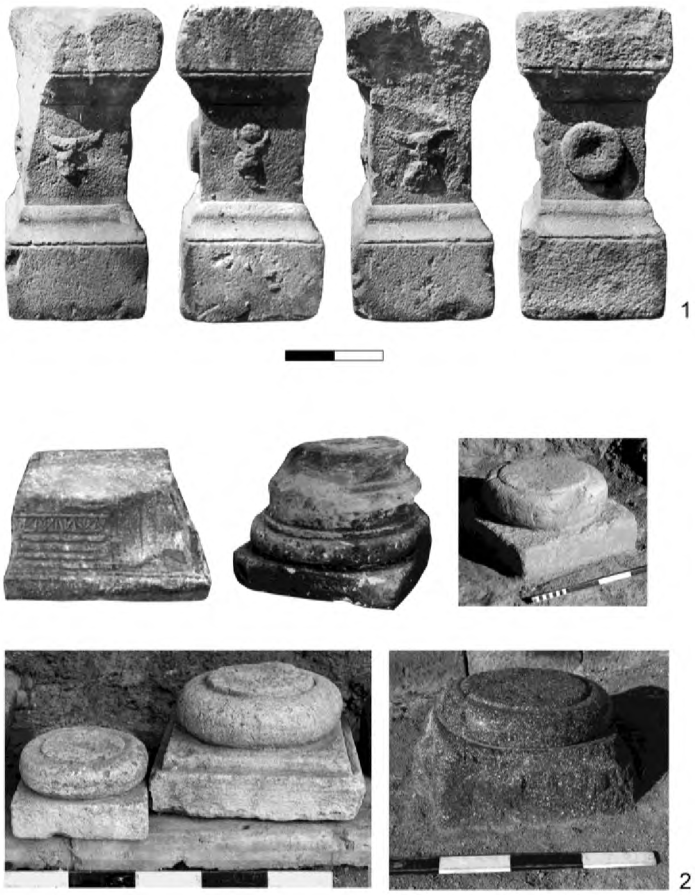
Campbell L. A., - Mithraic iconography and ideology, Leiden, 1968.

Kalantarian A., - Dvin. Histoire et Archeologie de la ville medievale, Paris, 1996.

Oppenheim A. L., - On Royal gardens in Mesopotamia, Journal of Near Eastern Studies, vol. XXIV, 4 (1965), pp. 328-333.

Աղյուսակ 1.
Խեցանոթների նմուշներ և տարապաններ Դվինից, մ.թ.ա. II – մ.թ. I դդ.
Таблица 1.
Образцы керамики и тарапаны из Двина, II в. до н. э.- I в. н. э.
Table 1.
Ceramic samples and 2. Tarapans from Dvin, 2nd century BC – 1st century AD.

Աղյուսակ 2.

Միթրային ձոնված բազալտե զոհասեղան, մ.թ. II դ. և սյան խարիսխներ Դվինից, մ.թ.ա. II – մ.թ. II դդ.:

Таблица 2.

Базальтовый алтарь посвященный Митре, II в. н. э. и базы колонн, II в. до н. э.- II в. н. э. из Двина.

Table 2.

Bazalt altar dedicated to Mithra, 2nd century AD and Column bases from Dvin, 2nd century BC – 2nd century AD.

GAYANE KOCHARYAN
Dr. Hist, Institute of Archaeology and Ethnography NAS of RA,
vruyr2001@yahoo.com

DVIN IN THE CLASSICAL PERIOD FROM FORTRESS-SANCTUARY TO ROYAL CITY

SUMMARY

A Roman victory in the battle of Magnesia in 190 BC was a decisive moment for rearranging the forces on the geopolitical scene of the region. Domination of the Seleucids, the successors of Alexander the Great, was now seriously damaged. The Parthian king Mihridates I extended boundaries of his kingdom. Artaxias and Zareh (Zariadres) who were appointed by the Seleucid king Antiochus III strategists of the Great Armenia and Sophene respectively declared themselves independent kings (Strabo XI, 14, 5).

In his ambitions to create a powerful and unified state Artaxias I (*ca.* 189 - 160 BC) attached special importance to an enlargement of international transit trade routes that passed through the Armenian Highland, urbanization of the country as well as expansion of the irrigation system, which contributed to the rapid development of the economy.

Artaxias I transferred the capital from Yervandashat to the newly founded Artaxata. By this action, he increased an importance of the agricultural environment of the city. The protection of the northern gates of the capital could have been fulfilled by the Hill of Dvin that provided control over the important strategic crossroads connecting the trade routes from Artaxata to Vardgesavan (Vagharshapat), Garni and the Sevan Basin. From the northern side, the hill was protected by the height of Tiknuny palace, while the River of Azat and the branches of the Urts River defended the hill on the eastern and western sides respectively.

Dvin was apparently a fortress-sanctuary since the 3rd millennium BC. In the beginning of the 1st millennium BC, i.e. during the conquest of the Ararat valley by the Urartians, the priests decided to destroy and burn down the fortress-sanctuary.

Being located in a rough neighborhood of settlements in the northern part of Artaxata, Dvin was remarkable for its geographical location as well as its both religious importance and economic potential. During the Artaxiad period, the walls made of thick mud bricks were rebuilt on a massive stone base located around the

hilltop of Dvin, while its platform was filled in with some roughly standing????? civilian buildings. On the south-western foot of the hill a traditional sanctuary known from the 1st millennium BC had been functioning. The prosperity of Dvin and its surrounding rural settlements had resulted from the irrigation system and vigorous international trade.

A peaceful and prosperous life during the 1st century BC was however interrupted by an invasion of the Roman commander Corbulo in early 58 AD. With his scattered attacks the king Tiridates could not prevent the advancement of Roman troops towards Artaxata. While trying to avoid an engagement with Romans, Tiridates was forced to retreat. Taking an advantage, Corbulo seized the fortress and strengthened his positions there. The citizens ceded Artaxata to Romans with a purpose to preserve the city from destruction. In 59 AD, Artaxata, the royal fortress of Garni as well as the fortress of Dvin, were destroyed by Corbulo. Subsequently, the devastated sanctuary was turned into a burial place.

In 160s AD, i.e. during the period of the Roman occupation of Armenia, the security of communications between the troops in the direction of Vagharshapat – Artashat – Garni was guaranteed by the postal road guards of beneficiaries (statio) of the Roman army stationed in Dvin.

During the reign of Arsakid king Khusraw Kotak (330 - 338 AD) the Kingdom of Great Armenia was playing an important role in the affairs of the Roman Empire and Persia. Under those circumstances, Khusraw Kotak took a decision for moving his capital to Dvin. A considerable military and economic potential of Dvin, which included both secular and spiritual power, became a decisive precondition for transferring the royal site from Artaxata to Dvin in the 330s AD.

Following the traditional principles of the landscape architecture, Khusraw Kotak implemented his urban development plans: Dvin (royal residence) + Khosrovakert (royal palace in the forest area) + Tachar Mairi "Sacred oak forest" (royal oak forest reserve) = royal complex structure (cf. royal luxury complexes of Yervand IV: Yervandashat + Yervandakert + Tsnndots antar/"Grove of birth" as well as that of Tigranes the Great: Tigranakert + suburban forest park with game reserves).

The king also ordered that some local population (administrative officials, merchants and craftsmen and others) be removed from Artaxata to Dvin. The villages lying in the vicinity of Dvin were soon transformed into urban districts, while others turned into suburbs. The attempts of Khusraw Kotak on transferring the royal court to Dvin predestined a formation of the medieval city of Dvin. By the end of the 5th century AD Dvin turned into an administrative, political and cultural center of Armenia. Simultaneously, Dvin became a seat of the Armenian Catholicos and one of the most important points in the Near Eastern transitional trade.

ГАЯНЭ КОЧАРЯН
Кандидат исторических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА,
vruyr2001@yahoo.com

АНТИЧНЫЙ ДВИН ОТ КРЕПОСТИ-СВЯТИЛИЩА К ПРЕСТОЛЬНОМУ ГОРОДУ

РЕЗЮМЕ

Победа римлян в сражении при Магнезии в 190 г. до н. э. стала решающим рубежом в геополитической ситуации региона. Назначенные селевкидским царем Антиохом III стратег Великой Армении Арташес (Артаксий) и стратег Софены – Зарех (Зариадр) провозгласили себя независимыми царями.

Арташес I (189-160 гг. до н. э.) в своем обширном проекте создания мощной государственности ставил главной целью разветвление сети международных транзитных торговых магистралей, пролегающих через Армянское нагорье, урбанизацию страны и расширение унаследованной системы оросительных каналов, что способствовало бурному развитию экономики.

Арташес I переносом столицы из Ервандашата в Арташат (Movsēs Xorenac‘i II, 49) придал особую значимость окружающей город сельскохозяйственной зоне города. Защиту подступов более уязвимых северных ворот новой столицы мог обеспечить ***Двинский холм***, контролирующий важный торгово-стратегический узел дорог, ведущих из Арташата в Вардгесаван (Вагаршапат), Гарни и Севанский бассейн. С севера, т.е. с тыла холм был хорошо защищен возвышенностью дворца Тикнуни, с запада рекой Азат, с востока отрогами Урцкого хребта.

Двин был крепостью-святилищем вероятно с III тыс. до н. э. В начале I тыс. до н. э. во время завоевания Араратской долины жрецы Ванского царства предпочли до основания разрушить и сжечь крепость-многохрамовое святилище Двнн.

В густой сети поселений Арташата Двин выделялся географическим расположением, (многовековым) статусом культового центра и значительным экономическим потенциалом. В эпоху Арташесидов на массивном каменном фундаменте, окружающем вершину Двинского холма, перестраивается мощная крепостная стена из сырцовых кирпичей, а огороженная площадка на вершине

плотно застраивается гражданскими постройками. На юго-западном подножии холма продолжало функционировать традиционное святилище Двина. Процветание Двина и окрестных сельских поселений было обусловлено наличием оросительной сети и оживленной международной торговлей на столичном рынке.

Мирная, зажиточная жизнь этого процветающего периода прервалась весной 58 г. н. э. вторжением римского военачальника Корбулона. Разрозненные контратаки Тиридата Аршакида не могли остановить продвижение римских войск к Арташату (Tac. Ann. XIII, 40, 41). Избегая сражения, Тиридат удалился, что обрекло на неопределенность защитников города. Из-за пассивности столицы гарнизон Двинской крепости оказался перед несоизмеримо превосходящим в силе его противником. Корбулон, заняв крепость, обеспечил свой тыл.

Вероятно, обманутые обещаниями врага горожане, в надежде спасти город от разрушений, добровольно передали неприступный Арташат римлянам. В 59 г. н. э. перед военным походом на Тигранакерт по приказу Корбулона с Арташатом и царской крепостью Гарни был "сожжен, срыт и сравнен с землею" и Двин крепость, и опустошенное святилище которого превратилось в руины. Сам факт проявления такой жестокости по отношению к Двинской крепости подтверждает стратегическую значимость последней в защите Арташата.

В 60-ые годы II века н. э. в период римской оккупации Арменнн безопасность коммуникаций между стоянками войск Вагаршапат-Арташат-Гарни обеспечивал пост дорожной стражи бенефициариев (statio) римской армии, установленный в Двине.

В Двине, из-за нивелирования культурных слоев на различных этапах интенсивного строительства IV-XIII вв., в общих чертах вырисовывается только нечетко выявленный определенный слой II в. н. э.

Фрагментарность исследований искаженного античного слоя Двина не предоставляет достоверного археологического основания для восстановления наиболее ясной картины ситуации дохосровского пернода.

В годы правления Хосрова Котака Аршакида (330-338 гг.) царство Великой Армении вновь оказалось в центре конфронтации Рима и Персии. Царившая морально-психологическая нестабильность являлась серезным препятствием для становления централизованной сильной власти (P‘awstos Buzand III, 3-9). Обстоятельства побудили Хосрова Котака на решительный шаг.

Значительный военно-экономический потенциал крепости-святилища Двин (совмещающий в себе светскую и духовную сферы) явился решающей предпосылкой для перенесения Хосровом Аршакидом царского двора из

неблагонадежного Арташата в Двин в 30-ые годы IV в. (Movsēs Xorenac‘i III, 8; P‘awstos Buzand III, 8).

Следуя традиционным принципам ландшафтной архитектуры Хосров Котак осуществил свой градостроительный замысел: ***Двин (царская резиденция) + Хосровакерт (царский дворец в лесопарке) +Тачар маири "Священные дубравы"(царский дубравный заповедник) = престольная комплексная структура*** (ср. роскошные царские комплексы Ерванда IV: Ервандашат + Ервандакерт + Цнндоц антар "Роща рождения"; Тиграна Великого: Тигранакерт + пригородный лесопарк с охотничими заповедниками) (Movsēs Xorenac‘i II, 39, 41, 42; Appian., XII, Mithr., 84).

По инициативе Хосрова Котака в Двин переселилась некоторая часть провластных сил и торгово-ремесленного слоя Арташата. Близлежащие села Двина постепенно объединились и образовали обнесенные оградой городские кварталы, а другие становились его предместьями.

Дальновидный решительный шаг Хосрова Котака по перенесению царского двора предопределил становление и процветание средневекового города Двина. Уже в конце V в. ***Двин был административно-политическим и культурным центром марзпанской Армении и резиденцией католикоса, важным узловым пунктом переднеазиатской транзитной торговли.***

ARAM GEVORGYAN, ARSEN BOBOKHYAN
Dr. Hist, Institute of Archaeology and Ethnography,
National Academy of Sciences of Republic Armenia,
argev@mail.ru arsenbobokhyan@yahoo.com

METALLURGY OF ANCIENT ARMENIA IN CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT

Introduction

The territory of contemporary Republic of Armenia is divided into eleven provinces (marz). Six among these provinces are metalliferous (Lori, Tavush, Kotayk, Vayots Dsor, Syunik, Gegharkunik) and five - non-metalliferous (Erevan, Ararat, Armavir, Aragatsotn, Shirak). However, all of the mentioned eleven provinces (supplemented by the data from the Republic of Mountainous Karabagh) attest very active prehistoric and early historic metallurgical activities reflected both in ancient mine exploitations (within metalliferous provinces) and in secondary metal production (both within metalliferous and non-metalliferous provinces).

The main purpose of our project is to clarify the peculiarities of metal miming and production in the Bronze and Iron Age Armenia reconstructing ancient metallurgy as a part of the social system of the local cultures, trying to recover the ways of miming and distribution of metal products, the routes of their spreading, as well as the concrete and abstract values of the society. The final result of the work could be clarification of the mentioned questions in the context of archaeology of ancient Armenia (first stage), Caucasia and Anatolia (second stage), as well as the Near East and the Aegean (third stage).

With this purpose our team during 2009 and 2010 visited metal mines and archaeological sites in Armenia, trying to define some questions which should lie on the ground of a project to be expanded in the future years. As a result of those works archaeological excavations have been undertaken at the site Margahovit since 2011. In this report preliminary results of the survey works are described.[1]

---

[1] The project was initially a collaboration between the Institutes of Archaeology (Aram Gevorgyan) and Geology (Khachatur Meliksetyan) with Idahoo University (David Peterson). In this article only archaeological and historical aspects of the problem are considered.
Chronology of mentioned in the text periods is as follows: Chalcolithic (5200–3500 BC), Early Bronze (3500–2400 BC), Middle Bronze (2400–1500 BC), Late Bronze (1500–1200 BC), Ealy Iron (1200–900 BC), Middle Iron (900–700 BC).

Before going to the results of our main survey, it should be mentioned about the earlier works towards the topic. The question of ancient metallurgy in world archaeology became actual only since the middle and especially the end of the 19th century. Likewise, the first, however, rudimentary reflections towards ancient metal and mining in Armenia belong to this very period. Particularly, among the first 'investigators' of ancient mining in Armenia was the German geologist H. Abich, in whose geological descriptions there are some essential information on possible ancient workings in the region.[2] Other reflections towards ancient mining, workshops and metal values belong to the French engineer J. de Morgan. While working in the mines of Alaverdi district exploited by the French, he made wide excavations here and considered the corresponding data from archaeometallurgical point of view.[3] Among the Armenian specialists, the ethnologist E. Lalayan was among the firsts who mentions the metal mines of Lori in archaeometallurgical context stressing that some of the mines could be used also in ancient times, attested by the traces of old wells and foundries.[4] First chemical investigation of Armenian and Caucasian metal belongs to the Russian specialist V. Skinder at the beginning of the 20th century.[5] However, it was the Russian/German archaeologist A. Iessen, who in 1930-s presented ancient mining and metallurgy of Armenia very scientifically in the context of Caucasian and later the Near Eastern archaeology.[6] During the second half of the 20th century archaeometallurgical investigations in Armenia are connected with the names of E. Chernykh[7] and A. Gevorgyan[8], who did a lot in surveying of ancient mines and their archaeological contexts. The questions on ancient mining in geological context are reflected also in the works of I. Maghakyan,[9] E. Madatyan,[10] S. Aivazyan,[11] S. Goginyan[12] and Kh. Meliksetyan.[13]

From this point of view our main purpose is to compare new investigations with that of made in the last century, both calibrating our new analyses with old ones and making up new background in using of these data in archaeological terms.

---

[2] Cf. **Iessen**, 1935, 8–22; **Gevorgyan**, 1980, 9; **Devejyan**, 1981, 6. For the common history of investigation of archaeometallurgy of Armenia cf. **Gevorgyan**, 1980, 8–20, as well as **Melkumyan**, 1972, 5–18.
[3] **De Morgan**, 1889, 65, 85.
[4] **Lalayan**, 1901, 271.
[5] Cf. **Gevorgyan**, 1980, 9.
[6] **Iessen**, 1935; 1963.
[7] **Chernykh**, 1966; 1992; **Gevorgyan**, **Chernykh**, 1971.
[8] **Gevorgyan**, 1972; 1973; 1980. From archaeological point of view important are also the works of O. Xnkikyan towards crafts of Bronze Age Armenia (cf. **Xnkikyan**, 1977).
[9] **Maghakyan**, 1941.
[10] **Madatyan**, 1965; 1987.
[11] **Aivazyan**, 1968.
[12] **Goginyan**, 1964; 2005.
[13] **Meliksetyan et al.**, 2003; **Meliksetyan**, **Pernicka**, 2007.

Besides, it will be also very important to conduct contextual analyses of old and new finds and situations, which has not been done in Armenian archaeology thus far. One of the essential novelties of our project will be new descriptions, precise mapping and spatial analyses of ancient mines and archaeological sites at and far from these mines, using GIS system.

The perspectives of conducting such work in Armenia are evident. This region is not only very rich in metal mines and in archaeological materials towards ancient metallurgy. It is a very important area where the Near Eastern and northern Steppe cultures, it means two different worlds based on different value systems, should impact. And this impact is expected to be reflected among others also in metallurgical developments of the region.

I. Metalliferous Provinces

I.1. Lori

1. Lori is the northern province of Armenia, bordering to Georgia from the north. Archaeologically stands Lori near to Tavush and Shirak regions, as well as to southern Georgia.

2. Lori is the richest in metal mines region of Armenia. These mines are distributed within some sub-regions among which are Alaverdi mining district (Alaverdi, Shamlugh, Akhtala, Armutli), Martsiget river basin mining district (Zhangari, Sari Aghbyur, Hakhmidsor, Acharkut by the village Lorut), Ledzhan mining district (Privol'noe, Alvard/Rudnichnaya Balka or Madani Mat, Mets Dsor, Aghvi, Spasakar and Kachachkut by Lalvar, as well as Belaya Tserkov'), Hankadsor-Sisimadan mining district (Sisimadan, Antonovo, Hankadsor), Margahovit mining district (Margahovit, Fioletovo, Tandsut, Frolova Balka). These all appearances are characterized through accumulations of ancient slags, as well as workings.[14]

Some of the mentioned mines are disposed by archaeological sites or are connected with them. Among such sites worth mentioning are Shamlugh (Kura-Araxes Culture ceramics), Lorut (settlement of Kura-Araxes Culture with potter's workshop, a Kura-Araxes shaft hole axe, tomb of the Middle Bronze Age), Alaverdi town (a copper pick axe of the 3rd millennium BC with Anatolian-Mesopotamian-East European parallels),[15] Ledzhan (Kura-Araxes burials), Fioletovo and Margahovit (Kura-Araxes settlements on the mines), Akhtala (Late Bronze Age hoard of seven flat and seven massive axes deposited in a copper cauldron and to be found just in the territory of metal enrichment fabric, Late Bronze-Early Iron Age metal workshop, J. de Morgan's excavations of the Iron

[14] **Goginyan**, 2005, 50–68; cf. **Devejyan**, 1981, 5–6. For Armenian medieval sources on mining in these districts cf. **Goginyan**, 2005, 52, 56; **Devejyan**, 1981, 5.

[15] Such axes could be used also during metal–working process (cf. **Xnkikyan**, 1977, 16).

Age tombs, among which also tombs of metalworkers), Lalvar (Early Iron Age cemetery).[16]

3. The archaeology of Lori is only partly investigated.

Chalcolithic sites are not known.

Early Bronze Age is very good represented in Lori through settlements and less tombs (Tagavoranist, Dimats, Kosi Choter, Lorut).

Middle Bronze Age is known only through tomb excavations (Vanadsor, Lori Berd, Kamakatar, cf., however, the settlement of Lori Berd).

Late Bronze Age (Cheshmanis, Dimats, Lori Berd) and Early Iron Age (Kobayr, Vornak, Sanahin) are also represented through cemetery excavations.

Middle Iron Age is known by investigations of big cemeteries (Vornak, Musieri, Akhtala, Uch Kilise). Urartian materials are present only at Lori Berd demonstrating the impact of the local and the Urartian cultures. Lori, perhaps Lusha of Urartian cuneiform sources, was clearly under the influence of the Urartian state.[17]

Margahovit

1. The name of the hill, on which the archaeological site is disposed, is Sari Sop (Fig. 1, 2). The site is situated within the village Margahovit, 17 km far from Vanadsor town, Lori province, just in the central part of the highway Vanadsor-Dilijan, on a crooked plain. Margahovit is well known by its gold and copper ores.

2. First mentioning of Sari Sop belongs to E. Khanzadyan. While speaking about the sites of Kura-Araxes Culture in historical province Tashir-Dsoraget (one part of which was Lori), she makes a superficial note: 'An Early Bronze Age settlement has been also discovered in the village Margahovit of Kirovakan region, at the sources of the river Aghstev, on the hill called Sari Sop'.[18] According to other data, within the gold mines of Margahovit archaeological finds have been discovered, which speak for the mine to be exploited since early times and this

[16] **Devejyan**, 1981, 8; 2001, 9–21; **Martirosyan**, 1964, 141; cf. also **Martirosyan**, 1964, 115–117 and **Xnkikyan**, 1971 (for Akhtala), **De Morgan**, 1889 (for Lalvar). The old settlements of Lorut and Ledzhan/Alvard/Rudnichnaya Balka are mentioned also by geologist S. **Goginyan** (2005, 56–57, 60). For excavations of E. Takayshvili in Privol'noe cf. **Devejyan**, 1981, 7. The comparison of chemical compositions of the metal from Alaverdi, Akhtala and Shamlugh mines with those of archaeological artifacts, demonstrates that they could be used during the Late Bronze-Early Iron Ages (**Gevorgyan**, 1980, 23–24).

[17] **Devejyan**, 1981; 2001. For Lusha cf. **Arutiunyan**, 1985, 131.

[18] **Khanzadyan**, 1967, 20. For another short reflection towards Margahovit cf. **Devejyan**, 2001, 21. The Geologist S. **Goginyan** (2005, 74, cf. also 106, 126 – no. 28, 29, 140) writes towards Margahovit gold mine as follows: 'In the place of geological tunnel N 10 there are traces of an old settlement. They are represented by rectangular deepenings with fallen stone walls. Some stone channels /now to be kept on the depot of Margahovit consignment/ were found just here, which were used, possibly, during the washing of the gold'. I think the author means here the Early Bronze Age site Margahovit under consideration.

metal processing should be connected with the archaeological site under consideration.[19] In 2000-s the site was visited by A. Gevorgyan and A. Palmieri, who were excavating in the nearby mining settlement Fioletovo, as well as by R. Badalyan, who is preparing a catalogue of Kura-Araxes sites of Armenia. No excavations or surveys have been conducted in the site.

3. During our visit of the site in 2010 we collected diagnostic surface materials which demonstrate that we deal with a big settlement (of area of about 7-10 ha or more?), which is fortunately not disturbed by later activities (only some recent graves of the 19-20th centuries and a new shrine-khachkar are visible on the surface). It is disposed on a natural hill and seems to be formed by the thick levels of cultural deposit (modern hill is ca. 10 m high from the valley level). The site is defended by walls of middle-size stones from all the sides, which are visible only in some places. Accumulations of regular stones within the site attest the existence of some kind of rooms. The site should have also a lower town and a cemetery the territory of which is currently under agricultural works by the villagers. Some other smaller settlements are situated around Margahovit.

Shreads of classic Kura-Araxes ceramics, discovered both on the central part of the hill and on the slopes, show that the settlement was densely populated during the Early Bronze Age - surely the main period of habitation of the site. The question is, if the rests of fortification structures, visible in different parts of the hill, belong to the Early Bronze Age settlement? In any case, the shreds of the Late Bronze-Early Iron Ages, as well as Hellenistic and medieval ceramics prove that the life on Sari Sop continued also during later periods (on the whole 25 shreds have been gathered, the main part of which belonged to the Bronze and Iron Ages).[20]

The importance of Margahovit is that it is the biggest and the most central site in the settlement system of the Margahovit valley, situated just by the metal mines. Around Sari Sop are situated such sites as Karhunk-Tala, Gzraver, Jaghatsner-Aibasan, Achajur Handamas, Gruzinskaya Gorochka, Burtsevo, Shavrukh. The site is disposed from the one hand on the road connecting Kirovakan region with that of Dilijan, from the other hand the distance between Margahovit plain and Meghradsor, the other mining district in Kotayk region of Armenia, is only 8,5 km

[19] **Margahovit**, 1981, 300; **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 3, 724–725. For ancient workings in Margahovit gold mines and corresponding gold washings cf. **Madatyan**, 1965; 1987, 90; **Esayan**, 1976, 190–192; **Goginyan**, 2005, 73–75; Gevorgyan A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 22.

[20] Materials concerning different periods of prehistory of the village are kept in the local museum of Margahovit. (for the hint we thank Dr. Ruben Badalyan, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenian Academy of Sciences). Among the materials are objects belonging to the Early Bronze (vessels, a metal adze with high nickel composition and a spiral) and Late Bronze-Early Iron Ages (vessels, a kernos, bronze bracelet found with a flask, an iron dagger) to be illegally excavated mainly at the place called Achajur Handamas. Medieval pottery and a finger-ring is reported to come from a place called Gzraver.

in direct line, and it is very possible that these two regions acted within the same system of metal production and distribution in ancient Southern Caucasia (it is also worth mentioning that the site is not far from the Georgian border).

Fioletovo

1. The archaeological site (called by the local people 'castle') is situated on the east edge of the village Fioletovo, Lori province, 22 km to the south-east of Vanadsor town. It is populated by the Russian community of molokans migrated here at the beginning of the 19th century from Tambov province of Russia.

2. In 1960-s excavations were conducted in Fioletovo by A. Mnatsakanyan. In the eastern part of the citadel he made a small ditch, however, there is no excavation report published. In one of his articles about Lchashen the author mentions only an obsidian arrowhead from the site.[21] E. Khanzadyan reckons Fioletovo among the Early Bronze Age sites.[22] S. Devejyan brings an Early Bronze Age chance find of a small bull sculpture from Fioletovo.[23] In 1999 A. Gevorgyan and A. Palmieri undertook here test excavations.

3. The site is disposed on a natural hill, on the right bank of the river Aghstev and is 55 m high from the river level. On the whole upper part of the hill traces of fallen fortification walls of cyclopean masonry and in western edge - the outline of a buttress are clearly visible. All of the walls of the citadel consist of big fragments of the local granite-diorite.

During recent excavations it turned out that the hill was inhabited since the Early Bronze Age II (28-26th centuries BC). The Middle Bronze Age materials fail. During the Late Bronze Age some activation of life is visible in the site to be attested by small quantity of corresponding ceramics. The life in the settlement wholly revives in the Early Iron Age.

As a result of the mentioned investigations it was managed to clarify that the inhabitants of ancient Fioletovo were specialized in gaining and enrichment of copper ores from the very beginning of its foundation. The ore was brought to the site from the neighboring hill, where copper ore mines are situated. This is attested above all through the big quantity of stone tools discovered both during the excavations and surveys on the territory of the hill and its slopes.[24]

Sisimadan

1. Other name - Lori. The Sisimadan mine is located by the village and resort house Lori, in the gorge Sisi Jur, 2,5 km south-east from the village and railway-

[21] **Mnatsakanyan**, 1965, 98.
[22] **Khanzadyan**, 1967, 20.
[23] **Devejyan**, 2001, 20.
[24] **Gevorgyan**, **Palmieri**, 2001.

station Vahagni (Shahali), which is situated in its turn 12 km north-east of Vanadsor, Lori province on the lower flow of the river Vahagni.

2. Although the questions on ancient mining in Sisimadan mine have been discussed many times, however, archaeologically still remains the district to be not investigated. Among the first investigators of Sisimadan mines in the mid-19th century was the well known German geologist H. Abich. On the ground of his descriptions of old workings, A. Iessen discussed the problem of possible ancient mining here.[25]

3. In the neighborhood of Sisimadan are situated the ruins of Hani, Verin Vahagni, Chamanlu and other deserted old settlements, churches and cemeteries, which should belong to the medieval period.[26]

The only archaeological find from the district is a splendid sword with crescent-shaped hilt and swastika images to be found accidentally from the village Vahagni and kept in the local museum at the secondary school. The hilt of this perhaps cultic sword is of bronze and the blade of iron. Similar finds are known only from north-eastern Armenia (Zarkhech, Astghi Blur, Noyemberyan), similar ones - also from other regions of Armenia (Shirakavan, Spandaryan, Lori Berd), as well as from Luristan, Iran and are dated as a rule into the 8-6th centuries BC.[27]

The concentrations of old looking slags, as well as many irregular pits around the mining district, do not except the possibility of their exploitation also in ancient times.[28] Some observations towards Sisimadan mines bring to supposition that it could be used since the Bronze Age. Particularly, the comparison of chemical compositions of the metal ore from Sisimadan mine with those of corresponding archaeological artifacts, demonstrates that they could be used since the Late Bronze Age.[29]

Hankadsor

1. The former village Hankadsor is situated on the right bank of the river Alareks. At the beginning of 1960-s the village was resettled because of small quantity of population. On the Hankadsor plateau, along the Sisiget river, 16 km to the south-east from the village and railway station Vahagni/Shahali, copper and poly-metallic ores are present.[30]

2. Hankadsor is archaeologically unknown (the only find from the district is the mentioned sword with crescent-shaped hilt to be discovered at Vahagni, see

[25] **Iessen**, 1935, 50.
[26] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 4, 735.
[27] **Devejyan**, 2001, 132–133, fig. XII/2; cf. also **Esayan**, **Hovhannisyan**, 1969, 37, tab. XXXVII/6; **Esayan**, 1976, tab. 140/2.
[28] **Melkumyan**, 1972, 103–104; **Goginyan**, 2005, 64.
[29] **Gevorgyan**, 1980, 27; cf. also **Devejyan**, 1981, 6.
[30] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 3, 350; cf. **Devejyan**, 1981, 6.

Sisimadan). Archaeometallurgy and miming of Hankadsor were discussed by A. Gevorgyan and S. Goginyan.

3. At the border of the 19-20th centuries AD a French metal enrichment plant and workers' village was erected here. In 1918 the fabric was left and dismantled.[31] Today the ruins of the fabric look like an archaeological site, which is similar to a medieval desolated fortress.

In any case the presence of old looking slags around the miming district do not except the possibility of its exploitation also in ancient times.[32] The Hankadsor mines are characterized by richness of oxidation zones, as well as by many traces of workings, part of which, according to their characteristic traits, could belong to ancient times. Moreover, the comparison of chemical compositions of metal from Hankadsor (as well as from the nearby Antonovo) mine with those of corresponding archaeological artifacts, demonstrates that they could be exploited since the Early Bronze Ages.[33]

Teghut

1. The village Teghut is situated 16 km east of the town Alaverdi, Lori province, on the right bank of the river Shnogh, tributary of Debed, in a landscape rich in forests. The village is known with its turquoise ores. In recent times Teghut region turned to be an important miming region with rich copper resources which are currently being exploited with merciless deforestation of the landscape.

2. Earlier the region was scarcely known archaeologically first of all because of its landscape rich in forests (not mentioming the medieval monuments known in the village since the 10th century AD). Only since 2009 rescue archaeological surveys and excavations have been conducted in and around the village Teghut (as well as partly in the nearby village Shnogh), where the mining activities are currently concentrated. These investigations are guided by S. Hobosyan, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenian Academy of sciences.

3. Within the mining district surveys and excavations have been conducted which attest that the main periods of habitation and metallurgical activities in the territory of Teghut mining district are Middle Iron Age and medieval times, however, also data towards possible habitation and metallurgical activities during the 3rd millennium BC are attested.[34]

[31] **Goginyan**, 2005, 65–68; cf. **Melkumyan**, 1972, 114–119.
[32] **Goginyan**, 2005, 67.
[33] **Gevorgyan**, **Chernykh**, 1971, 401; **Gevorgyan**, 1973, 36–37; 1980, 24–25; cf. also **Devejyan**, 1981, 6.
[34] **Hobosyan**, 2011. In the local museum of Shnogh (situated at the secondary school) Kura-Araxes vessels are kept found in the village, attesting the existence of Early Bronze Age in the district (cf. **Devejyan**, 1981, 8; 2001, 10). Also a Middle Bronze Age tomb is known from Shnogh (**Devejyan**, 2001, 5). For early stages of history of Shnogh cf. also **Karageoyzan**, 1998, 109–110.

The main importance of the Teghut archaeological sites is that they are immediately situated on the copper rich mines and should have been connected with metallurgical industry in ancient times.[35] However, another trait makes Teghut very important and not only in regional context - the presence of turquoise. Teghut, known with its turquoise ore since 1974, is considered to be the only ore of this precious stone in Caucasian region. This light-blue stone of Teghut with its appearance is similar to that of from Iranian ore Nishapur,[36] however, it is a question if the Teghut deposit was used in ancient times. In special literature is commonly accepted that the Near Eastern lands received turquoise from Khorasan, Eastern Turkestan, Badakhshan and China.[37] Such provenance was supposed also for the turquoise objects found from prehistoric sites in Caucasian region such as Kultepe of Nakhichevan (Copper Age), Maikop (Early Bronze Age) and Trialeti (Middle Bronze Age).[38] The case of Teghut turquoise can add our knowledge in interpretation of problems concerning the origin and distribution of this precious stone in early societies of the Near East and Caucasia.

Mghart

1. Other name Magharat.[39] The village Mghart is situated 22 km south-west of Alaverdi, on the southern slope of the mountain Shekaghbyur, surrounded by forests. Mghart is well known through its medieval monuments.

2. No archaeological investigations - surveys or excavations have been conducted in or around Mghart yet.

3. The only information on archaeological finds from Mghart is restricted by a tomb dated to the 9-7th centuries BC, from which an iron sword with flanged hilt, as well as bronze bracelets with heads in snake forms were found. Among the finds was also another sword with 'fan-formed' bronze hilt (blade of iron) typical for Luristan and known also in Talish and southern Caucasia (Koghb, Karaklis, Ani, Aligrikh, etc.).[40]

Armanis

1. Other name - Ermanes. The village of Armanis is situated 4 km to the west of the town Stepanavan, Lori province, on the right bank of the river Dsoraget. It is

[35] Written sources mention that metal mines of Teghut and Shnogh were exploited in medieval times, which makes difficult the finding of earlier exploitation traces, the presence of which is beyond doubt (**Martirosyan**, 1954, 104).
[36] **Seiranyan**, 1987, 54.
[37] Cf. **Stöllner et al.**, 2004, 67.
[38] **Kuftin**, 1941, 92; **Munchaev**, 1975, 221; 1994, 194, 213; **Dzhafarov**, 1984, 4; cf. also **Mellaart**, 1966, 155, 163.
[39] For a possibly Urartian etymology of this name cf. **Karageozyan**, 1998, 172.
[40] **Kuftin**, 1941, 64, fig. 62; **Martirosyan**, 1964, 223; **Pogrebova**, 1977, 53.

well known by its metal mines.[41]

2. Surroundings of Armanis are rich in archaeological sites to be investigated since 1969 by S. Devejyan.

3. The most important among archaeological sites in the surroundings of Armanis is Lori Berd, situated within the village by the same name, 2 km north-west of the town Stepanavan. From both sides it is surrounded by deep gorges formed by the rivers Miskhana and Dsoraget. On the high plateau of the left bank of the river Miskhana the settlement is situated. The cemetery is spread in and around the village. The preliminary survey and small excavations within the settlement of Lori Berd demonstrate that this site, with its non-canonic rectangular rooms and cyclopean masonry, was mainly inhabited during the end-phase of the Middle Bronze Age (ca. 17th century BC). The life in the settlement should continue until the Middle Iron Age (7-6th centuries BC), as well as in medieval times.

However, the most important results come from the excavations of Lori Berd cemetery which proved the presence of tombs from the Middle and Late Bronze, Early Iron, Middle Iron and Achaemenide periods (end of the 3rd – mid-1st millennia BC). Although the main tombs have been plundered, however, the materials obtained both from the Royal or Priestly tombs (cromlech barrows with horse sacrifices and rests of wagons, metallic standards and models), as well as common ones show the extraordinary importance of the site in regional and interregional context. A lot of metal finds of bronze, iron and precious metals make Lori Berd the richest site of Armenia in metal finds. These objects show different relations with the Near East, Anatolia, the Aegean and Russian Steppes. Lori Berd is also a typical site where local and intrusive cultural elements meet (cf. the impact of the local cultures with that of Urartian, Skythian or Achaemenide). These all traits of Lori Berd are not accidental because the site is situated in the neighbourhood of important mines (such as Armanis, Shamlugh, Mets Dsor, etc.) and on that very route which connected Southern Caucasia with the Near East.[42]

Another excavated site is Cheshmanis, in south-western edge of the town Stepanavan, on the road leading to Armanis. On the Cheshmanis hill the ruins of a cyclopean fortress are visible and on its slopes the big cemetery stretches, which is partly destroyed because of erection of new buildings. Occasional investigations in Cheshmanis took place since the end of the 19th century. However, canonic excavations of the cemetery began in 1980-s. The tombs uncovered date to the last stage of the Late Bronze and transition to the Early Iron Ages (13-12th centuries BC) and contain ordinary materials (among them also of bronze, antimony and tin),

[41] Another name of Armanis is Voskesar - arm. 'golden mountain', which concerns its gold mines.

[42] **Devejyan**, 1981; 2006. For Armanis gold mines and traces of ancient mining (different pits), as well as for three jewelry molds from the tombs 12 and 21 of Lori Berd cemetery (13–12th centuries BC), cf. Devejyan, 1981, 6; Gevorgyan, A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 22, 38–39.

if we compare them with that of nearby Lori Berd. Presumably we deal here with the cemetery of a community that fell under sphere of socio-cultural influence of Lori Berd. Also materials concerning Early Bronze Age have been found on the territory of the site Cheshmanis.[43]

Mets Dsor

1. Mets Dsor is the name of the mine situated in 6 km far from the village Agarak (5 km to the east of Stepanavan town, Lori province), on the upper flow of the river Hovhanadsor, left tributary of Dsoraget.

2. Surroundings of Agarak village and that of Mets Dsor are archaeologically unknown. In Agarak medieval monuments since the 10th century AD are present. However, some sources mention also 'ruins of old settlements' around Agarak in the places called by the local people Darmanatagh, Achkahank, Kar Hogher, without specifying the time belonging of these settlements.[44]

As to the mine of Mets Dsor, according to S. Goginyan, it is known since ancient times, which is attested through the presence of old workings covered with turf, as well as of their funnels.[45] Mets Dsor can be important especially through its arsenic compositions, so important for Armenian bronzes since the Early Bronze Age.

I.2. Tavush

1. Tavush is the north-eastern province of Armenia bordering with Azerbaijan from the east and with Georgia from the north. Archaeologically stays Tavush near to Lori province, however, close connections are visible also with central regions of Armenia, as well as with southern Georgia and eastern Azerbaijan.

2. Metal mines of Tavush region can be divided into two sub-districts - northern around Noyemberyan and southern around Ijevan.

The northern mines are concentrated around the village Koghb where ancient slags and working traces are reported from the mines Miskhana, Boveri Gash, Shlorkut, Kartsagh. Especially noteworthy is Boveri Gash 3,5 km to the south-west of Koghb, where in the place named Boveri Gomategh an accumulation of slags was discovered and by which ruins of an ancient settlement and cemetery are present. Also Miskhana is very important where in the place named Miskhana Gomategh slags in connection with an ancient settlement were fixed: the presence of a burial within the slags covered by drift seems to be very interesting. In Shlorkut, in the place called Gilatsakarer, accumulations of iron slags, fragments of clay crucibles and hematite ore are visible: besides, a burial was discovered in the same place (not far from it is a settlement and a cemetery).

[43] **Devejyan**, 2001, 83–147.
[44] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 1, 19.
[45] **Goginyan**, 2005, 61; cf. also **Melkumyan**, 1972, 127–130; **Devejyan**, 1981, 6.

Southern mines of Tavush region are situated mainly in upper flows of the rivers Hakhum, Tavush and Mehrab. Among them are Hanki Dsor, Khanum Yurt, Karaghan Dsor, Soghyuti, Tanduran, Archi Kogher, Jught Jraghats, Kosha-Dogherman, Navur (copper), Movses (lead-zinc), Erkatatsaker (iron). Only in some points old slag accumulations and traces of ancient workings (Erkatatsaker) are known. In the place Kushdzhaghats fragments of clay nozzles, damp blow furnace and an accumulation of iron slags have been found. Interesting are also the mines along the Agstev river (Haghartsin, Dilijan) with a lot of accumulations of slags, part of which are around archaeological sites such as Golovino and Khrtanots.[46]

3. The archaeology of Tavush District is more or less known.

Chalcolithic sites are not known yet.

Early Bronze Age Kura-Araxes Culture is represented mainly in cyclopean fortress-settlements and by chance finds (Jaghatsategh, Shaghlama, Jujevan).

Middle Bronze Age is known from cemetery excavations and chance finds (Joghaz, Kirghi, Navur, Ijevan, Enokavan).

Late Bronze Age materials derive mainly from cemeteries (Kirghi, Aygedsor, Dzharkhech).

Early Iron Age settlements and cemeteries are well known in all districts of Tavush province (Poploz Gash, Khortambots, Bardsraberd).

Middle Iron Age is the richest period of habitation known from excavations and surveys of many sites (Astghi Blur, Norashen). Typical Urartian materials fail from the region.[47]

Both the existence of metal mines and archaeological finds/contexts make Tavush very important in ancient metallurgical developments of Southern Caucasia. Such finds as the Middle Bronze Age axes of Tepe Gawra type from Navur or the anchor axe from Ijevan, with typical Mesopotamian, Syrian and Iranian parallels, demonstrate that the region was involved in the system of Near Eastern trade relations. In the Late Bronze and Iron Ages the sites of Tavush demonstrate typical repertoire of Lchashen-Metsamor Culture with some unique metal finds such as scoops, warrior statuettes, belts, etc. Especially noteworthy is the discovery of metal working contexts in Early Bronze Age settlements Jaghatsategh (a big hemispherical furnace, clay nozzles in form of a tube, big stones for pulverizing the ore), Shaghlama II and Schaglama III (clay crucibles with round bottoms and rounded sides, for secondary smelting processes; cf. also the find of an Early Bronze Age lop-eared axe from Shaghlama II). Metallurgical activities have been uncovered also in Iron Age fortresses of Tavush, among which traces of ovens connected with metallurgy (Ordzhonikidze, Kal Kar, Sev-Sev Kareri Blur), crucibles and spoons for metal smelting (Astghi Blur, Enokavan,

[46] Cf. **Goginyan**, 2005, 26.

[47] **Martirosyan**, 1964; **Esayan**, 1976; cf. also **Kalantaryan**, **Sargsyan**, 2009.

Berdategh, Achadzhur, Tmbadir, Koghb), as well as a stone mold for smelting of jewelry objects (Aygedsor).[48]

Koghb

1. Other names Kulbi, Kulp. Big village in Tavush province, on the left bank of the river with the same name, 4 km west of Noyemberyan town, situated within dense forests. One can differentiate between New Koghb, founded in the first half of the 19th century AD, and Old Koghb, the ruins of which are situated 2 km south-west from New Koghb. The Old Koghb is mentioned in Armenian sources since the 5th century AD and is well known with its medieval monuments and churches.

2. Koghb and its surroundings were partially surveyed and described archaeologically by S. Esayan in 1970-s. Besides, in the local museum of Koghb are collected materials to be accidentally found in and around the village, which help us by preliminary definition of habitation stages of the district. During our 2010 visit we met also archaeological materials by the villagers to have been found in their yards (mainly belonging to the Middle Iron and Old Armenian/Achaemenide periods). No excavations have been undertaken here thus fur.

3. Koghb and its surroundings are rich in cyclopean fortresses. They are not big constructions in rude masonry, and belong mainly to the Late Bronze, Early and Middle Iron Ages, as well as to the Old Armenian/Achaemenide period. As a rule, they possess corresponding settlements and are well adapted to local landscapes - dominating over the surroundings and in many cases overlooking on the main Koghb-Noyemberyan-Ijevan route and representing an organized-rational fortification system. Among such fortresses are worth mentioning as follows: 1,5 km south-east of the village is situated a fortress called by the villagers Berdatagh (area 1,5 ha), 300 m east of which ruins of a big settlement named Arsonts Gol are visible. 2-3 km to the east from Arsonts Gol, in the place Arsakar, the cemetery of the fortress is located. The fortress Zikatar is situated 5 km west of Koghb (area 0,25 ha). The fortress Kozmani is 10 km far to the west of Koghb (area 2 ha). Another fortress with its settlement by the name Patashar is disposed 15 km south-west of Koghb (area 0,5 ha). Fortresses are present also in the territory between Koghb and Noyemberyan.[49]

Different chance finds of the Bronze and Iron Ages are known from Koghb. Among them is a complex of weaving objects of antlers.[50] For us is especially interesting a collection of three crucibles of red and dark clay in form of small pots (5-7 cm high, 5-8 cm in diameter), with round or direct bodies, big or directly

[48] **Esayan**, 1976, 176–190. For Aygedsor mold and its parallels cf. also Gevorgyan A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 37.
[49] **Esayan**, 1976, 213–214, 249–251; cf. **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 3, 196–197.
[50] **Esayan**, 1976, 210.

narrowing bottoms. Also a pot and a jug with round handle have been found in the same context. It is worth mentioning, that there were pictographic signs on the crucible with round bottom, consisting of lines and angles, which remind flying birds, goats, etc. The complex is dated by S. Esayan into the 6-5th centuries BC.[51]

The last find can not be accidental because Koghb is situated within metal mines, hence finds attesting old metallurgy should be common here. The question is if there are traces of early metallurgical activities in the village. Old Armenian sources mention that metal mines of Koghb and its surroundings were exploited in medieval times, which makes difficult the finding of earlier exploitation rests, the presence of which is, however, beyond doubt.[52] However, as we mentioned above, we have many attestations on ancient metallurgy in the district.

During our visit of Koghb village in 2010 traces of old works were found (Kh. Meliksetyan) around which a great quantity of iron and, what seems to be very important for us, three copper smelting slags, two bones and a stone object looking like an eye, were dispersed together with ceramics which belong mainly to the Medieval times, however, also black-grey-brown shreds were present which could belong to the periods of the Middle and Late Bronze, Early and Middle Iron Ages (we managed to gather ca. 50 shreds around these workings: most of them seem to derive from the nearby settlement).[53] That the Koghb district was inhabited during the Early and Middle Bronze Ages attest also the materials which are kept in the local museum,[54] as well as small barrows with some rows of cromlechs which could be especially typical for transitional period between the Early to Middle Bronze Ages.

---

[51] **Esayan**, 1976, 188.

[52] **Martirosyan**, 1954, 104. Cf. also **Goginyan**, 2005, 52, 56.

[53] This place seems to be the mentioned Boveri Gash – 3,5 km to the south-west of Koghb, where in the place named Boveri Gomategh an accumulation of slags was discovered nearby an ancient settlement and cemetery (**Goginyan**, 2005, 46–47).

[54] Among the materials from the local museum of Koghb is an Early Bronze Age shaft-hole stone axe typical for Russian steppe cultures (for this tip we are indebted to Dr. P. Avetisyan, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenian Academy of Sciences) and could be well used during metal gaining process (cf. **Äyräpää**, 1933). A Middle Bronze Age II Trialeti black burnished vessel from the collection is also worth mentioning (for parallels cf. **Avetisyan**, **Bobokhyan**, 2008, 149, fig. 12/10, 12). The collection possess also different Late Bronze - Early and Middle Iron Age bronze and iron weapons, among which a sword with 'fan-formed' hilt (hilt is of bronze and blade is of iron) is especially noteworthy. Such swords are typical product of Luristan and are attested also in Talish region, as well as, with only some examples, in southern Caucasia and Armenia (Mghart, Karaklis, Ani, Aligrikh) and date mainly to the 9th century BC (**Pogrebova**, 1977, 51–58). Some of the mentioned finds from the local museum of Koghb have been published in a popular book towards the history of Koghb (**Mirzoyan**, 2007, 128, fig. 1–10).
By the church Tvaraeghds we visited a small cemetery with graves covered by big and good worked slabs which turned out to have been excavated during 1970-s (excavations by I. Karapetyan, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenian Academy of Sciences) and belong to Late Antique-Hellenistic periods.

Dilijan

1. The town Dilijan, Tavush province, is situated 106 km to the north of Yerevan, on the bank of the river Aghstev. This is a region with dense forests, rich in water and mineral-water sources. It is supposed that the town is situated in the place of the old settlement Hovk in the region Varazhnunik of historical Armenia. Today's Dilijan is formed by means of joining of old and new parts of the town being populated by the Armenians and Russian Molokans.[55]

2. Dilijan and its surroundings are archaeologically known since the second half of the 19th century through excavations in the cemetery Redkin Lager, to be the first excavations in Armenia on the whole (W. von Weisenhof, F. Bayern, P. Uvarov, A. Bobrinskiy etc., later B. Biotrovskiy: materials are spread in the museums of Russia, Georgia, Aserbaijan and Armenia). During the 20th century cemeteries of Khrtanots, Golovino, Papanino were excavated (H. Martirosyan, H. Mnatsakanyan, L. Karapetyan, A. Shahinyan). Also chance finds known from ca. 15 places were investigated in Dilijan (e.g. Kamo street, Ghapar, Furniture Fabric etc.). All archaeological materials found in Dilijan, now in the local lore museum of the town, were gathered and published by S. Esayan.

3. Chalcolithic sites are still unknown in Dilijan. Early Bronze Age Kura-Araxes culture (Down-town, Mets Chal, Redkin Lager)[56] and Middle Bronze Age (Furniture Fabric) materials are still not investigated sufficiently. Better are known the Late Bronze Age materials (Redkin Lager, Jarkhech, Mets Chal, Papanino). However, the most of the materials from Dilijan belong to the Early Iron Age (Redkin Lager, Mets Chal, Golovino, Papanino, Shamkhyan) and especially to the Middle Iron Age (Redkin Lager, Golovino, Papanino, Khrtanots).[57] These all materials are represented by rich repertoire of ceramics and metal finds. The problem in archaeology of Dilijan is that the materials are represented mainly by cemetery excavations and chance finds. No settlement was excavated yet, although such sites should exist in the region since the Early Bronze Age if not earlier. It is also noteworthy, that no cyclopean fortresses are known in the region yet.

Dilijan and its surroundings are rich in metal mines (iron, copper, alluvial gold) the importance of which in prehistoric times was underlined first by J. de Morgan,[58] than by A. Iessen[59] and other authors.[60] Until the mid-20th century AD

[55] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 2, 110–112.

[56] A corresponding sherd was found by us in Redkin Lager during 2010 survey.

[57] **Mnatsakanyan**, 1952; 1959; **Martirosyan**, 1954; 1964; **Karapetyan**, **Shahinyan**, 1964; **Esayan**, **Hovhannisyan**, 1969; **Esayan**, 1976; **Ellaryan**, 1980; **Esayan**, **Vatinyan**, 1988. No direct archaeological traces of the Urartians are present at Dilijan and surroundings, however, according to the Urartian cuneiform inscriptions, the Urartians should pass through the valley of Aghstev river (Alishtu of Urartian sources) on the way to Sevan Lake basin (cf. **Esayan**, 1976, 215).

[58] **Morgan**, 1889, 10.

[59] **Iessen**, 1935, 32, 63.

Dilijan was known through its alluvial gold (rivers Aghstev and Shamlugh) to be exploited by the local population of Russians/Molocans. During such works also archaeological materials have been found (such as a coin of Parthian king Ordodes II, 54-39 BC) which attest the possibility of using of these alluvial gold in ancient times.[61]

I.3. Kotayk

1. The province Kotayk is situated west of Sevan Lake. Historically and archaeologically it is especially connected with the Gegharkunik province.

2. Kotayk is rich in metal mines only in the basin of Marmarik river, beginming with Hrazdan town up to the lower flow of the river Kara-Choban. Among them are iron, copper and gold mines of Hrazdan, Aghavnadsor, Meghradsor, Hankavan which all demonstrate slag accumulations and traces of ancient workings (Fig. 3). Copper-lead-zinc appearances are known also by Aghveran.[62]

3. The archaeology of Kotayk is more or less known.

No Chalcolithic sites have been discovered from the region yet. Early and Middle Bronze Age sites are concentrated mainly in the southern part and the Late Bronze and Iron Age sites - in the northern part of the province.

Early Bronze Age is well known by some settlements and cemeteries of Kura-Araxes Culture (Garni, Elar, Kaghsi, Jrarat, Bjni, Jrvezh).

Middle Bronze Age is the period of flourishing in Kotayk represented by such sites as Bjni and especially Karashamb, well known by its Royal tomb and silver vessel with rich images in Mesopotamian-Anatolian stile.

Late Bronze Age is demonstrated by cemetery excavations (Karashamb, Aghavnadsor, Meghradsor).

Early Iron Age is also known through cemeteries (Aghavnadsor, Meghradsor, Korchlu).

Middle Iron Age is the most representative period in the region and is known through fortress-settlements and cemeteries (Hankavan, Aghavnadsor, Khonarvats, Meghradsor, Takyarli). There are also typical Urartian objects found in the region, to be captured by the Urartians.[63] In Urartian cuneiform texts the Hrazdan region is known as the land Ki(e)khuni.[64] For the problem of relations of the Urartians and

[60] **Maghakyan**, 1941; **Goginyan**, 1964; 2005, 26–30, 45–49, 54–55, 69–73; **Melkumyan**, 1972, 119; **Esayan**, 1976, 6, 186, 190, 247; **Madatyan**, 1987, 91.
[61] **Madatyan**, 1987, 91.
[62] **Goginyan**, 2005, 74–84. For ancient workings in Meghradsor gold mines cf. **Madatyan**, 1965; **Esayan**, 1976, 190–192.
[63] For southern Kotayk cf. **Khanzadyan**, 1967, 18; **Oganesyan**, 1988; 1990. For northern Kotayk cf. **Biyagov**, 1982; 1983; 1985; 1986.
[64] For the land Ki(e)khuni cf. **Arutiunyan**, 1985, 108–109.

the local population, excavations of sites such as Elar Darani, Dovri and Aramus are very important.[65]

Hankavan

1. Other earlier names - Mikhailovka, Miskhana. The village of Hankavan is situated 29 km north-west of Hrazdan town, Kotayk province, upper flow of Marmarik river. It is surrounded by dense forests and is well known with its mineral waters and metal mines (copper, molibden, gold). The village itself was founded during the 18th century AD by the Greeks[66] who were engaged here in copper miming activities.

2. Hankavan, and the Marmarik river valley on the whole, was archaeologically investigated in 1980-s by L. Biyagov. Some articles and a dissertation was written by the author towards these works. These investigations cover mainly the Late Bronze and Early/Middle Iron Ages, however, data on earlier occupation of the region also exist.[67]

3. Along the Marmarik river valley, which was also a route leading from Alapars plateau to Lori and than to Trialeti, as well as through the gorge of Aghstev river to south-eastern Armenia and Shirak, five cyclopean fortress-settlements controlling this route are situated. They all are united in a rational fortification system and can be divided into two types: central fortress-settlements such as Hankavan (area 5 ha) and Aghavnadsor (area 6 ha) and secondary fort-posts such as Khonarvats Ekeghetsu Tumb (at the entrance of the Marmarik river valley), Meghradsor and Takyarli (between Megradsor and Hankavan, area 0,12 ha). Test excavations in all of these fortresses demonstrate that, except the Middle Ages (11-13th centuries AD), they were inhabited mainly during the 8-6th centuries BC.

Also big cemeteries are present in the region concerning the Late Bronze Age (Aghavnadsor, Meghradsor), Early and Midle Iron Ages (Aghavnadsor, Meghradsor, Korchlu) with plenty metal finds demonstrating Near Eastern and especially Luristanian connections. Among the Late Bronze Age finds a battle axe from Megradsor is especially noteworthy, the head of which represents a lion sculpture in the moment of its jumping. Among Early Iron Age finds antimony buttons are interesting. There are also typical Urartian objects (ornaments, bronze belts) and this is not an accident because the region was captured by the Urartians.[68]

[65] **Khanzadyan**, 1979; **Avetisyan**, 2001; **Hmayakyan**, 2005; **Avetisyan**, **Allinger-Csollich**, 2006. From Elar Darani a cuneiform inscription of Argishti I is known, where he speaks about the conquering of the fortress Darani in the land Uluani (**Arutiunyan**, 2001, 202).
[66] Berzen is the Greek name of the village.
[67] Chance finds from the region have been gathered in the local museum of the village Meghradsor, where also Middle Bronze Age vessels are present.
[68] **Biyagov**, 1982; 1983; 1985; 1986.

Archaeological importance of the Marmarik river valley was not only in the strategic route but also in the presence of metal mines especially of gold (Meghradsor) and copper (Hankavan). However, the traces of old miníng are scarcely visible today because of recent works. Especially good represented are the traces of ancient workings (pits and funnels, under-earth workings) at Meghradsor.[69] During our visit of Hankavan mines in 2010 small openíngs in the miníng district could signify traces of early activities especially if we consider the fact that four red-brown ceramic shreds (not diagnostic, possibly belonging to pre-classical and medieval periods), as well as worked obsidian objects have been found around them.

Important data in this sense derive from Meghradsor, where just in the place of gold miníng activities a tomb was accidentally opened by the villagers. Two skeletons of a man and a women were surrounded by white and red incrusted black-burnished ceramics typical for early stages of the Late Bronze Age (15-14th centuries BC). Besides, two bronze bracelets were found in the tomb, one of which was massive and is rightly considered by S. Goginyan as weight measure.[70]

In any case, Hankavan region should play an important role in ancient miníng. In this connection, it is also important to note that the distance between Hankavan/Meghradsor and Fioletovo/Margahovit, Lori province miníng districts is only 8,5 km in direct line, and probably these two miníng districts, being situated strategically on very important routes, acted within the same system of metal production and distribution.

I.4. Vayots Dsor

1. Vayots Dsor is situated between Ararat and Syunik, south of Lake Sevan. Both geologically and historically-archaeologically is Vayots Dsor a part of historical Syunik.

2. Metal mines of Vayots Dsor (Teksar, Azatek, Kaqavasar), in comparison with other regions of Armenia, are ill investigated. These mines have been scarcely treated also from the view point of archaeometallurgy.

3. The archaeology of Vayots Dsor is not well defined. However, in recent years archaeological works here were activated in connection with the excavations of Areni cave, which is well known through wonderful state of preservation of organic materials. Excavations of Areni reveal a culture of Chalcolithic to transitional Early Bronze Ages which shed light on formation and early stages of Kura-Araxes Culture in the region.

Middle Bronze Age is represented by excavations of tombs and chance finds (Moz, Shatin, Elpin).

---

[69] Cf. Gevorgyan A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 17–21.

[70] **Goginyan**, 2005, 83–84. For similar bronze rings, to be considered as weight measures and means of exchange in prehistoric Armenia, cf. **Esayan**, 1964; **Lassen**, 1994.

No Late Bronze Age sites are known thus far.

Early Iron Age is represented by cemeteries (Moz, Eghegnadsor).

Middle Iron/Urartu is known from Eghegnadsor Urartian tomb (local ceramics, typical Urartian metal), Malishka (chance find of an Urartian belt) and new excavations of Getap Urartian fortress. It is clear, that the Urartians used Vayots Dsor route for their raids from Ararat valley to Syunik.

Besides, stelae called dragon stone (vishapakar) are known from the region (Aghavnadsor, Selim etc.), dating to the 2nd millennium BC.[71]

Teksar

1. Other name - Ghazma. Teksar mountain (2898 m high), with its poly-metallic ores, is the highest point on Teksar mountain range (20 km long), Vayots Dsor province (possibly is the same as Srkghunik mountain of medieval Armenian sources). Teksar is far from settlements, the nearest one is Vernashen village, situated to the north-east of the mine, 5 km north-east of Eghegnadsor town, as well as Gladsor village, 2 km north-east of Eghegnadsor town. However, some authors suppose the existence of a settlement by the same name Teksar, by the ore.[72]

2. The territory is archaeologically unknown.

3. The villages Vernashen and Gladsor were very densely populated in medieval times especially connected with activity of Gladsor University existed during the 13-14th centuries AD. Corresponding ruins of medieval settlements, fortresses and churches surround Gladsor, where we managed to gather some not diagnostic ceramic shreds. A Bronze Age cemetery is situated not far from the medieval ruins of Gladsor.[73]

During our visit of Teksar ores in 2010, we gathered some ceramic shreds, as well as worked obsidian objects, which speak about possible existence of prehistoric settlements in the district. Such settlements should be temporary habitation places used by transhumants. Perhaps just the transhumant tribes were engaged parallel in metal gaining activities here, of course, if Teksar ores were exploited in antiquity.[74]

Azatek

1. Other names - Azadak. The village Azatek is situated 7,5 km south-west of the town Vaik, Vayots Dsor province, on the left side of the river Arpa. There are

[71] **Xnkikyan**, 2002, 23–25, 38, 70–74, 94–96, 114, 121; for Malishka cf. **Esayan**, 1975. Excavations of Getap are currently guided by Dr. H. Melkonyan, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenian Academy of Sciences.

[72] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 2, 446.

[73] According to oral communication of Dr. H. Melkonyan.

[74] For possible models cf. **Cribb**, 1991.

metal ores and mineral water sources by the village.

2. Archaeologically is not investigated.

3. Mainly medieval monuments and sites are known around Azatek among them ruins of the fortress Smbataberd, settlements Hakhlu and Dashatli, as well as churches.[75]

Kaqavasar

1. A mountain in Zangezur range, known with its metal sources. The nearest villages are Saravan and Gndevaz 14 and15 km north-east of the town Vaik.

2. Archaeologically is not investigated.

3. Saravan and especially Gndevank villages are known by ruins of medieval settlements, churches and a canal.[76] No prehistoric finds have been reported here thus far.

I.5. Syunik

1. Syunik is the southern province of Republic of Armenia situated on the border with Iran. Historically and archaeologically Syunik stays very near to Mountainous Karabagh and Nakhichevan from the one hand and to north-western Iran from the other hand.

2. Syunik is one of the richest in metal mines provinces of Armenia to be divided into Meghri-Kajaran (Kapan, Kajaran, Terterasar) and Kapan (Agarak, Bugakar, Nyuvadi) mining districts. Mines around the towns Kapan and Kajaran, villages Ltsen and Bartsravan have all possibilities to be used in early times (attested by ancient workings, rests of ancient slags, archaeological materials, cf. especially the Kura-Araxes settlement by Ltsen).[77] It is even supposed that the metal ores of Syunik could be exported to the North Caucasus, the Maikop Culture area.[78]

Ancient mines in a recently reopened gold mine were found in Terterasar with Middle Iron Age pottery around the mine and at the nearby site. More ancient mines should be expected in Shikahogh (where a bronze ceremonial axe comes from the miming site Ttujur, now in Kapan Museum), as well as from the mining site Kadjaran (where another bronze ceremonial axe derives from, now in Kapan Museum).[79] In this context, the presence of a Late Bronze-Early Iron Age metal-smith's tomb (with billhook mold) of Akhlatyan, as well as finds of molds from

[75] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 1, 41.

[76] **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 1, 925; v. 4, 518.

[77] **Goginyan**, 2005, 84–96; **Xnkikyan**, 2002, 100–102.

[78] **Chernykh**, 1966, 46, 72.

[79] **Kroll**, 2006, 20–21. For archaeology around Kajaran cf. also **Martirosyan**, 1964, 150. The comparison of chemical compositions of the metal from Kajaran mine with those of corresponding archaeological artifacts, demonstrates that they could be used since the Early and Middle Bronze Ages (**Gevorgyan**, 1980, 28).

Angeghakot (small flat axe) and Kapan (dagger with framed hilt) are also worth mentioning.[80]

3. The archaeology of Syunik is more or less known. In recent times, through excavations of Godedzor, an image of local Chalcolithic culture with Iranian-Mesopotamian relations is being reconstructed. Chalcolithic sites are known also in Chakaten and Shikahogh.

Early Bronze Age Kura-Araxes Culture seems to be well represented in Syunik both by settlements and burials (Shaghat, Uyts, Ltsen, Tandsaver).

Middle Bronze Age settlements and burials are also present (Zoratskarer, Sisian, Uyts). Syunik is distinguished especially through existence of settlements which during the Middle Bronze Age are rare in other regions of Armenia.

Late Bronze Age settlements and burials are also known (Nerkin Getashen, Shaghat, David Bek and Tandsaver).

Early Iron Age is the richest in archaeological sites. Syunik seems to be very densely populated in this period (Angeghakot, Zoratskarer, Uyts and Shikahogh).

During the Middle Iron Age Syunik was captured, or better to say, was under the influence of Urartian state (among the sites of this period are Sznak - typical Urartian finds, Sisian, Uyts, Harzhis, Shikahogh - local culture of the Urartian period).[81] An Urartian inscription of Argishti II was found by Sisian, where the ancient name of the district is mentioned as Suluku. This district was a part of the land Etiuni, the name of the territory of modern Armenia according to Urartian inscriptions.[82]

Terterasar

1. The nearest villages to the mining district of Terterasar are Tashtun (20 km north-west of Meghri town) and Lichk (19 km north-west of Megri town), which are well known by the medieval monuments and ruins of ancient settlements.

2. The territory of Terterasar was surveyed by the Armenian-German expedition (S. Kroll, P. Avetisyan) in 1999. Second time it was visited by the Armenian-American expedition in 2010.

3. In Terterasar was able to spot ancient mines in a recently reopened mine in search of gold. The pottery found in connection with these mines belongs to the Middle Iron Age (local Urartian pottery). There is also a settlement at Terterasar where Middle Iron Age pottery was likewise found.[83]

---

[80] Xnkikyan, 2002, 67, 100. During the construction of Kapan-Kajaran road, not far from Vahanavank, a mold fragment for making Near Eastern daggers (second half of the 2nd millennium BC) was found in a room which is considered to be a destructed workshop (**Karakhanyan, Azizbekyan**, 1981).

[81] **Hasratyan**, 1985; **Xnkikyan**, 2002; **Avetisyan et al.**, 2006; **Kroll**, 2006; **Cherry et al.**, 2007.

[82] **Arutiunyan**, 1985, 236; 2001, 324–329.

[83] **Kroll**, 2006, 20.

The Terterasar settlement of ca. 5-6 ha area is situated in the territory of the mine. It was surveyed by our expedition in 2010. The settlement is constructed mainly by middle-size and unworked stones. Preserved walls are up to 2,5 m high and 1-2 m wide. Traces of rooms are visible on the surface. Three red-brown, however, not very diagnostic pottery shreds were found within the settlement, which could belong to the Early and Middle Iron Ages. Among the finds was also a worked flint object. Perhaps the settlement was inhabited since this period till the Middle Ages.

I.6. Gegharkunik

1. The province Gegharkuník stretches around Sevan Lake. Historically and archaeologically the region is connected especially with Kotayk and Syunik provinces.

2. Only eastern part of Gegharkuník is known by metal mine appearances. Among them are copper and iron mines of Zuyg Dzhraghats and Salakh by Chambarak. However, the most important is the gold mine of Sotk which is well known by traces of ancient workings.[84]

3. The archaeology of Gegharkuník (except its eastern regions) on the whole is well known.

No Chalcolithic sites have been discovered from the province yet.

Early Bronze Age is represented by different settlements and less tombs of Kura-Araxes Culture (Lchashen, Kamo, Akunk).

Middle Bronze Age is known mainly through burial excavations (Lchashen, Gavar, Karmir, Ayrivan).

Late Bronze Age is represented by both settlements and cemeteries (Lchashen, Kanagegh, Tsovazard).

Early and Middle Iron Ages are the most thoroughly investigated periods. The symbiosis of local and Urartian cultures is especially good demonstrated on the southern shores of Sevan, where the archaeological data are supplemented through Urartian inscriptions found there. Investigations show, that the building of 28 fortified settlements of that region began in pre-Urartian period and was finished in the time of Urartian expeditions during the 8th century BC. These settlements were concentrated around four units (Arkukiuni, Luerumí, Kamaniu, Tulihu), the central sites of which were Nagharakhan, Mtnadsor, Tsovak and Sangar fortresses. To the idea of city-state stands near especially the group Kamaniu with its central site Nagharakhan (15,5 ha), which was surrounded by five small (0,15 ha) fortresses. Urartian sources mention three types of political units in this region - city-states

[84] **Goginyan**, 2005, 75, 96–99.

(Tulihu), chiefdoms (Arkukiuṁ, Lueru, Kamaniu), federations (Uduri-Etiuni), which included settlements of those chiefdoms.[85]

Metallurgical activities are attested in some sites of Gegharkuṁk region. So, in the room 8 of the citadel of Lchashen fortress a metal smelting furnace dating to the early 2nd millennium BC was unearthed, constructed on the surface by small stones and clay mixtures: it had wide bottom and narrow upper part. Charcoal was found within the furnace.[86] In the room 11 of the same citadel two dump-blow furnaces with slags, ash, charcoal, as well as a fragment of finery iron were found, dating to the 14-13th centuries BC.[87] A Late Bronze Age tomb of a metal-smith, with corresponding jewelry mold, was discovered at Kanagegh.[88] An iron slag, as well as a clay crucible were excavated in the same context at the fortress Klor Dari Amrots.[89] In the fortress Mtnadsor a jewelry mold was found.[90] The last two sites can be dated into the border of the 2nd-1st millennia BC (it is worth mentioning that also an Early Bronze Age settlement is present to the north of Klor Dari Amrots) .

Sotk

1. Other name Zod.[91] Sotk is situated on the south-eastern part of Sevan mountain range, 2100-2500 m high from sea level, by the village Sotk, on the bank of river Sotk, 18 km north-east of the town Vardenis, Gegharkuṁk province. It is well known by its gold mines (Fig. 4). However, the importance of Sotk was not only in these mines. Sotk town, the capital of Armenian principality of Syunik, being situated on the most strategic point of Sotk mountain pass, was connecting southern and eastern Caucasia being the most important settlement on the medieval road Dvin-Partav.

2. Surroundings of Sotk have not been investigated from archaeological point of view. Some surveys have been conducted here by geologists, less by archaeologists.

3. The Sotk mine is well known through traces of ancient miṁng (many pits and funnels covered by grass, under-earth workings, wooden parts of working devices, stone mortars for working the mines, washing pots of stone, big and small hills of slags and pits). It is an accepted view point that the mine was exploited

[85] **Biscione et al.**, 2002.
[86] **Avetyan**, 2003, 74.
[87] **Goginyan**, 2005, 30–31, 110, fig. 4–5.
[88] **Piliposyan**, **Mkrtchyan**, 2002.
[89] **Mikaelyan**, 1968, 44.
[90] Gevorgyan A., in: **Biscione et al.**, 2002.
[91] J. Markwart and N. Adonts connect this name with the tribe Tsavde (atsvots) mentioned in ancient Armenian sources (cf. **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 2, 313). Others connect the name Sotk with the toponym Suta/Shuta of the Hittite sources (cf. **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 2, 313), which, however, seems to be not very logical because of its being too far from the Hittite core region (however, the presence of the Hittites was recently supposed in the Lake Sevan region, cf. **Petrosyan**, 2009).

during the 2nd millennium BC, was used with interruptions until the 14th century AD and rediscovered in the 20th century AD again.[92]

Bronze Age materials were found in the surroundings of Sotk, particularly traces of settlements, cemeteries, materials (weapons, cultic and everyday life objects, etc.). In the dump of one of the ancient workings, two meter deep from the surface, an iron fibula and shreds of hell ceramics were found together with a bone fragment and an animal tooth. On the southern slope of the mine, ruins of a big ancient settlement are visible, from where an old route covered with grass led to the mine (later in 1954 it turned into a new car way to the village of the miners). A stone wall of a big room, called by the villagers 'fabric', was visible within the settlement. The river valley is covered by huge artificial terraces of oval form at the settlement, which steep dully from the side, to be directed to the river flow. Here, and over the whole miming district, extraction of gold was produced from alluvial and delluvial deposits.[93]

West of Sotk, around Vardenis (the land Arkukiuni of Urartian sources) there are some cyclopean fortresses with corresponding cemeteries from the 2nd and 1st millennia BC, among which are Kare Dur, Tsovak (with a cuneiform inscription of Sarduri II) and Klor Dari Amrots (with finds of an iron slag and a clay crucible). To the north of the last one there is a settlement of Kura-Araxes Culture. Also Akunk, a Late Bronze Age settlement and cemetery, with finds of Kura-Araxes ceramics, is worth mentioning. To the north of Sotk, around Chambarak, some cyclopean fortresses and cemeteries of the 2nd and 1st millennia BC are known among which Dashtaler, Artanish, the last one belonging very probably to the Middle Bronze Age.[94] The sites around Sotk should be considered in the system of archaeology of Sevan Lake basin, where centers like Lchashen were playing leading roles by controlling the entire regions (the land Uduri-Etiuni of Urartian sources). From this point of view it is no accident that the rich gold from Lchashen elite tombs of the Late Bronze Age, according to metallurgical analyses, derives just from the Sotk mine.[95]

[92] It is noteworthy, that also materials belonging to the Early Bronze Age have been found in the mining district of Zod (**Xnkikyan**, 1977, 14). H. **Martirosyan** (1964, 35) mentions Early Bronze Age 'complexes of settlements of the Zod pass'. It is supposed, that during the Early Bronze Age gold was gained by alluvial way and only at the end of the Middle Bronze and beginning of the Late Bronze Ages begins the exploitation of real mines (cf. Gevorgyan A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 30). However, earlier works of such kind can not be excluded.

[93] **Goginyan**, 2005, 34–35, 75, 96–99; cf. **Madatyan**, 1965; **Aivazyan**, 1968, 17–20; **Esayan**, 1976, 190–192; **Xnkikyan**, 1977, 14–18; **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 2, 313; Gevorgyan A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 16–17.

[94] **Mikaelyan**, 1968, 41–46. For Akunk cf. **Avetyan**, 2003, 73, 124. For the land Arkukiuni cf. **Arutiunyan**, 1985, 37.

[95] **Xnkikyan**, 1977, 18.

I.7. Mountainous Karabagh

1. Mountainous Karabagh Republic (Armenian Artsakh) is situated between Republic of Armenia and Azerbaijan. Historically and archaeologically it is connected with Syunik (especially the mountainous Karabagh) and demonstrates also cultural ties to southern, north-eastern Caucasia and south Russian steppe regions (especially the steppe Karabagh). Also data on Iranian and Near Eastern connections are present.

2. Karabagh is not very rich in metal mines. Only in Mardakert region are known some poly-metallic mines to be situated around the villages Mehmana and Drmbon. Iron ores are known in Hadrut region, by the village Tsor. Around Mehmana, Drmbon and Tsor different accumulations of kurgans are present. Archaeometallurgy of the region is ill investigated. However, hundreds of finds of bronze, iron and gold artifacts (weapons, tools, ornaments) from different Bronze and Iron Age sites, as well as metal workshops (Uzerliktepe, Middle Bronze Age) attest high level of development of ancient metallurgy in ancient Karabagh.[96]

3. The archaeology of Karabagh is on the whole well known. Excavations here have been taking place since the end of the 19th century by German, Russian, Azeri and Armenian archaeologists.

Chalcolithic settlements are present in Karabagh (Ilanlitepe, Hantepe, Leylatepe).

During the Early Bronze Age Karabagh is within the area of Kura-Araxes Culture and is represented both by settlements and cemeteries (Stepanakert, Khachenaget, Gyoytepe).

Middle Bronze Age is known through excavations of tombs and settlements (Uzerliktepe, Uchtepe, Gyuneshtepe).

Late Bronze, Early and Middle Iron Ages are the best investigated periods to be represented by excavations of thousands of tombs and chance finds (Hojali, Arjadsor, Dolanlar). Typical Urartian cultural elements fail at Karabagh, however, it was under the influence of Urartian state, which is attested also by the fact of mentioning of the region in Urartian texts as the land Urtekhini. Interesting are finds of Mitannian seals (Arjadsor) and of a bead with cuneiform inscription (Khojali) mentioning the name of Assyrian king Adadnirari I (13th century BC).[97]

Drmbon

1. Drmbon village is situated in Mardakert province of Mauntainous Karabagh Republic, 30 km north-east from the town Mardakert, on the right side of the upper

---

[96] Cf. **Asryan**, 1999, 68–75. For kurgans around Mehmana, Drmbon and Tsor cf. **Asryan**, 1999, 13–15. For Uzerliktepe cf. **Kushnareva**, 1965.

[97] **Kushnareva**, 1951; **Asryan**, 1999; **Safaryan**, 2009. For Urtekhini cf. **Arutiunyan**, 1985, 211–212.

flow of the river Tartar. Drmbon together with Mehmana village are disposed in the mining district of poly-metallic ores, just by the Sarsang water reservoir.

2. From archaeological point of view Drmbon and its surroundings have not been investigated yet deeply. However, Mardakert seems to be the richest region in archaeological sites in whole Karabagh.

3. Different accumulations of kurgans belonging mainly to the Late Bronze and Early/Middle Iron Ages are reported along the rivers Tartar and Khachen in Mardakert region, particularly by the villages Archadsor (well known by old excavations with very essential results), Tsmakahogh, Bahmanlu, as well as by the Hakob Metsarants monastery and by the antique site Tigranakert. Especially many big kurgans are situated along the river Tartar, from the village Haterk to the Sarsang water reservoir. From Tartar gorge to the village Metsshen there are a lot of kurgans, from destructions of which chance finds of metal artifacts have been discovered. Such kurgans are known by the villages Nareshtar, Magavuz, Chldran, Mataghis, Storin Oratagh and the town Mardakert.

As to the metal mining district Drmbon-Mehmana, on the bank of the river Tartar, by the village Drmbon seven kurgans are disposed, which are very big in comparison with that from other places. Ca. 30 kurgans of different sizes are situated by the village Mehmana, in location called Mehmana Hills. Also chance finds of the Late Bronze and Early Iron Ages (ceramics, metal) are known from the kurgans of Drmbon and Mehmana.[98]

In July 2009 we visited Drmbon with the aim to investigate some points which could be interesting from the perspectives of ancient metallurgy. The copper and gold mine is currently exploited by the local enrichment fabric. One of the workers of this plant has gathered archaeological materials and keeps them in an administrative room, where we could get acquainted with them.

This archaeological material consists of ceramics, stone tools and some metal artifacts. All objects of the collection have been gathered from the bottom of Sarsang water reservoir, which is situated just by the fabric. We could not visit these find spots because the reservoir is filled with water during summer time. Actually, the author of this collection gathers archaeological material in winter, when the water goes back.

Ceramics are divided into two chronological groups. The first group consists of bad preserved black-burnished and well preserved hell-brown ceramics of the Middle Bronze Age. The second group consists of ceramics of the Late Bronze Age (some fragments of cups and a complete grey pot with swollen body, on the upper part of which is an ornament of carelessly made lines which, crossing each other, make rhombs of different sizes and angles).

[98] **Asryan**, 1999, 13–14, 33, 41.

Metal is represented only by some bronze artifacts - a sharp tool and a hammer like object of unknown function (perhaps belonging to the Early Bronze Age?), as well as bracelets and plates (stripes with holes on edges) (belonging to the Late Bronze - Early Iron Ages).

Stone tool collection is the richest and most various. Axes and hammers are especially interesting for us. One of them finds complete analogies with lop-eared axes of Kura-Araxes Culture. A gutter for fastening of the wooden hilt goes through its central part. These axes and hammers are interesting also because traces of oxidized copper ores of green color are visible on their surface, which attests that these objects were in the copper-ore sphere for a long time and during this span traces of copper oxides were formed on their surface. It is logical to suppose that these tools are connected with ancient metal miming process, from which we can conclude that the mines of Drmbon were in use since the Early Bronze Age. The other category of stone tools is represented by different mortars made of local solid volcanic stones.[99] Very probably they were used during crushing and grinding of copper ore. Also a big quantity of black and brown obsidian tools (knife like blades, scrapers and various chip stones) have been gathered here, however, their chronology is not clear (some of them are very long, good worked and retouched and remind Chalcolithic-Early Bronze Age tools).

These all materials could derive both from the kurgans around Sarsang reservoir and as from a settlement on a natural hill, surrounded by middle-size stone walls, which was discovered by us during our 2009 visit (no diagnostic shreds have been found from the settlement to define the precise dating of the site).

II. Non-Metalliferous Provinces

II.1-3. Erevan, Ararat, Armavir

1. These central-western provinces of Armenia coincide with the territory of Ararat valley (northern part of Yerevan belongs geographically and historically to Kotayk) and border with Iran, Nakhichevan and Turkey. During the history of Armenia this region played the most essential role, where all of the administrative centers of the land were situated. This seems to be the case also in prehistoric times.

In archaeological terms this region is more or less good investigated and demonstrates contacts to all of other parts of Armenia. In comparison with other regions, Ararat valley sites are represented mainly by settlements, in particular tells or sites on lava cones.

[99] For stone hammers and mortars from the Bronze Age sites of Armenia to be used during metal gaining processes cf. **Xnkikyan**, 1977, 17; Gevorgyan A., Zalibekyan M., in: **Kalantaryan**, 2007, 29–30.

2. Neolithcic-Chalcolithic sites are well known here (Aratashen, Aknashen, Teghut).

Ararat valley seems to be the center of the Kura-Araxes Culture being represented by its most classic sites (Shengavit, Mokhrablur, Jrahovit, Metsamor, Dvin).

Middle Bronze Age is known not only through cemeteries, as the most territory of Armenia, but also settlements (Metsamor, Mukhannattapa, Aygevan).

Late Bronze and Early Iron Age sites represent an organized system of urban settlements (Metsamor, Dvin, Karmir Blur, Armavir).

During the Middle Iron Age is Ararat valley (the land Aza of Urartian sources) the center of the Urartian culture and administration in Armenia represented by classic Urartian sites (Erebuni, Teishebaini, Karmir Blur, Argishtikhimili).

During all periods the Ararat valley seems to be a very important center of metal production. Finds of metallurgical workshops and rich inventory both within the Early Bronze (Shengavit, Jrahovit), as well as Late and Iron (Metsamor, Dvin, Karmir Blur, Urartian Argishtikhinili) Age settlements demonstrates high level of metallurgical knowledge.[100]

II.4. Aragatsotn

1. Aragatsotn province on the slopes of Aragats mountain is extremely rich in archaeological sites, which stay near from the one hand to Ararat valley (southern Aragatsotn) and from the other hand to Shirak (northern Aragatsotn) sites. The importance of the region was that the main road connecting north Armenia with Ararat valley went just through these territories.

2. Chalcolithic sites are still ill investigated (Akhtamir).

Early Bronze Age is richly represented in the province. The existence of such big settlements and cultic centers as Agarak, Gegharot, Tsaghkasar demonstrate the importance of the region in the system of Kura-Araxes Culture.

Middle Bronze Age is known through cemetery excavations (Oshakan, Verin Naver, Nerkin Naver).

Late Bronze and Early/Middle Iron Ages are known not only by cemeteries but also settlements and cyclopean fortresses (Shamiram, Voskevaz, Ujan, Gegharot, Tsaghkahovit).

For the Middle Iron Age in south-eastern parts of Aragatsotn are typical also such sites as Oshakan, where classic Urartian and local cultures impact. Perhaps the southern Aragatsotn was a part or periphery of the land Aza of Urartian inscriptions.

[100] **Khanzadyan**, 1967; 1982; 1985; 1995; **Sardaryan**, 1967; **Esayan**, 1969; 1992. For the lands Etiuni and Aza of Urartian inscriptions cf. **Arutiunyan**, 1985, 13, 262–263.

Systematic works in the region have been made in Tsaghkahovit plain, north slopes of Aragats mountain by Armenian-American expedition. These investigations demonstrate that in this region since the Late Bronze Age the habitation of the main settlements Hnaberd, Tsaghkahovit, Gegharot takes place, around which a system of satellite settlements and cemeteries appears. Some of them (Tsaghkahovit, Hnaberd) are of big scales (ca. 5000 graves with 162 groups on the territory of 32 km^2). The mentioned settlements had little fortresses (so Hnaberd is 1,56 ha), however, together with the settlement they take big areas (so Hnaberd is 33,2 ha). Among them were also handicraft and cultic centers such as Gegharot.

Excavations of the mentioned sites demonstrate extremely rich bronze and gold-silver metallurgy of the Early Bronze-Middle Bronze Age transitional period, as well as Middle Bronze and Late Bronze Ages. Such sites as Gegharot turn to be very important points of metal production especially during the Early and Late Bronze Ages, where many attestations of metallurgical procedures (workshops, molds, balance weights) have been attested.[101]

II.5. Shirak

1. Shirak is the north-western province of Armenia bordering with Turkey and Georgia. This territory is very rich in archaeological sites, however, no metal mines are known here. From archaeological point of view, Shirak stands near to Trialeti, Georgia and Erzurum, Turkey regions.

2. Chalcolithic sites are not known in Shirak.

Early Bronze Age is represented mainly by the settlements of Kura-Araxes Culture (Horom, Harich, Keti, Karnut).

Middle Bronze Age is known mainly by cemetery excavations (Harich, Keti, Parni Gegh).

Late Bronze and Early Iron Age is known through investigations of cemeteries and cyclopean fortresses (Artik, Horom, Voskehask, Sarnaghbyur).

Middle Iron Age culture of Shirak continues traditions of the previous period. Typical Urartian objects are present in Shirak but are rare (Horom, and a bronze belt of unknown origin). Shirak was clearly under the Urartian influence and is mentioned as Eriakhi in Urartian cuneiform inscriptions.

Though far from metal mines, Shirak sites demonstrate high level of metallurgy since the 3rd millennium BC. The finds of metal working objects such as molds, crucibles and spoons, as well as corresponding metal artifacts from such Early Bronze Age settlements as Harich and Karnut speak about early development of metallurgy in Shirak. Also during the Late Bronze and Early Iron Ages metal

[101] **Areshyan**, 1983; **Pons**, 2001; **Avetisyan**, 2003; **Kalantaryan et al.**, 2003; **Simonyan**, 2003; 2006; **Tumanyan**, 2005; **Badalyan**, **Avetisyan**, 2007; **Badalyan et al.**, 2008; **Smith et al.**, 2009. For the land Aza of Urartian inscriptions cf. **Arutiunyan**, 1985, 13.

working was very developed here to be attested by the metal-smith's workshop of Leninakan settlement, mould finds at Horom fortress and metal worker's tomb of Artik cemetery.[102]

II.6. Important Centers

Metsamor

1. Metsamor is situated in the south-western part of the village Taronik, Armavir province, 35 km to the west of Yerevan, in the center of the Ararat valley, within volcanic cones.

2. The site is known since 1930-s, when E. Baiburtyan gathered here black burnished and painted pottery shreds. It was surveyed in 1960s by L. Barseghyan and K. Mkrtchyan. Systematic excavations took place in the site since 1965 by E. Khanzadyan, who published a lot of articles and two books towards her investigations.

3. The area of the settlement fortified by cyclopean wall is of 30 ha. The stratigraphy of Metsamor is defined on the ground of cultural layers fixed in the stratigraphic trench (100 m^2 and 6 m deep), as well as according to other area excavations on the citadel. Investigations demonstrated that the hill was inhabited since the first half of the 4th millennium BC (there are shreds of late Chalcolothic ceramics, not published yet) and continued its existence till the 7th century BC without braking. After long period of abandoming, the life revived in the site during the 9-13th centuries AD.

Layers of Early, Middle, Late Bronze, as well as of Early and Middle Iron Ages were unearthed in the stratigraphic trench.

The Early Bronze Age layer is characterized

by many shreds of black burnished ceramics, stone tools and weapons parallels of which are known in all sites of Kura-Araxes Culture.

The second layer concerns the Middle Bronze Age, in which stone tools, brown and painted pottery has been found. For the early phase of this layer monochrome and for the later phase polychrome pottery are typical.

The Late Bronze - Early Iron Age cultural layer in stratigraphic trench of Metsamor is presented through two sub-layers. The lowest layer is characterized by burnished ceramics. In the upper horizon of this sub-layer ceramics ornamented with concentric circles, cannelures and arched ornaments have been found. The upper sub-layer is defined as a 'layer with traces of burning' and characterized

[102] **Khachatryan**, 1963; 1975; 1979; **Badalyan**, 1986; **Badalyan et al.**, 1997; **Badalyan**, **Avetisyan**, 2007. For analyses of metal artifacts from Shirak cf. **Khachatryan**, 1975, 261; **Gevorgyan**, 1980. For the land Eriakhi of Urartian sources cf. **Arutiunyan**, 1985, 258–259.

everywhere by carbonized beams, smoked walls, matt ceramics, etc. This layer is covered by clay floor of the metal workshop of the Urartian period.

A complex of industrial rooms was excavated on the small section of the north-eastern slope, in which smelting furnaces of two systems where situated: big ones constructed in brickwork (11 ovens) and cylindrical furnaces made in pisé (12 ovens) (diameter by the base up to 1,0 m and ca. 0,7 m high). These furnaces are dated by the authors of excavations to the end of the 2nd - beginning of the 1st millennia BC. However, traces of metal-production have been detected in all cultural layers of the site since the Early Bronze Age, among which also molds for smelting weapons, tools and ornaments. The most part of them were well preserved and are kept currently at the local museum of Metsamor.

The presence of such big quantity of furnaces and different attributes of metal production demonstrate that Metsamor was a central industrial settlement of the Bronze and Iron Age Armenia. Finds of objects with Babylonian cuneiform (a frog balance weight) and Egyptian hieroglyphic (a cylinder seal) inscriptions dating to the Late Bronze Age, underline the significance of Metsamor in international relations.[103]

Jrahovit

1. The site is situated 5 km to the south-east of the town Masis, Ararat province, and 15 km to the south of Yerevan, on the southern edge of the village by the same name (Fig. 5).

2. Jrahovit was excavated by E. Khanzadyan since 1966 till 1980-s. Except some common reflections, the main materials from Jrahovit still remain to be unpublished.

3. Jrahovit takes an area of 3 ha and from all sides is surrounded by swamps and waters of artesian sources. The multi-layered site was inhabited from the mid-4th millennium BC until the 17th century AD, only with some interruptions. By making of stratigraphic trench it turned out, that the lower layer concerns the Early Bronze Age and consists of 15 constructional horizons, on which the Middle and Late Bronze, as well as Early and Middle Iron/Urartian and medieval layers were laid.

By its stratigraphy the Early Bronze Age layer of Jrahovit can be considered as one of the most important among Kura-Araxes Culture sites. A well preserved street was opened here on the both parts of which round plan rooms were located. The street stretched 100 m long and was wholly paved by stones. The houses with their yards and rooms of economical significance were divided from the street by the walls constructed of adobe and coated by clay.

[103] **Khanzadyan et al.**, 1973; **Khanzadyan**, 1995. For the works before 1960–s cf. **Martirosyan**, 1964, 88, 177.

A lot of unique archaeological finds were excavated at Jrahovit. One of the round rooms next to the street was a metallurgical workshop. The preserved wall of this workshop was 1,5 m high, its floor was covered by thick layer of ash. There was a foundry of unbaked clay at the western wall, by which a leaf of fine loop-eared axe of the Early Bronze Age was unearthed. Besides, fragments of oxidized copper ore, a fragment of a crucible with traces of copper within it, some pieces of clay spoons, as well as a heated nozzle were found here.[104]

Nazrvan

1. Other names Lazrevan, Gyavur Ghala. The archaeological site, which is considered to be one of the biggest in contemporary Armenia, is situated in Ashtarak region (Aragatsotn province), 1,5 km north of the village Nazrvan, on the south-eastern slopes of the mountain Aragats and eastern (left) bank of the river Shahvert (Fig. 6, 7). From strategic point of view it is located on very high and convenient position, overlooking the surrounding areas up to the mountain Ara.

2. Small surveys in Nazrvan have been conducted by S. Ter-Hakobyan (1922), T. Toramanyan (1924), G. Areshyan (1970-s). No excavations have been done thus fur.

3. The urban settlement takes ca. 35-40 ha (G. Areshyan) or ca. 70 ha (T. Hakobyan et al.) territory, 1,5 - 2 ha of which is the citadel. The citadel stretches in the central part of the settlement, with its eastern side looking on Shahvert gorge, along which one of the town walls is going. From other three sides the citadel is defended by huge cyclopean walls, which have three rows on the southern side. The walls of the citadel are supplemented by ten huge towers, which are rectangular in plan and go forward by 4 - 5 meters from the main wall mass. Their frontal length reaches up to 17 m. Rests of monumental structures are discernable within the citadel.

The urban settlement had canonic plan. On both sides of the streets are situated living houses, the rests of which are especially good visible on the northern side of the town. The width of the largest streets is up to 6 m. In particular places living quarters and uniting squares are present.

On the whole, the town has north-south stretched configuration, was defended by walls, the rests of which are especially discernable on eastern and southern parts.

Also tombs are visible within and around the city, among which dolmen like huge constructions erected on the barrows with cromlechs are especially noteworthy (most of them seem to be plundered).

Nazrvan is dated mainly to the Late Bronze and Early Iron Ages (ca. 15-9th centuries BC). During our visit in 2010 we gathered some ceramic shreds

[104] **Khanzadyan**, 1979b; 1982; 2003.

belonging to this period. Tombs could belong to even earlier periods (Middle Bronze Age). It was also inhabited in later periods (rests of a church are visible).[105]

Discussion

The finds of thousands of metal artifacts from different sites of Bronze and Iron Age Armenia, as well as the existence of metal producing sites like Jrahovit, Shengavit, Fioletovo, Karnut, Garni and Jaghatsategh in the Early Bronze Age, Lchashen and Uzerliktepe in the Middle Bronze Age, Metsamor, Dvin, Lchashen, Karmir Blur, Haghartsin, Gyumri, Gegharot, Shirakavan, Mtnadsor and Klor Dari Amrots, together with metal smiths' tombs in Akhtala, Artik, Kanagegh and Lori Berd, in the Late Bronze and Iron Ages, demonstrates a high level of metallurgy developments in prehistoric Armenia. These all data are supplemented by the fact of using of ancient metal mines during these periods (Kajaran, Alaverdi, Akhtala, Sotk, Margahovit, Meghradsor). Meanwhile, it is clear that metallurgical activities were very advanced during the Early Bronze Age (arsenic-copper based metallurgy). The Middle Bronze Age, though represented by high quality tin-bronze and gold-silver finds of various repertoire and new technologies, however, is not well known by active metal working attestations, which coincides with the common cultural picture of this period to be charcterized by a decrease of settlement life. Metal working reached its apogee in Armenia during the Late Bronze (beginning of sulphide ore usage) and Early Iron (increase in quantity of bronze and iron artifacts) Ages. Especially rich is the evidence from the Middle Iron Age, the period of existence of Urartu and Etiuni state formations.

Excavations and surveys demonstrate that both the sites located by and far from the metal mines are important from the view point of metal production and distribution. Even more, such sites of Ararat valley as Metsamor or Jrahovit, situated so far from the mines, were centers of metal production and distribution in the common Armenian context. From other hand, other type of sites on foothill such as Nazrvan or Gegharot could be also very important points on the route of metal distribution and secondary working, not speaking about the sites which were directly disposed on or by metal mines such as Fioletovo, Margahovit or Meghradsor.

To understand the metal mining and production of ancient Armenia (Early Bronze to Middle Iron Ages) as a common system we need to consider the contexts of the sites both by and far from the metal ores. The final result of such consideration can be the defining of core and periphery regions within Armenia (e.g. Ararat valley sites like Metsamor → Aragatsotn sites like Nazrvan, valley inhabitants → mountaineers, primary state formations like Urartu → secondary

[105] **Toramanyan**, 1942–1948, 30–31; **Areshyan**, 1978, 101–103; **Hovhannisyan**, **Areshyan**, 1982, 145; **Areshyan et al.**, 1996, 70–71; **Hakobyan et al.**, 1988–2001, v. 3, 947.

state formations like Etiuni) and beyond (Armenia → Caucasus, Armenia → Near East, Anatolia, Aegean, civilization → barbaricum), hence considering archaeometallurgy in wider context of cultural relations.

To clarify these relations, except analyzing materials, mapping the sites and mines, as well as making spatial analyses, we began in 2011 excavations at the site Margahovit, which could be the most suitable for our purposes. This site is multi-layered (with Early Bronze Age as the main period of habitation), is situated just in the mining district (hence is expected to demonstrate metal-working procedures in situ) and is the biggest in the territory, to be surrounded by some satellite settlements. It has never been excavated before. It is situated on a route which can be important not only for Armenia (connecting mining districts with non-metalliferous regions) but also for the southern Caucasus on the whole. Especially important is that the site is situated within the Lori province, the richest in poly-metallic ores of Armenia. Margahovit is not far from the Georgian border and from this point of view it can be considered as some kind of borderland. Some authors have already underlined the importance of Lori mining district, metal ores of which could serve as sources not only for many Armenian but also for Georgian and North Caucasian sites since the Early and Middle Bronze Ages.[106]

From this point of view, excavations of Margahovit and surveys around the site, help us to understand and reconstruct not only the local infrastructure of the Margahovit plain, so important for early metallurgy of the region, but also its place in the common context of archaeometallurgy of Armenia and surrounding regions. However, this is a topic for another work.

Acknowledgements

For support and discussions during our works we would like to thank Dr. Pavel Avetisyan, Dr. Ruben Badalyan, Dr. Boris Gasparyan, Dr. Suren Hobosyan, Dr. Husik Melkonyan, Dr. Inesa Karapetyan, as well as Nora Engibaryan, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenian Academy of Sciences.

[106] **Chernykh**, 1966, 45; **Abesdze**, 1974.

BIBLIOGRAPHY

Abesdze Ts.N., – K istorii medno-bronzovoy metallurgii Trialetskoy kul'tury (Towards the History of Copper-Bronze Metallurgy of Trialeti Culture), in: *Restavratsiya, konservatsiya, tekhnologiya muzeinykh eksponatov (Restoration, Conservation, Technology of Museum Exhibits)* I, Tbilisi, 1974, pp. 18–64 (in Georgian).

Aivazyan S.M., – *Razvitie geologo-mineralogicheskikh znaniy i gornometallurgicheskogo proizvodstva v drevney Armenii (Development of Geological-Mineralogical Knowledge and Metal Mining Production in Ancient Armenia)*, PhD Dissertation, Yerevan, 1968.

Alishan Gh., – *Sisakan. Teghagrutyun Syuneats ashkharhi (Sisakan: Topography of the Province Syuni)*, Venice, 1893.

Areshyan G.E., – Voprosy tipologii naselennykh punktov Armenii pozdnego bronzovogo i rannego zheleznogo vekov (Questions of Settlement Typology of Armenia of the Late Bronze and Early Iron Ages), *Gosudarstvenniy muzey iskusstva narodov Vostoka, Nauchnye soobshcheniya (State Museum of Art of the People of the Orient, Scientific Reports)* X, Moscow, 1978, pp. 91–108.

Areshyan G.E., – Raskopki bol'shikh Shamiramskikh kurganov (Excavations of Big Kurgans of Shamiram), *Arkheologicheskie Otkritiya (Archaeological Discoveries) in 1981*, Moscow, 1983, pp. 425–426.

Areshyan G.E., – Ghafadaryan K.K., Hovhannisyan K.L., Sahinyan A.A., *Haykakan chartarapetutyan patmutyun (History of Armenian Architekture*) I, Yerevan, 1996.

Arutiunyan A., Badalyan R., – Poselenie Geghakar: noviy pamyatnik srednego bronzovogo veka v basseyne ozera Sevan (The Settlement Geghakar: A New Site of the Middle Bronze Age in the Sevan Lake Basin), *Hin Hayastani mshakuity (The Culture of Ancient Armenia)* XIV, Avetisyan P.S., Kalantaryan A.A., Badalyan R.S. (ed.), Yerevan, 2008, pp. 103–112.

Arutiunyan N.V., – *Toponimika Urartu (Toponymik of Urartu)*, Yerevan, 1985.

Arutiunyan N.V., – *Korpus urartskikh klinoobraznykh nadpisey (Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions)*, Yerevan, 2001.

Asryan Y.A., – *Nagorny Karabagh v epokhu bronzy i rannego zheleza: II–I tys. do n.e. (Mountainous Karabagh in the Late and Early Iron Ages: 2nd-1st Millennia BC)*, Stepanakert, 1999.

Avagyan H.S., – *Hajastani hankahumkayin resursnery (Mining resources of Armenia)*, Yerevan, 2004.

Avetisyan H., – *Aragats*, Yerevan, 2001 (in Armenian).

Avetisyan H., Allinger-Csollich W., – The Fortress of Aramus: Preliminary Report of Excavations in 2004 and 2005, *Armenian Journal of Near Eastern Studies* I (2006), pp. 105–134.

Avetisyan P., Bobokhyan A., – The Pottery Traditions of the Armenian Middle to Late Bronze Age 'Transition' in the Context of Bronze and Iron Age Periodization, in: *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia, Conference held at New York in November 2004*, Rubinson K., Sagona T. (ed.), Leuvain-Paris-Dudley, 2008, pp. 123–183.

Avetisyan P., Chataigner Ch., Palumbi G., – The Results of the Excavations of Nerkin Godedzor (2005–2006): Preliminary Report, *Armenian Journal of Near Eastern Studies* I (2006), pp. 6–18.

Avetisyan P.S., – Predvaritel'nye rezul'taty raskopok pamyatnika Agarak (Preliminary Results of Excavations of the Settlement Agarak), in: *Archeologiya, Etnologiya i Fol'kloristika Kavkaza (Archaeology, Ethnology and Folkloristic of Caucasia, International Conference)*, Abrahamyan L. (ed.), Yerevan, 2003, pp. 52–57.

Avetyan V., *Sevani avazani mshakuity m.t.a. III-II hazaramyaknerum (The Culture of Sevan Lake Basin during the 3rd-2nd Millennia BC)*, Yerevan, 2003.

Avilova L.I., Antonova E.V., – Teneishvili T.O., Metallurgicheskoe proizvodstvo v yuzhnoi zone Zirkumpontiyskoy metallurgicheskoy provintsii v epokhu ranney bronzy (The Metallurgical Produktion in the Southern Zone of Zirkumpontic Metallurgical Provice during the Early Bronze Age), *Rossiyskaya Arkheologiya (Russian Archaeology)* 1 (1999), pp. 51–66.

Äyräpää A., – Über die Streitaxtkulturen in Russland, *Eurasia Septentrionalis Antiqua* VIII (1933), S. 1–160.

Badalyan R., Smith A.T., Lindsay I., Khachadourian L., Avetisyan P., – Village, Fortress and Town in Bronze and Iron Age Southern Caucasia: A Preliminary Report on the 2003-2006 Investigations of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 40 (2008), pp. 45–105.

Badalyan R.S., – *Rannebronzovaya kul'tura Shiraka (The Early Bronze Age Culture of Shirak)*, PhD Dissertation, Yerevan, 1986.

Badalyan R.S., Avetisyan P.S., – *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and its Surrounding Region*, British Archaeolgical Reports International Series 1697, Oxford, 2007.

Badalyan R.S., Kohl Ph.L., Kroll S.E., – Horom 1995: Bericht über die amerikanisch-armenisch-deutsche archäologische Expedition in Armenien, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 29 (1997), S. 191–228.

Badalyan R., Smith A.T., Lindsay I., Khatchadourian L., Avetisyan P., Monahan B., Hovsepyan R., – Village, Fortress and Town in Bronze and Iron Age Southern Caucasia: A Preliminary Report on the 2003–2006 Investigations of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 40 (2008), pp. 59–73.

Barkhudaryan S.G., – Velikukhi erkiry (The Land Velikukhi), *Kulturayi patmutyan instituti ashkhatutyunnery (Works of the Institute of Culture History)* I, Yerevan, 1935, pp. 153–204.

Barkhudaryan S.G., – *Divan hay vimagrutyan IV. Gegharkunik - Kamoyi, Martunu ev Vardenisi shrjanner (Corpus of Armenian Epigraphy IV: Gegharkunik - Kamo, Martuni and Vardenis Regions)*, Yerevan, 1973.

Bilgi Ö., – *Metallurgists of the Central Black Sea Region: A New Perspective on the Question of the Indo-Europeans' Original Homeland*, Istanbul, 2001 (türk., engl.).

Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., – *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores*, Documenta Asiana VII, Roma, 2002.

Bisson de la Roque F., – *La trésor de Tod*, Le Caire, 1953.

Biyagov L.N., – Novye nakhodki predmetov s izobrazheniem l'vov iz Meghradsora (New Finds of Objects with Lion Images from Meghradsor), *Vestnik obshchestvennykh nauk (Herald of Social Sciences)* 1 (1982), pp. 84–90.

Biyagov L.N., – Einige technologische Parameter altarmenischer Keramik der Eisenzeit (Anfang des 1. Jahrtausends v.u.Z.), *Altorientalische Forschungen* 10/2 (1983), S. 223–229.

Biyagov L.N., – Novye materially iz Aghavnadsora i Dsoraghbyura (New Materials from Aghavnadsor and Dsoraghbyur), *Vestnik obshchestvennykh nauk (Herald of Social Sciences)* 4 (1985), pp. 68–74.

Biyagov L.N., – *Material'naya kul'tura doliny reki Marmarik /epokhi pozdney bronzy i rannego zheleza/ (Material Culture of the Marmarik River Valley /of the Late Bronze and Early Iron Ages/)*, PhD Dissertation, Yerevan, 1986.

Bottero J., – Les inventaires de Qatna, *Revue d'Assyrologie et Archéologie Orientale* XLIII/1–2 (1949), pp. 1–40.

Brayley Hodgetts E.A., – *Round about Armenia*, London, 1896.

Chernykh E.N., – *Istoriya drevneishey metallurgii Vostochnoi Evropy (History of the Ancient Metallurgy of Eastern Europe)*, Moscow, 1966.

Chernykh E.N., *Ancient Metallurgy in the USSR*, Cambridge, 1992.

Cherry J., Manning S., Alcock S., Tonikyan A., Zardaryan M., – Radiocarbon Dates for the Second and First Millennia BC from Southern Armenia: Preliminary Results from the Vorotan Project, 2005–2006, *Armenian Journal of Near Eastern Studies* II (2007), pp. 52–71.

Cribb R., – *Nomads in Archaeology*, Cambridge, 1991.

Devejyan S., – *Hnagitakan hetazotutyunner Tashir-Dsoragetum (Archaeological Investigations in Tashir-Dsoraget)*, Yerevan, 2001.

Devejyan S.H., – *Lori-Berd* I, Yerevan, 1981 (in Russian).

Devejyan S., – *Lori Berd* II, Yerevan, 2006 (in Armenian).

Diakonoff I.M. (ed.), – I*storiya drevnego mira (History of Ancient World)* 1, Moscow, 1982.

Dzhafarov G.F., – *Svyazi Azerbaijana so stranami Peredney Azii v epokhu pozdney bronzy i rannego zheleza (Connections of Azerbaijan with the Near Eastern Lands in the Late Bronze and Early Iron Ages)*, Baku, 1984.

Elevatorski E.A., – *Au: Volcanic Gold Deposits*, Minobras, 1982.

Ellaryan I.B., – *Aghstevi hovti patmutyan ev kulturayi hushardsannery (Historical and Cultural Sites of Aghstev Valley), Yerevan*, 1980.

Eremyan S.T., – H*aiastany yst "Ashkharhatsoyts"-i (Armenia according to the "Ashkharhatsoyts" /Geography of the 7th Century AD/)*, Yerevan, 1963.

Esayan S.A., – Hayastani patmutyan tangarani bronze aparanjannery (Bronze Bracelets of Historical Museum of Armenia), *Vestnik obshchestvennykh nauk (Herald of Social Sciences)* 2 (1964), pp. 83–94.

Esayan S.A., – *Erevan*, Yerevan, 1969 (in Russian).

Esayan S.A., – Urartskiy poyas iz Malishki (An Urartian Belt from Malishka), *Vestnik obshchestvennykh nauk (Herald of Social Sciences)* 1 (1975), pp. 93–97.

Esayan S.A., – *Drevnyaya kul'tura plemyon severo-vostochnoy Armenii (The Old Culture of the Tribes of North-Eastern Armenia)*, Yerevan, 1976.

Esayan S.A., – Urartakan gotiov dambaran Zodum (Tomb with Urartian Belt in Zod), *Patma-banasirakan handes (Historical-Philological Journal)* 3 (1979), pp. 277–283.

Esayan S.A., – *Hayastani hnagitutyun (Archaeology of Armenia)*, Yerevan, 1992.

Esayan S.A., Hovhannisyan H.A., – *Katalog Dilijani erkragitakan tangarani hnagitakan ireri (Catalogue of Archaeological Objects of Dilijan Local-Lore Museum)*, Yerevan, 1969.

Esayan S.A., Vatinyan K.M., – *Istoriko-arkhitekturnye pamyatniki Dilizhana (Historical-Architectural Sites of Dilizhan)*, Yerevan, 1988.

Forbes R.J., – *Metallurgy in Antiquity*, Leiden, 1950.

Gambaschidze I., Hauptmann A., Slotta R., Yalçın Ü. (Hrsg.), – *Georgien: Schätze aus dem Land des Goldenen Vlies, Katalog der Ausstellung in Bochum*, Bochum, 2001.

Gevorgyan A., Palmieri A., – Fioletovo, *Kul'tura drevney Armenii (Culture of Ancient Armenia)* 2, Kalantaryan A., Harutiunyan S. (ed.), Yerevan, 2001, pp. 11–13.

Gevorgyan A.Ts., – *Drevnyaya razrobotka medi (Ancient Copper Working), Archeologicheskie otkrytiya (Archaeological Discoveries) 1971*, Moscow, 1972, p. 493.

Gevorgyan A.Ts., – O drevneishey mednorudnoy baze Armenii (Towards the Ancient Copper-Ore Basis of Armenia), *Sovetskaya Archeologiya (Soviet Archaeology)* 4 (1973), pp. 32–39.

Gevorgyan A.Ts., – *Iz istorii drevneyschey metallurgii Armyanskogo nagor'ya (From the History of Early Metallurgy of the Armenian Highland)*, Yerevan, 1980.

Gevorgyan A.Ts., Chernykh E.N., – V poiskakh mednykh rudnikov v Armenii (In Search of Copper Mines in Armenia), *Archeologicheskie otkrytiya (Archaeological Discoveries) 1970*, Moscow, 1971, pp. 401–402.

Goginyan S., – K istorii drevney metallurgii v Armenii (Towards the History of Ancient Metallurgy in Armenia), *Istoriko-filologicheskiy zhurnal (Historical-Philological Journal)* 3 (1964), pp. 229–234.

Goginyan S.E., – *Metalloproizvodstvo v drevnej Armenii (Metal Production in Ancient Armenia)*, Yerevan, 2005.

Gummel Y.I., – Nekotorye pamjatniki rannebronzovoj epokhi Azerbaidzhana (Some Sites of Early Bronze Age of Aserbajan), *Kratkie soobshcheniya instituta archeologii (Brief Reports of the Institute of Archaeology)* XX (1948), Moscow, pp. 15–28.

Hakobyan T.Ch., – *Urvagtser Hayastani patmakan ashkharhagrutyan (Scetches of Historical Geography of Armenia)*, Yerevan, 1960.

Hakobyan T.Ch., Melik-Bakhshyan S.T., Barseghyan H.Ch., – *Hayastani ev harakits shrjanneri teghanunneri bararan (Toponymical Dictionary of Armenia and Surrounding Regions)*, v. 1–5, Yerevan, 1988–2001.

Haldar A., – *Who were the Amorites*? Leiden, 1971.

Hartmann A., – *Prähistorische Goldfunde aus Europa 2: Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung, Studien zu den Anfängen der Metallurgie* 5, Berlin, 1982.

Hasratyan M., – *Patma-hnagitakan usumnasirutyunner (Historical and Archaeological Investigations)*, Yerevan, 1985.

Hauptmann A., Bendall Ch., Brey C., Japariże I., Ġambašiże I., Klein S., Prange M., Stöllner T., – Gold in Georgien. Analytische Untersuchungen an Goldartefakten und Naturgold aus dem Kaukasus und dem Transkaukasus, in: *Von Maikop bis Trialeti: Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr., Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006*, Hansen S., Hauptmann A., Motzenbäcker I., Pernicka E., Bonn, 2010, S. 139–165.

Hmayakyan S.G., Dovrii amrotsy (The Fortress of Dovri), *Hushardsan (Monument)* 3 (2005), Yerevan, pp. 73–79.

Hobosyan S. 2011, Teghuti 2009–2010 tt. hnagitakan peghumneri nakhnakan ardiunknery (Preliminary Results of 2009–2010 Archaeological Exacavations at Teghut), *Patma-banasirakan handes (Historical-Philological Journal)* 2, pp. 199–211.

Höckmann O., Zu früherer Seefahrt in den Meerengen, *Studia Troica* 13 (2003), S. 133–160.

Hovhannisyan S., Areshyan G., – Nazrvan, *Haykakan sovetakan hanragitaran (Armenian Soviet Enyclopaedia)* 8, Yerevan, 1982, p. 145.

Iessen A.A., – K voprosu o drevneishey metallurgii medi na Kavkaze (Towards the Question of Ancient Copper Metallurgy in the Caucaus), *Izvestiya Gosudarstvennoy Akademii Istorii Material'noy Kul'tury (Bulletin of the State Academy of History of Material Culture)* 120 (1935), Moscow-Leningrad.

Iessen A.A., – Kavkaz i Drevniy Vostok v 4–3 tys. do n.e. (Caucasia and the Ancient Orient during the 4th-3rd Millennia BC), *Kratkie soobshcheniya instituta archeologii (Brief Reports of the Institute of Archaeology)* 93 (1963), pp. 3–14.

Jalaleants S., – *Chanaparhordutyun i Metsn Hayastan (Travel to the Great Armenia)* II, Tbilisi, 1858.

Kalantaryan A. (ed.), – *Hin Hayastani voskin. m.t.a. III haz. – m.t. XIV d. (The Gold of Ancient Armenia: 3rd Millennium BC -14th Century AD)*, Yerevan, 2007.

Kalantaryan A., Sargsyan H. (ed.), – *Tavush. Nyutakan ev hogevor zharangutyun (Tavush: Material and Spiritual Heritage), Yerevan*, 2009.

Kalantaryan A.A., Melkonyan U.A., Zhamkochyan A.S., Babayan F.S., Piliposyan A.S., Kanetsyan A.G., – Rezul'taty raskopok 2002 goda v Oshakane (Results of 2002 Excavations in Oschakan), in: *Archeologiya, Etnologiya i Fol'kloristika Kavkaza (Archaeology, Ethnology and Folkloristic of Caucasia, International Conference)*, Abrahamyan L. (ed.), Yerevan, 2003, pp. 112–121.

Karageozyan H., – *Haykakan lernashkharhy sepagir aghbyurnerum (Armenian Highland in Cuneiform Sources)*, v. I/1, Yerevan, 1998.

Karakhanyan G., Azizbekyan O., – Drevnyaya liteinaya forma iz Syunika (An Ancient Mold from Syunik), *Vestnik obshchestvennykh nauk (Herald of Social Sciences)* 1 (1981), pp. 75–77.

Karapetyan I.A., – Karchaghbyuri peghumnery, 1975–1978 (Excavations in Karchaghbyur, 1975–1978), *Patma-banasirakan handes (Historical-Philological Journal)* 3 (1979), pp. 268–277.

Karapetyan L.L., Shahinyan A.N., – Hnagitakan haytnagortsutyunner Dilijanum (Archaeological Discoveries in Dilijan), *Teghekagir hasarakakan gitutyunneri (Herald of Social Sciences)* 12 (1964), pp. 68–78.

Khachatryan T.S., – *Material'naya kul'tura drevnego Artika (Material Culture of Ancient Artik)*, Yerevan, 1963.

Khachatryan T.S., – *Drevnyaya kul'tura Shiraka (The Ancient Culture of Shirak)*, Yerevan, 1975.

Khachatryan T.S., – *Artikskiy mogil'nik: Katalog (Arthik-Cemetery: Catalogue)*, Yerevan, 1979.

Khachatryan Zh.D., Kalantaryan A., – Martunu ev Vardenisi shrjanneri antik ev mijnadaryan hushardsannery (Antique and Medieval Sites of Martuni and Vardenis Regions), *Lraber hasarakakan gitutyunneri (Herald of Social Sciences)* 1 (1972), pp. 58–67.

Khachatryan Zh.D., Zardaryan M.O., Manukyan A.B., – Raskopki v Akunke (Excavations at Akunk), *Arkheologicheskie otkrytiya (Archaeological Discoveries) 1978*, Moscow, 1979, p. 150.

Khanzadyan E., – *Haykakan lernashkharhi mshakuity m.t.a. III hazaramyakum (The Culture of the Armenian Highland in the 3rd Millennium BC)*, Yerevan, 1967.

Khanzadyan E., – *Metsamor 2: La Necropole 1, Civilisations du Proche-Orient*, Hors Serie 1, Neuchatel, Paris, 1995.

Khanzadyan E., – Jrahovit, *Hayastani hnaguyn mshakuity*, Kalantaryan A., Badalyan R. (ed.), Yerevan, 2003, pp. 13–19.

Khanzadyan E., Mkrtchyan K., Parsamyan E., – *Metsamor*, Yerevan, 1973 (in Armenian).

Khanzadyan E.V., – *Elar-Darani*, Yerevan, 1979 (in Armenian).

Khanzadyan E.V., – Jrahoviti peghumnery (Excavations in Jrahovit), in: *Hayastani Hanrapetutyunum dashtayin hnagitakan/azgagrakan hetazotutyunnerin nvirvats amenamya*

gitakan nstashrjanneri tezer (Annual Reports of Archaeological/Ethnographical Investigations in the Republic of Armenia), Yerevan, 1979b, pp. 9–10.

Khanzadyan E.V., – Frühbronzezeitliche Kultur des Armenischen Hochlands, *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients* 15 (1982), Berlin, S. 27–34.

Khanzadyan E.V., – *Araratskaya dolina v kontse IV – nachale I tys. do n.e. (Ararat-Valley at the End of the 4th – Beginning of the 1st Millennia BC)*, PhD Dissertation, Yerevan, 1985.

Klemm D.D., – Goldproduktion im östlichen Mittelmeerraum um 1300 v. Chr., in: *Das Schiff von Uluburun: Welthandel vor 3000 Jahren, Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum, vom 15. Juli 2005 bis 16. Juli 2006*, Yalçın Ü., Pulak C., Slotta R. (Hrsg.), Bochum, 2005, S. 527–532.

Klima J., – *Gesellschaft und Kultur des Alten Mesopotamien*, Prag, 1964.

Kroll S., – Southern Armenia Survey (Syunik) 2000–2003, *Armenian Journal of Near Eastern Studies* I (2006), pp. 19–49.

Kuftin B.A., – *Archeologicheskie raskopki v Trialeti (Archaeological Excavations in Trialeti)* I, Tbilisi, 1941.

Kushnareva K.K., – *Kul'tura Nagornogo Karabagha po arkheolgicheskim istochnikam (The Culture of Mountainous Karabagh, according to Archaeological Sources)*, PhD Dissertation, Leningrad, 1951.

Kushnareva K.K., – Novye dannye o poselenii Uzerlik-Tepe okolo Aghdama (New Data on the Settlement Uzerlik-Tepe by Aghdam), *Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR (Materials and Investigations on Archaeology of the USSSR)* 125 (1965), pp. 74–105.

Lalayan E., – Borcahlui gavary (The Province of Borchalu), *Azgagrakan handes (Ethnographic Journal)*, Tbilisi, 1901, 271–436.

Lalayan E., – *Dambaranneri peghumnery Khorhrdayin Hayastanum (Tomb Excavations in Soviet Armenia)*, Yerevan, 1931.

Lassen H., – Zu den beiden Bronzebeinringen aus dem Gräberfeld an der Beşik-Bucht in der Troas, *Studia Troica* 4 (1994), S. 127–142.

Limet H., – *Le travail du métal au pays de Sumer au temps de la IIIe Dynastie d'Ur, Paris*, 1960.

Lux S., Althoff R. (Hrsg.), – *Kissipenny und Manilla: Geld und Handel im alten Afrika, Begleitband zur Ausstellung*, Duisburg, 1995.

Madatyan E.M., – K istorii razrabotok Zodskogo zolotorudnogo mestorozhdeniya, *Izvestiya Akademii Nauk Armianskoy SSR, Nauki o zemle (Herald of Academy of Sciences of Armenian SSR, Earth Sciences)* 3–4 (1965), pp. 127–137.

Madatyan E.M., – Haikakan SSH voskeber tsronneri shahagortsumy hnadarum (Exploitation of Alluvial Gold of Armenian SSR in Antiquity), *Bnagitutyan ev tekhnikayi patmutiuny Hayastanum (History of Natural Sciences and Technology in Armenia)* VIII (1987), Yerevan, pp. 90–102.

Maghakyan I.G., – Zheleznorudnye mestorozhdeniya severnoy Armenii (Iron-Ore Mines of North Armenia), *Izvestiya Akademii Nauk Armianskoy SSR, Estestvennye nauki*

(Herald of Academy of Sciences of Armenian SSR, Natural Sciences) 1 (1941), pp. 5–15.

Manandyan H., – *Hayastani kaghaknery IX–X dd. (Cities of Armenia during the 9-10th centuries)*, Yerevan, 1940.

Margahovit, – Article Margahovit, *Haykakan sovetakan hanragitaran (Armenian Soviev Encyclopaedia)* 7 (1981), p. 300.

Martirosyan A.A., – *Raskopki v Golovino (Excavations in Golovino)*, Archeologicheskie pamyatniki Armenii (Archaeological Sites of Armenia) 4 (1954), Yerevan.

Martirosyan A.A., – *Armeniya v epokhu bronzy i rannego zheleza (Armenia in the Bronze and Early Iron Ages)*, Yerevan, 1964.

Maxwell-Hyslop R., – *Western Asiatic Jewellery*, London, 1971.

Maxwell-Hyslop R., – Sources of Sumerian Gold, *Iraq* XXXIX/1 (1977), pp. 83–86.

Meliksetyan Kh., Pernicka E., – Les débuts de la métallurgie en Arménie, *Les Dossiers d'Archeologie* 321 (2007), pp. 36–37.

Meliksetyan Kh., Pernicka E., Badalyan R., Avetissyan P., – Geochemical Characterisation of Armenian Early Bronze Age Metal Artefacts and Their Relation to Copper Ores, in: *Archaeometallurgy in Europe, International Conference held at 24–26 September 2003*, Milan, 2003, pp. 597–606.

Melkumyan B.G., – *Hayastani pghndsardyunaberutyan patmutyun. XVIII dari erkrord kesits minchev 1920 t. (History of Copper Production of Armenia: From the Second Half of the 18th Century till 1920)*, Yerevan, 1972.

Mellaart J., – *The Chalcolithic and Early Bronze Age in the Near East and Anatolia*, Beirut, 1966.

Mikaelyan G.H., – *Sevani avazani kiklopyan amrotsnery (Cyclopean Fortresses of Sevan Basin)*, Hayastani hnagitkan hushardsannery (Archaeological Sites of Armenia) 1, Yerevan, 1968.

Miron A., Orthmann W. (Hrsg.), – *Unterwegs zum Goldenen Vlies: Archäologische Funde aus Georgien*, Saarbrücken, 1995.

Mirzoyan S., – *Koghbopor-Noyemberyan. Antsyaly, kyanqy, kentsaghy (Koghbopor-Noyemberyan: Past and Present)*, Yerevan, 2007.

Mnatsakanyan A.O., – O raskopkakh mogil'nikov u sel. Golovino (Towards the Excavations of Tombs by the Village Golovino), *Kratkie soobshcheniya instituta archeologii (Brief Reports of the Institute of Archaeology)* 16, 1952, pp. 60–70.

Mnatsakanyan A.O., – Arkheologicheskie nakhodki v selenii Basargechar Armianskoy SSR (Archaeological Finds in the Township Basargechar of Armenian SSR), *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii (Brief Reports of the Institute of Archaeology)* 60 (1955), Moscow, pp. 39–44.

Mnatsakanyan H.H., – Dambaranneri peghumnery Golovino gyughum (Tomb Excavations at the Village Golovino), *Ashkhatutyunner Haystani patmutyan petakan tangarani (Reports of the State Historical Museum of Armenia)*, Yerevan, 1959, pp. 5–59.

Mnatsakanyan A.O., – Lchasheni nyutakan mshakuyti zargatsman himnakan pulery (Main Stages of Development of Lchashen Material Culture), *Patma-banasirakan handes*

(Historical-Philological Journal) 2 (1965), pp. 95–114.

Moorey P.R.S., – The Eastern Land of Tukrish, in: *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens, R.M. Boehmer-Festschrift*, Finkbeiner U., Dittmann R., Hauptmann H. (Hrsg.), Mainz am Rhein, 1995, S. 439–448.

Morgan de J., – *Mission scientifique au Caucase* I, Paris, 1889.

Munchaev R.M., – *Kavkaz na zare bronzovogo veka (Caucasia on the Threshold of Bronze Age)*, Moscow, 1975.

Munchaev R.M., – Maykopskaya kul'tura (Maikop-Culture), in: *Epokha Bronzy Kavkaza i Sredney Azii, Archeologiya SSSR (Bronze Age of Caucasia and Central Asia, Archaeology of SSSR)*, Kushnareva K.Ch., Markovin V.I. (ed.), Moscow, 1994, pp. 158–225.

Oganesyan V.E., – Serebrianniy kubok iz Karashamba (A Silver Goblet from Karashamb), *Istoriko-filologicheskiy zhurnal (Historical-Philological Journal)* 4 (1988), pp. 145–161.

Oganesyan V.E., – *Kul'tura pervoy poloviny II tysyacheletiya do n.e. v srednem techenii reki Razdan (The Culture of the First Half of the 2nd Millennium BC in the Middle Flow of Hrazdan River)*, PhD Dissertation, Yerevan, 1990.

Ohanyan H.A., – Hellenistakan zhamanakashrjani dambaran Karchaghbyur gyughi Kari Dur amrotsum (A Tomb of Hellenistic Period in the Fortress Kari Dur of the Village Karchaghbyur), in: *Hayastani hanrapetutyan dashtayin hnagitakan ashkhatankneri ardyunknerin nvirvats gitakan nstashrjan, 1979–1980 (Scientific Session Dedicated to the Results of Archaeological Field-Works of the Republic Armenia, 1979–1980)*, Yerevan, 1981, pp. 31–32.

Orlin L.L., – *Assyrian Colonies in Cappadocia*, The Hague-Paris, 1970.

Otto A., – Organization of Late Bronze Age Cities in the Upper Syrian Euphrates Valley, in: *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Madrid, April 3–8, 2006*, Córdoba J.M., Molist M., Pérez M.C., Rubio I., Martínez S. (ed.). Madrid, 2008, pp. 715–731.

Palmieri A.M., Di Nocera G.M., – The Metal Objects from the "Royal" Tomb at Arslantepe (Malatya-Turkey) and the Metalwork Development in the Early Bronze Age, in: *Landscapes, Territories, Frontiers and Horizons in the Ancient Near East* III, Milano L., De Martino S., Fales F.M., Lanfranchi G.B. (ed.), Padova, 2000, pp. 179–190.

Petrie F.W.M., – *Ancient Weights and Measures*, London, 1926.

Petrosyan A., – The 'Eastern Hittites' in the South and East of the Armenian Highland? *Armenian Journal of Near Eastern Studies* IV/1 (2009), pp. 63–72.

Petrosyan H., Kirakosyan L., Safaryan V., – *Handaberdi vanky ev nra peghumnery (The Monastery of Handaberd and its Excavations)*, Yerevan, 2009.

Petzel F.E., *Textiles of Ancient Mesopotamia, Persia and Egypt*, Corvallis, Oregon, 1987.

Picchelauri K., – *Waffen der Bronzezeit aus Ostgeorgien*, Archäologie in Eurasien 4, Espelkamp, 1997.

Picxelauri K., Orthmann W., Qvavaze D., – Neue archäologische Funde in Kachetien, *Georgica* 17 (1994), S. 9–13.

Piliposyan A.S., – *Haykakan lernashkharhy Merdsavor Arevelki patma-mshakutayin pokharnchutyunneri volortum, m.t.a. III-I hazaramyakner (The Armenian Highland in the Sphere of Historical and Cultural Relations of the Near East, 3rd–1st Centuries BC), Doktorakan Atenakhosutyan Seghmagir (Autorreferat of PhD Dissertation)*, Yerevan, 2004.

Piliposyan A., Mkrtchyan R., – Kanageghi dambaranadashti 1999 t. peghumnery (Excavations of Kanagegh Cemetery 1999), *Hin Hayastani mshakuity (Culture of Ancient Armenia)* 2, Kalantaryan A. (ed.), Yerevan, 2002, pp. 43–49.

Pogrebova M.N., – *Iran i Zakavkaz'e v rannem zheleznom veke (Iran and Transcaucasia in the Early Iron Age)*, Moscow, 1977.

Pons N., – Les fouilles d'Akhtamir, Arménie (Fer Ancien), *Akkadica* 122 (2001), pp. 27–54.

Potts D.T., – *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, London, 1997.

Raunig W., – *Bernstein, Weihrauch, Seide: Waren und Wege der antiken Welt*, Wien-München, 1971.

Safaryan V.A., – *Artsakhi hin ev mijnadaryan mshakuyti lusabanumy adrbejanakan patmagitutyan mej (Elucidation of Ancient and Medieval Culture of Artsakh in Azeri Historiography)*, PhD Dissertation, Yerevan, 2009.

Sardaryan S.H., – *Nakhnadaryan hasarakutiuny Hayastanum (The Primitive Society in Armenia)*, Yerevan, 1967.

Schmidt C., – Uberregionale Austauschsysteme und Fernhandelswaren in der Ur III-Zeit, *Baghdader Mitteilungen* 36 (2005), S. 7–155.

Seiranyan E.B., – *Armyanskie samotsvety (Armenian Semi-Precious Stones)*, Yerevan, 1987.

Shahkhatuneants Y., – *Storagrutyun katoghike Ejmiatsni ev hing gavaratsn Araratay (Description of the Central Region of Ejmiatsin and Five Provinces of Ayrarat)* II, Ejmiatsin, 1842.

Simonyan H., – Nerkin Naveri 'arkayakan' dambaranablury (The 'Royal' Tomb of Nerkin Naver), in: *Aragatsotn: hogevor ev mshakutayin zharangutyun (Aragatsotn: Spiritual and Cultural Heritage)*, Achemyan S. (ed.), Oshakan, 2003, pp. 51–53.

Simonyan H., – *Verin Naver* I, Yerevan, 2006 (in Armenian).

Simonyan H., Gnuni A., – Artsakhi azatagrvats taratskneri hnaguyn nakhakristoneakan ev mijnadaryan bnakavayreri usumnasirutiuny 1993–1995 tt. (Investigation of Ancient Pre-Christian and Medieval Settlements in the Territory of Artaskh during 1993–1995), *Hnagitakan ashkhatanknery Hayastani Hanrapetutiunum (Archaeological Works in Republic of Armenia)*, Kalantaryan A. (ed.), Yerevan, 1996, pp. 70–71.

Smbateants M., *Teghekagir Gegharkuni tsovazard gavari (Encyclopaedia of Gegharkuni Province on the Sea)*, Ejmiatsin, 1895.

Smith A.T., Badalyan R.S., Avetisyan P., – *The Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies, v. 1: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain*, Armenia, Oriental Institute Publications 134, Chicago, 2009.

Srvandstyants G., – *Erker (Works)* 2, Yerevan, 1982.

Stöllner T., – Mineralische Rohstoffe in der Bronzezeit - ein Überblick, in: *Das Schiff von Uluburun: Welthandel vor 3000 Jahren, Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum, vom 15. Juli 2005 bis 16. Juli 2006*, Yalçın Ü., Pulak C., Slotta R. (Hrsg.), Bochum, 2005, 451–473.

Stöllner T., Slotta R., Vatandoust A. (Hrsg.), – Persiens antike Pracht: Bergbau-Handwerk-Archäologie, in: *Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 28. November 2004 bis 29. Mai 2005*, Bochum, 2004.

Stöllner T., Ġambašiże I., Hauptmann A., Mindiašvili G., Gogočuri G., Steffens G., – Goldbergbau in Südostgeorgien - Neue Forschungen zum frühbronzezeitlichen Bergbau in Georgien, in: *Von Maikop bis Trialeti: Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr., Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.–3. Juni 2006*, Hansen S., Hauptmann A., Motzenbäcker I., Pernicka E., Bonn, 2010, S. 103–138.

Toramanyan T., – *Nyuter haykakan chartarapetutyan patmutyan (Materials for the History of Armenian Architecture)* 1–2, Yerevan, 1942–1948.

Trifonov V.G., Karakhanyan A.S., – *Geodinamika i istoriya tsivilizatsiy (The Geodynamics and the History of Civilizations)*, Moscow, 2004.

Tumanyan G.S., – *Ashtaraki Urutsy: Srbazan tsareri hnaguyn pashtamunki hetkery (Uruts of Ashtarak: Oldest Relicts of Cult of Sacred Trees)*, Yerevan, 2005.

Whallon R., An Archaeological Survey of the Keban Reservoir Area of East-Central Turkey, *Memoirs of the Museum of Antropology of Michigan* 11, Michigan, 1979.

Xnkikyan O.S., – Ush bronzi dari metaghagortsutyan mi kani hartseri shurj (Towards Some Questions of Late Bronze Age Metallurgy), *Patma-banasirakan handes (Historical-Philological Journal)* 3 (1971), pp. 281–288.

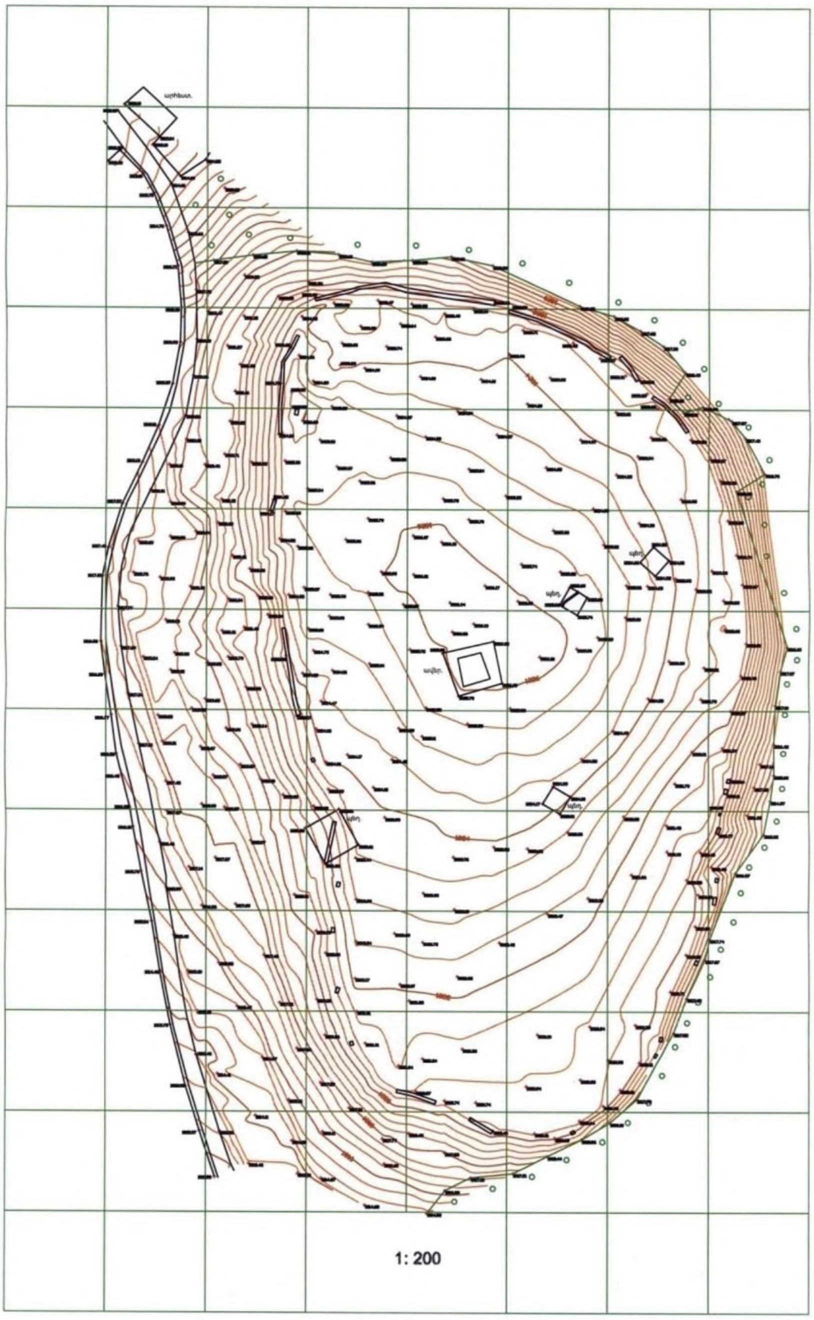
Xnkikyan O.S., – *Arhestnery bronzedaryan Hayastanum (Crafts in Bronze Age Armenia)*, Yerevan, 1977.

Xnkikyan O.S., – *Syunik during the Bronze and Iron Ages*, Barrington, 2002.

Yakar J., – Cultural Interaction between Anatolia and Southeast Europe: An Archaeological Appraisal, in: *In the Steps of James Harvey Gaul 1, J.H. Gaul in Memoriam*, Stefanovich M., Todorova H., – Hauptmann H. (ed.), Sofia, 1998, pp. 13–25.

Yengibaryan N., – An Urartian Medallion from Sotk, *Studi Micenei ed Egeo-Anatoloci* (in press).

Yerevanyan G.S., – *Patmutyun Charsanjaki Hayots (History of Armenian Charsanjhak)*, Beirut, 1956.

Topographic map of Margahovit Settlement

ԱՐԱՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածուներ,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
argev@mail.ru; arsenbobokhyan@yahoo.com

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Աշխատանքի նպատակն է պարզաբանել մետաղագործության և արտադրանքի տարածման առանձնահատկությունները Հայաստանում՝ այն դիտարկելով որպես տեղական մշակույթների արժեքային համակարգի մի բաղկացուցիչ: Նման աշխատանք իրականացնելու հեռանկարներն ակնհայտ են, քանի որ տարածաշրջանը ոչ միայն հարուստ է մետաղահանքերով և հնագույն մետաղագործությանն առնչվող հնագիտական տվյալներով, այլև պատմաաշխարհագրական մի այնպիսի ոլորտ է, որտեղ մերձավորարևելյան և հյուսիսային տափաստանային մշակույթները, այսինքն՝ տարբեր արժեքային համակարգերով բնորոշվող երկու աշխարհներ, հանդիպում են միմյանց: Բնական է, որ այս շփումը պետք է արտահայտված լիներ նաև մետաղագործության բնագավառում:

Այս նպատակով 2009–2010 թթ. ընթացքում մեր արշավախումբը հետախուզական աշխատանքներ ձեռնարկեց Հայաստանի մի շարք մետաղահանքերում ու հնագիտական հուշարձաններում: Որպես այդ աշխատանքների արդյունք՝ 2011 թ. հնագիտական պեղումներ սկսվեցին Մարգահովիտ հնավայրում, որոնք շարունակվում են մինչ օրս: Սույն հրապարակման մեջ քննարկվում են հիշյալ հետախուզական աշխատանքների նախնական արդյունքները:

Հազարավոր մետաղե առարկաների առկայությունը, ինչպես նաև մետաղի արտադրության այնպիսի կենտրոնների գոյությունը, ինչպիսիք են՝ Ջրահովիտը, Արևիկը, Շենգավիթը, Ֆիոլետովոն, Կառնուտը, Գառնին, Ջաղացատեղը՝ վաղ բրոնզի դարում, Լճաշենը և Ուզերլիկթեփեն՝ միջին բրոնզի դարում, Մեծամորը, Դվինը, Լճաշենը, Կարմիր Բլուրը, Հաղարծինը, Գյումրին, Գեղարոտը, Շիրակավանը, Մթնաձորը, Կլոր Դարի ամրոցը (ինչպես նաև Ախթալայի, Արթիկի, Քանագեղի ու Լոռի Բերդի մետաղագործի դամբարանները)՝ ուշ բրոնզի ու երկաթի դարաշրջաններում, վկա-

յում են հնագույն Հայաստանի մետաղագործության բարձր մակարդակի մասին: Այս տվյալները էապես համալրվում են հիշյալ ժամանակահատվածում փաստագրված հնագույն մետաղահանքերի (Քաջարան, Ալավերդի, Ախթալա, Սոթք, Մարգահովիտ, Մեղրաձոր) շահագործման փաստերով:

Առկա նյութը ցույց է տալիս, որ մկնդեղային բրոնզի հենքի վրա առաջացած մետաղագործությունը բավականին զարգացած է եղել վաղ բրոնզի դարում: Միջին բրոնզի դարը ներկայանում է մետաղական առարկաների բազմազանությամբ, նոր տեխնոլոգիաների, անագային բրոնզի, ոսկու և արծաթի լայն կիրառմամբ: Մետաղագործությունը Հայստանում իր գագաթնակետին է հասնում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարում, երբ առաջին անգամ կիրառվում է սուլֆիդային հանքաքարը, իսկ բրոնզի ու երկաթի առարկաների քանակը կտրուկ աճում է:

Պեղումները և հետախուզական աշխատանքները ցույց են տալիս, որ թե՛մետաղահանքերին կից, և թե՛ դրանցից հեռու տեղակայված բնակավայրերը կարևոր դեր են խաղացել մետաղի արտադրության ու տարածման ընթացքում: Ավելին, հանքավայրերից հեռու՝ Արարատյան դաշտավայրում գտնվող այնպիսի հնավայրեր, ինչպիսիք են Մեծամորը կամ Ջրահովիտը, հանդես են գալիս որպես մետաղագործական խոշոր կենտրոններ: Մյուս կողմից, նախալեռնային գոտում տեղադրված Գեղարոտի կամ Նազրվանի տիպի բնակավայրերը նույնպես կարևոր արտադրական և վերաբաշխման կետեր կարող էին հանդիսանալ: Վերջիններիս կողքին անհրաժեշտ է հիշատակել անմիջապես հանքավայրերի վրա կամ կից տեղադրված մասնագիտացված բնակավայրերը, ինչպիսիք են Ֆիոլետովոն կամ Մարգահովիտը:

Հնագույն Հայաստանի մետաղագործությունն ընդհանուր պատմամշակութային զարգացումների համատեքստում ընկալելու համար պետք է համատեղ քննարկել և՛ մետաղական հումքից հեռու, և՛ մոտ գտնվող հնավայրերի տվյալները: Նման դիտարկման արդյունքում հնարավոր կլինի սահմանել կենտրոնական ու ծայրամասային ոլորտներ բուն Հայաստանի տարածքում (օրինակ՝ Արարատյան դաշտի բնակավայրեր – Արագածոտնի բնակավայրեր, հովտաբնակներ – լեռնցիներ, առաջնային պետական կազմավորումներ – երկրորդային պետական կազմավորումներ) և նրա սահմաններից դուրս (Հայաստան – Կովկաս, Հայաստան – Մերձավոր Արևելք/Փոքր Ասիա/Էգեյան աշխարհ):

Այս հարաբերությունները պարզաբանելու համար կարևորվում են Մարգահովիտ բնակավայրի պեղումները: Այս բազմաշերտ հուշարձանը (բնակեցման հիմնական ժամանակաշրջանը վաղ բրոնզի դարն է) տեղադրված է կենտրոնական և հյուսիսային Հայաստանը կապող կարևոր ճանապարհի վրա, հանքավայրի տարածքում, ամենաընդարձակն է տարածաշրջանում՝ շրջապատված լինելով արբանյակային բնակավայրերով:

Բնակավայրը գտնվում է Լոռու մարզի տարածքում, որը բազմամետաղային հումքով ամենահարուստն է Հայաստանում: Որոշ հեղինակներ արդեն ընդգծել են Լոռու հանքային գոտու կարևորությունը, որի մետաղական հումքը սկսած վաղ և միջին բրոնզի դարաշրջաններից կարող էր աղբյուր հանդիսանալ ոչ միայն հայկական, այլև վրացական ու հյուսիսկովկասյան բնակավայրերի համար: Այս տեսանկյունից, քննվող հուշարձանի պեղումները կօգնեն հասկանալ ոչ միայն Մարգահովիտի դաշտավայրի հասարակական ենթակառուցվածքի առանձնահատկությունները, այլև այս ենթատարածքի տեղը Հայաստանի ու հարակից շրջանների մետաղագործության ընդհանուր համատեքստում:

АРАМ ГЕВОРКЯН,
Кандидат исторических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА,
argev@mail.ru
АРСЕН БОБОХЯН
Кандидат исторических наук,
Институт археологии и этнографии НАН РА,
arsenbobokhyan@yahoo.com

МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВО ДРЕВНЕЙШЕЙ АРМЕНИИ В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье мы поставили задачу выяснить специфику использования металла и распространение готовой продукции в указанный исторический период, рассматривая металлопроизводство Армении как один из компонентов системы ценностей местной культуры. Нам представляется, что проведенне таких работ просто необходимо, так как регион богат не только месторождениями и многими археологическими находками, непосредственно относящимися к металлопроизводству, но и, что очень важно, Армения является местом, где встречаются две культуры (древневосточные и северостепные), имеющие совершенно разные системы ценностей. Естественно, что эти контакты должны были отразиться и в области металлопроизводства.

Именно с этой целью наша группа в 2009 – 2010 гг. обследовала месторождения меди и железа и многие археологические памятники Армении. В результате мы решили, что необходимо предпринять археологические раскопки в зоне расположенной в непосредственной близости от месторождения. Мы выбрали поселение Маргаовит, отвечавшее этим требованиям, и в 2011 году приступили к раскопкам, которые продолжаем до сих пор. В данной статье мы рассматриваем предварительные результаты этих разведочных работ.

Наличие многих тысяч металлических артефактов, а также такие памятники как Джраовит, Аревик, Шенгавит, Гарни, Фиолетово, Карнут, Джахацатех для раннего бронзового века, Лчашен, Узерлик Тепе для среднего бронзового века, Мецамор, Двин, Лчашен, Кармир Блур, Агарцин,

Гюмри, Гехарот, Ширакаван, Мтнадзор, крепость Клор Дара (клады и погребения литейщиков: Ахтала, Артик, Канагех и Лори Берд) - для позднего бронзового и раннежелезного веков, указывают на высочайший уровень древнейшего металлопроизводства в Армеиии. Приведенные данные подтверждаются и остатками древних разработок в месторождениях меди (Капан, Каджаран, Сисимадан, Алаверди, Ахтала, Маргаовит/Гамзачиман) и золота (Меградзор, Сотк/Зод). В раннем бронзовом веке металлурги выплавляли мышьяковистую бронзу или же просто “чистую” медь. В среднем бронзовом веке ассортимент металлического инвентаря резко расширяется, появляется металлическая посуда, различные высокохудожественные ювелирные изделия с применением чеканки, гравировки, инкрустации. В это время начинается выплавка оловяннистых, мышьяково–оловяннистых и многокомпонентных сплавов с участием свинца и сурьмы. В элитных погребениях часто встречаются золотые и серебряные предметы, что указывает на явное социальное расслоение общества.

В век поздней бронзы активность металлопроизводства резко возрастает. В это время количество металлических находок ряда памятников часто насчитывает многие сотни украшений, оружия и орудий труда. Вероятно именно тогда древние металлурги начинают использовать сульфидные руды медных месторождений, когда технология выплавки меди несколько отличается от прежней традиции. На чрезвычайно бурный расцвет цветной металлургии поздней бронзы указывают отдельные коллекции из таких замечательних памятников как Лчашен, Мецамор, Лори Берд, Артик и многие др.

Раскопки и разведочные работы показывают, что расстояние поселения от рудного источника не имело принципиального значения для производства и распространения металла. Более того, такие памятники Араратской долины как Мецамор, Джраовит, Двин, Кармир Блур, находящиеся вдали от месторождений, являлись крупными центрами металлопроизводства. Но вместе с тем поселения Гехарот или Назрван, расположенные в предгорных зонах, в свою очередь тоже могли служить местом производства и распределения металла. При этом необходимо особо выделить те специализированные памятники, которые находятся либо прямо в районе рудного месторождения (Фиолетово), либо в непосредственной близости от него (Маргаовит).

Для полного осмысления древнейшей металлургии Армении в контексте развития историко-культурных процессов, необходимо совместно рассмотреть данные памятников находящихся рядом с рудным источником, или на значительном расстоянии от него. В результате такого детального анализа мы получим возможность выделить центральные и периферийные области (например, поселения Араратской долины – поселения Арагацотна, жители

долины – горных районов, первичные или вторичных государственных образований) как в Армении и за ее пределами (Армения – Кавказ, Армения – Ближний Восток/Малая Азия/ Эгейский мир).

Для выяснения этих отношений мы считаем крайне важными раскопки в поселении Маргаовит. Это многослойный памятник, заселённый в основном в ранний период бронзового веке, расположен на важном пути, связывающем центральную Армению с её северной территорией. Он находится в металлогенной зоне Лорийского марза, который считается самым богатым полиметаллическим рудным районом Армении. Некоторые авторы особо подчеркивают важность этой рудной зоны, сырьё которой, начиная с ранней и средней бронзы, могло служить источником также для грузинских и северокавказских поселений. С этой точки зрения раскопки данного поселения помогут понять не только инфраструктуру общества маргаовитского микрорегиона, но также его место в общем контексте древнейшего металлопроизводства Армении и сопредельных областей.

ARAM VARDANYAN
Dr. Hist., Dr. Phil.
Institute of Oriental Studies NAS of RA
aramvardanian@yahoo.com

ECUMENICAL NEGOTIATIONS REFLECTED IN THE ARTUQID CHRISTIAN COIN IMAGERY: ON THE ROLE OF LOCAL CHRISTIAN COMMUNITIES IN THE TWELFTH CENTURY NEAR EAST[*]

Abstract. This article offers a discussion on the reasons for striking pictorial coins with Christian imagery in the Artuqid possessions. An opinion is set forth that the coins with Christian motifs issued during the reign of Fakhr al-dīn Qarā Arslān (1148-1174) and Najm al-dīn Alpī (1154-1176) appeared not only due to monetary reasons, and in fact were a product of economic challenges, as Nicolas Lowick and may be others suggested, but thanks to some other reasons, particularly of political and religious matter. This phenomenon is closely connected with certain aspirations of the Byzantine emperor Manuel I Komnenos (1143-1180) to create a unified Byzantine world which should have included some parts of the Mediterranean and the Near East. In the discussed period, the Empire was trying to spread its influence over Cilicia, Frankish Levant and al-Jazīra by means of ecumenical negotiations with local Christian communities, particularly the Armenian, Jacobite and Latin churches simultaneously.

The battle of Manzikert (1071) resulted establishing in the Near East of several Saljūqid states. The descendants of the Türkish Oghuz chieftain Artuq ibn Ekseb arrived in al-Jazīra and after winning over some local rulers settled in the region of Diyār Bakr.[1] The simplify tolerance of Artuqids towards the local multi-confessional population facilitated dynasty's survival in the region until 1408. In this regard, money played a very important role in the compromises undertaken by Artuqids towards their non-Muslim subjects. During the reign of Husām al-dīn Timurtāsh (1154-1176), the lord of Mārdīn, the Artuqids initiated an issue of the

[*] I thank Dr. Ruben Vardanyan (History Museum of Armenia, Yerevan), Dr. Azat Bozoyan (IOS, Yerevan) and Mr. Levon Vrtanesyan (New York) for their help during the preparation of this article.
[1] The principal works on the history of early Artuqids are: **Cahen**, 1935, 219–276; **Hillenbrand**, 1981, 129 –153.

so-called “al-fulūs al-ṣafar” out of copper,[2] which could be either brought from the neighboring copper mines located in the vicinity of Mārdīn or bought from Venetian merchants who had established their trade institutions (*fondacos*) in the Levant by the mid-twelfth century.[3] Simultaneously, another line of the Artuqids centered at Āmid and Hiṣn Kayfa struck coins on behalf of Fakhr al-dīn Qarā Arslān. The coinage of this ruler represented a hybrid style combining Islamic epigraphic tradition with extant local Christian imagery.[4] Such coins could have been used for not only local but also near external trade. Thus, Genoese, Pisan and Venetian merchants, who were granted with concessions by Cilician baronial authorities for the seaport Ayas in 1101 and Antioch in 1143, did not ignore local coppers being by this involved into regional circulation.[5] In addition, Byzantine anonymous *folles* overstruck by local Turcoman rulers may have been accepted throughout the whole Near East. The newly designed Artuqid and Zangid copper “dirhams” with decorative motifs taken from Sasanian, Hellenistic and Christian imagery had to be in some correlation with the local Byzantine coppers.[6]

The Artuqid coins with Christian imagery deserve special attention since an issue of such provocative coinage by Türkmen rulers could have been regarded by contemporary Islamic *umma* as socially antagonizing policy. In other words, the Artuqid ruling elite should have had a serious reason for minting coins with Christian imagery in the twelfth century Near East. Both Artuqid Fakhr al-dīn Qarā Arslān and Zangid Nūr al-dīn Maḥmūd (1146-1174), the son of ‘Imād al-dīn Zangī, struck coins with Christian iconography.[7] Nūr al-dīn Maḥmūd copied the *folles* of the Byzantine emperor Constantine X Dukas (1059-1063) and Eudoxia,[8] while the coins of Qarā Arslān imitated the Class A of Byzantine anonymous

---

[2] **Shagurina**, 1987, 31. On the early Artuqid coins struck by Husām al-dīn Timurtāsh also see: **Lane Poole**, 1875; **Erman**, 1890, 135; **Lowick**, 1974, 95 – 99; **Ilisch**, 1976, 1–2; **Spengler**, 1992.

[3] **Medieval Trade**, 2001, 116; **Constable**, 2003, 114.

[4] Similar phenomenon will occur in Georgian and Cilician numismatics of the early thirteenth century when the coins will be struck with both Islamic inscriptions and Christian imagery simultaneously. In this sense, the silver coins with the image of the Cilician king Hetoum I (1226-1270) citing the name of the Rum Saljūq sultan Kay Kubādh I (1219-1236) depicted on another side is of a special attention (*see* **Bedoukian**, 1962).

[5] **Redford**, 2012, 303 – 304.

[6] Unlike the Türkmen Artuqids, the Zangids had also an emission of silver coins in other parts of al-Jazīra in the twelfth century. Zangid silver coins were used for external trade and payments made for inter-governmental treaties. After 1100, when the Frankish states were established in the Levant, the trade transactions were made via Zangid and Ayyūbid silver coinage that mainly represented patterns with Arabic legends included in the hexagon star on both sides. The Artuqid silver coinage, basically resembling in style the Ayyūbid coin types of the al-Kāmil Muḥammad, appeared first in the thirteenth century under the Mārdīn ruler Artuq Arslān as contemporary evidence for the Artuqid subjection to the Ayyūbids of Cairo.

[7] **Whelan**, 2006, 161, 258.

[8] **Hoffmann-Heyden**, 1978, 211.

folles.[9] However, in both cases the coins of these rulers may have adopted the image of the Christ Pantocrator that had occasionally appeared on Byzantines coins and seals of the eleventh century and then on the Manuel I Komnenos coins of the twelfth century with the emperor performed as beardless.[10]

Another interesting peculiarity of Christian imagery found on the mid-twelfth century Artuqid coins was a depiction of angels. Fakhr al-dīn Qarā Arslān and his son Nūr al-dīn Muḫammad (1174-1185) both issued coins with angels in the AH 570s.[11] Images of angels on coins were called to support an aspiration by local rulers to make their money more attractive. The notion of angel was very strong in Islam, while the angels played an outstanding role in Islamic tradition and everyone who denied the existence of angels and their magic aura, i.e. their connection with God and Prophet Muḫammad, was considered by Islamic *umma* as an unbeliever. The Islamic perception of angels was strongly connected with Zoroastrian astrological ideas, while in Shī'a Islam it could go back to Hellenistic Gnosticism.[12]

But why Muslim rulers struck coins with Christian motifs and why it coincided with a particular period of time within the twelfth century? A short discussion on the previously expressed opinions by Stanley Lane-Poole and Edhem Ghalib can be found in Alexey Bykov's article.[13] Helen Mitchell Brown, in fact, disagreed with the idea that such coins were struck for economic reasons only. She considered that the images had definitive pragmatic meanings while the reasons for their origin could be found in either political events developing in the region in the discussed period or in the contemporary Christian art.[14] Nicolas Lowick suggested that the local Muslim nobility was aspiring to replace the Byzantine anonymous *folles* with new monetary units that were ideologically acceptable to both Muslim and Christian population. In fact, he considered the monetary rather than religious reasons for issuing coins with Christian imagery.[15] However, the suggestion of Lowick is weak for some reasons. It cannot explain why Artuqids used Ancient Greek, Roman and other Hellenistic pictorial coins as prototypes for their coinage. It does not explain either why Artuqids, who may have desired to attract the attention of European merchants, did not strike silver coins with Christian-Islamic motifs alike, but on the contrary, remained faithful to the classical type of Islamic dirhams with omitting pictorial elements altogether.

---

9 **Whelan**, 2006, 161.

10 **Guruleva**, 2013, 366. I thank Dr. V. V. Guruleva of the State Hermitage for discussing this topic with me.

11 **Whelan**, 2006, 154, 164–167.

12 **Piras**, 2006, 343–349.

13 **Bykov**, 1957, 120–122.

14 **Brown**, 1974, 354–358.

15 **Lowick**, 1985, 161.

In light of the questions raised by the Lowick's suggestion that Turcoman pictorial coinage had only monetary background seems rather doubtful. In my opinion, Lowick had only a superficial perspective on the topic and could not reveal the underlying reasons for such coinage's invention. His considerations can be better applied to that huge bulk of anonymous Byzantine *folles* that was subsequently overstruck by the near-eastern Muslim rulers in face of Zangids, Artuqids and the Inalid lord of Āmid Jalāl al-dīn Maḥmūd (1141-1183) and widely distributed in the so-called "The Mārdīn hoard".[16] The purposes for striking well-designed pictorial coins having sometimes more than 30 mm in diameter should be different from just a wish to copy Byzantine coppers that had been previously circulated for over a century. Surely, the Muslim rulers often used Byzantine coins as prototypes (both copper and gold coins) for striking their own coin but it cannot be the explanation why they struck such coins in general. It is likely that the reasons for issuing pictorial coins, and especially those with Christian imagery, should be sought within the political circumstances of the region. The question can be better formulated in this following manner: Can the phenomenon be explained by the Turcomans simple aspiration for gaining Christian communities over their side in their rivalry with Crusaders and Byzantines? In contrast to previous suggestions one can try to connect the appearance of Christian imagery with regional political and religious aspirations rather than economic necessity. The initial point for consideration could be the fact that the emission of coins with Christian motifs is attested for a period from AH 542 to 577 (1147/8 – 1181/2).[17] This period coincided with the reign of the Artuqid rulers Fakhr al-dīn Qarā Arslān of Hiṣn Kayfa and Āmid and Najm al-dīn Alpī of the Mayyāfāriqīn line.[18] About that same time, the Zangid Nūr al-dīn Maḥmūd produced coins with Christian imagery at Aleppo, another city with a large Christian population.[19] Simultaneously, the Saljūq rulers of Anatolia did also have an emission of coins with Christian thematic developed under Byzantine regional influence. For instance, the contemporary Saltuqid rulers of Arzarūm, Dānishmandids of Sīwās and Malaṭya, Mangujakids of Dīvrīkī struck coins with scenes of the investiture, images of Christ and a cross.[20]

[16] **Lowick**, **Bendall**, **Whitting**, 1977.
[17] **Lowick**, 1985, 170.
[18] The coins of this Artuqid ruler were thoroughly discussed in **Whelan**, 2006, 79–82. The article by Ceren Ünal published in 2012 added nothing to what had been known before (**Ünal**, 2008, 203–216). Ünal, being likely unaware of the previous developments in Islamic numismatics, in fact repeated the ideas discussed by Lane-Poole still in the nineteenth century on the appearance on Artuqid coins with the scene how Virgin Mary crowning the emperor and borrowed by Artuqids from the gold coins of John II Komnenos (1118–1143).
[19] **Whelan**, 2006, 25–258.
[20] On Dānishmandid coins see: **Whelan**, 1980, 133–166. The Mengujakid typology is offered in the catalogue by Reiner Seupel (Frankfurt a. M.) (still unpublished?).

The reasons for issuing coins with Christian imagery should be sought in the political realities of the mid-twelfth century Near East. By the beginning of the twelfth century the Byzantine Empire turned into one of the most powerful states of the Near East. With the accession to power in Constantinople of the Komnenos family the balance of forces in the region was changed. The emperor Manuel I ran an active external policy wishing to create a unified Byzantine world in the Mediterranean.[21] Surely, his plans went far beyond of the Mediterranean, covering the Eastern Europe and the whole Near East with its Christian communities. Particularly, with the help of his German allies Manuel I restored his power in the Balkans, Sicily and some parts of Italy. In the eastern direction the emperor had some success in defeating the Rum Saljūqs who were now forced to cede vast territories to Byzantium. According to the peace agreement with the sultan Qilij Arslān II (1156-1192) concluded in 1161, Manuel I benefited much from his eastern policy. The most important point of that agreement was sultan's approval for making a joint front with Byzantines against their Türkmen neighbors.[22] After the Second Crusade in 1149, Manuel I started negotiations with the Franks for concluding an alliance against his Muslim rivals. His other purpose was the annexation of Antioch, which by the twelfth century turned into a significant trade city. Still in 1098 Bohemund I (1098-1111) of Taranto had granted the Genoese merchants with the right to establish a *fondaco* in Antioch making from the city a very attractive place for international trade[23] and building one of the earliest "bridges" connecting the near-eastern markets with the prominent Italian merchant families. Besides it, Manuel I had certain views for Cilicia what led to a war with the Rubenids, though Manuel had to accept the power of the Rubenid Tʻoros over Cilicia by 1159.[24] The emperor did his best for spreading an ideological expansion throughout the Empire and even outside it. The capture of Edessa by Zangids in 1144 made local Armenians to appeal for a papal assistance. In 1145 a delegation of Armenian clerics arrived in Viterbo, in Italy, for leading negotiations with the Roman Church.[25] The Byzantine Empire, however, saw in this action a danger for its geo-political interests in the region, especially for its plans to become "a defender" of the Christian world. For bringing about unity the Christian world before the threat of the "Jihād" declared by ʻImād al-dīn Zangī (1127-1146), the Empire first had to bring under its wing the local Christian communities of the region, a very difficult task indeed. For instance, the first Frankish missionaries of the Levant failed in their attempts to introduce local Christians the values of the Catholic Church. The Crusaders with their one-sided understanding of the religious

[21] **MacEvitt**, 2008, 159.
[22] **Magdalino**, 2002, 76–77, 104.
[23] **Constable**, 2003, 226.
[24] **Gentry**, 2012, 47.
[25] **Phillips**, 2007, 47.

dogmatic faced with difficulties of an adequate perception of the locally developed Christian values that were distinct from those in Medieval Europe. The first half of the twelfth century the Franks spent on discovering the principal features of the "oriental faith" on one hand and practicing "theological ignorance" and "tolerance" towards the Christian communities living in their lands on another hand.[26]

Despite substantial differences in ideological perception of Christological notions the Byzantines had historically incommensurably longer experience of living in rough neighborhood and religious "tolerance" with local Christian communities than their Frankish neighbors. Byzantium may have benefited from the fact that Armenians sympathized with Byzantines for their Christian faith meanwhile the contemporary Armenian historiography often portrayed Muslim rulers as dehumanized personages, exposing by this the available antagonism of the indigenous Armenian communities towards their Muslim lords.[27] The Byzantines knew that they would have an easier time for subduing local Christian communities, a *dhimmī* community in Muslim environment, if they would do some ideological concessions to local Christians. Many Armenians, who rejected the decisions of the Chalcedon council of 451, became citizens of the Empire and having entered in the military service found themselves on the eastern frontiers of Byzantine Empire. In the eleventh century the provinces located there were administered by local Armenian noblemen who served for the Byzantine Empire as commanders of military themes. Such semi-independent principalities that appeared in the region after the battle of Manzikert were the possessions of Philaretos Varazhnuni (1072-1086) at Edessa and Gogh Basil at Kʽesun and Marʽash (after 1092). After the Saljūq commander Buzān's campaign westwards Edessa was entrusted to the Armenian nobleman Tʽoros (d. 1098). The latest fell away from Saljūqs after the disastrous attempt by Artuqids to seize the city in 1094 and made himself an independent ruler until the Franks absorbed Edessa in 1098. Other small Armenian quasi-independent states located between Cilicia and al-Jazīra flourished around Shimshāt, Sarūj, al-Bīrā, Manbij, Ayntab and elsewhere. Despite the fact that Saljūqs liquidated the Armenian principalities of the region, the Armenian population and local nobility nevertheless continued playing a significant role in the political life of the Near East as a buffer zone between the Frankish Levant and al-Jazīra.[28]

Manuel I had a team of theologians engaged in debates with other Christian communities, particularly with the Latin and Armenian churches.[29] There is evidence that there were some ecumenical negotiations between the Orthodox Byzantine, Armenian, Jacobite and Latin clerics in the 1140s. Though our

[26] **MacEvitt**, 2008, 21–26.
[27] **La Porta**, 2009, 110.
[28] **Arutjunova-Fidanian**, 1980; **Stepanenko**, 1975, 86–103; **Stepanenko**, 1988.
[29] **Angold**, 1995, 98ft.

information on the results of these negotiations is very obscure, it is known that Manuel I stood firmly behind it for bringing them under a wing of the Byzantine Patriarchate. According to the Manuel's new doctrine, appropriate negotiations should have been initiated with Armenians and Syrian Jacobites which would facilitate an involvement of Frankish clerics into ecumenical discussions in the future.[30]

Thus, Manuel I entered in correspondence with the Armenian Katholikos Grigor III (1113-1166) at Hromkla. The emperor had to treat quickly to prevent any cooperation between the Armenian and Frankish clergy. Grigor III attended the church council of Jerusalem in 1141 and witnessed his loyalty to the Latin Church.[31] Nevertheless, some decisive results in ecumenical discussions were achieved during the Katholicosate of Nerses Shnorhali (1166-1173), the brother and ideological ally of Grigor III. From the ecclesiastical correspondence dated 1167 and 1172 one can receive evidence of the clergy's attempts to resolve the main difficulties in Christological aspects between the churches. At the synod of 1178 organized by the new Katholikos Grigor IV (1173-1193) in Hromkla, the Armenians approved their readiness for unification with the Orthodox Church.[32] Only the death of Manuel I Komnenos in 1180 prevented the unification of the churches, since the next emperor Alexios II (1180-1183) was not interested in the project launched by his predecessor.[33]

Simultaneously, Manuel I initiated an ecumenical dialogue with the renowned Jacobite Patriarch of Antioch, Michael the Great (1166-1199). However, Manuel I faced with some troubles while Michael saw certain danger for Jacobite Church in the imperial plans of Manuel I for dismissing Michael from the Patriarchal seat. Additionally, by that time the Jacobite Church had established good relations with Amalric the Nesle, the leader of the Frankish Church, and the clergy representing the local communities of Melkites and Armenians. Thus, the Patriarch Michael rejected the invitation of Byzantine clergy to visit Constantinople, while two delegations sent to Antioch from Constantinople in the 1170s were left without an answer by the Patriarch either. On the contrary, Manuel I had more success in asserting Byzantine political leadership over the Crusader Levant. The alliance with Baldwin III (1143-1163) of Jerusalem strengthened the positions of the Empire in the northern Levant and facilitated the submission of Antioch to Byzantine troops. The way for ecumenical negotiations with the Franks became open after a chain of marriages concluded between Crusades and Byzantine elite. Manuel I married the princess of Antioch Maria in 1161, while the king of Jerusalem Amalric I (1163-1174) made a good match with Maria Komnenos, the

[30] **MacEvitt**, 2008, 164.
[31] **Phillips**, 2007, 48.
[32] I thank Dr. Azat Bozoyan (IOS, Yerevan) for useful discussion on this topic.
[33] **Suttner**, 1975, 87–98; **Zekyian**, 1980, 420–441.

niece of Manuel I in 1167. The Byzantine-Frankish political alliance triumphed in the joint campaign to Egypt with the purpose of dislodging the weakened Fāṭ imids in 1168-1169. However, the campaign failed and the vital ecumenical discussions with Frankish states became the only possible way for Manuel I to preserve his positions in the Levant.[34]

One can hardly believe that in the twelfth century, which passed under the aegis of the permanent religious war, the Turcoman rulers of the Near East would tolerate the creation of any alliance of Christian states and local Christian communities under Byzantine patronage. Undoubtedly, both political and ideological unification of Byzantine Empire with baronial Cilicia and the Frankish states of the Mediterranean could seriously harm the neighboring Muslim states. The ideological absorption by Empire of local Christian communities living as *dhimmīs* under Islamic rule could provoke unrest in the Islamic world. These perspectives made local Muslim rulers to switch their policy for winning the confidence of the local Christians.

In this way, the coins received a function of royal propaganda for witnessing the loyalty by Muslim authorities towards their Christian subjects. A similar case of such propaganda is found while observing the initial phase of coinage by Baldwin I (1098-1100) who placed an image of Christ on his coppers to gain the submission of the Christian population of Edessa.[35] Antioch and Edessa were the first Crusade cities that struck coins imitating Byzantine *folles* of the eleventh century. However, none of the contemporary Crusader lords of Jerusalem or Tripoli followed that same way and adopted an image of Christ for their coinage. The early Crusaders were contented with placing on their coins of a "Crusader cross", and only Tancred (1104-1112) of Antioch used the Christ's image for coins struck during his regency period.[36] In comparison with other Frankish cities lying on the costal Levant, Antioch had one of the biggest Christian communities. One should remember that according to the sources, Bohemund I of Taranto could seize the city only with the help of the Holy Cross of Varag which was brought from Edessa and Baldwin I himself swore on that relic when he took the city in 1098.[37] That cross was so important for the Franks that Baldwin II (1100-1119) of Edessa initiated a coinage with his standing figure keeping the Holy Cross in his right hand.[38] By the time of the Second Crusade (1147) the majority of the population of

[34] **MacEvitt**, 2008, 158–161, 167–171.
[35] Classical Numismatic Group (London) Auction 84, 5th May 2010, lot 287.
[36] **Metcalf**, 1995, 22–23.
[37] The contemporary Armenian source telling us on the Cross of Varag is the narration by Matthew of Edessa composed in the twelfth century (**Matthew of Edessa**, 1991, 258–259 (in Arm.)). The monastery of Varag was located to the south-east from the Van Lake.
[38] **Gurinov**, 2013, 43–48.

Edessa was still Armenian rather than Catholic[39] therefore one can assume that it had been bigger at the time of the First Crusade.

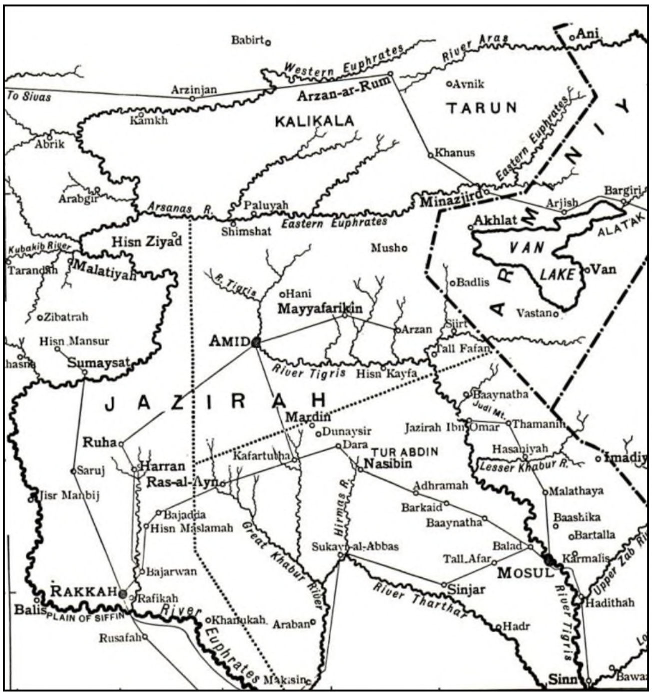
Another case for an inter-religious compromise but this time exercised by local Christian authorities towards its Muslim population can be found in the twelfth century Norman Sicily. One type of Roger II (1130-1154) copper coins has the image of Christ placed on one side and Arabic inscriptions including the titles of the king on the other one.

The coins with Christian imagery were struck by Artuqids in the territories with large and diverse Christian population. For over a millennium the population of this region was predominantly Christian whereas anti-Chalcedonic Armenian, Orthodox Syrian and Nestorian enclaves may have constituted the majority. This explains why in the beginning of the thirteenth century the lords of the Ayyūbid branch centered at Akhlāṭ and al-Jazīra adopted the title "Shāh-ī Armān". The Ayyūbids, by placing this title on their coins struck at Akhlāṭ, Mayyāfāriqīn and Sinjār in the early thirteenth century,[40] tried to legitimize their rule over provinces with a large Armenian population. That was not the only case when Muslim rulers wishing to highlight their legitimized rule over the territories with predominantly Christian population took additional titles. For instance, the Saltuqid lord of Arzarūm 'Alā al-dīn Muḥammad (1201-1202) carried the title "King of the Greeks and Armenians of Diyār Bakr and Diyār Rabī'".[41] The coins of Najm al-dīn Alpī bear the title of that Artuqid ruler inscribed as "Malik Diyārbakr".[42]

It is undisputable that the role of the local Christian communities was very important, while the region of Diyār Bakr was full of Christian relics and sacred places. In this sense, the area controlled by Artuqids had a significant meaning for the Christian population of the entire Near East, particularly for Armenians, Orthodox Greeks, Syrian Jacobites and Nestorians. Many Christian churches and monasteries were built there from the Roman to Medieval epoch. In the cities of Mayyāfāriqīn, Āmid, Sinjār, Hiṣn Kayfa and elsewhere there were established bishoprics and patriarchal residences. In Āmid both the Armenian church of St. Kirakos and one of St. Mary that belonged to the Orthodox Syriac church were located. The city of Sinjār was the location of the Christian saint 'Abd al-Masiḥ's martyrdom. Another important city under Artuqid rule was Khartbirt located in the south-western corner of the Armenian Highland. Even with a predominantly Armenian population, Khartbirt was also a location of the Syrian Orthodox diocese called Hiṣn Ziyād from the eleventh century onwards. Hiṣn Kayfa, the Artuqid capital, was also full of mosques and churches, while the Christian population of the city was basically of Armenian origin. The renowned

[39] **Phillips**, 2007, 53.
[40] **Balog**, 1980.
[41] **Cahen**, 1968, 107–108.
[42] **Whelan**, 2006, 79.

monastic complex of Tūr ‘Abdīn, a holy place for the Orthodox Syrian Christians and Assyrians, were located between Hiṣn Kayfa, Mārdīn and Nīṣibīn along with several Armenian churches. The city of Mayyāfāriqīn, the name of which can be literally translated as “the city of martyrs”, was another city with mixed population while the Armenians settled there from the first century BC when Tigranes I (BC 95-55) of the Artaxiad dynasty settled a big number of Armenians thither. From religious point of view this was another important center for both Muslims and Christians, while the city was regularly visited by thousands of pilgrims. The neighboring Nīṣibīn was a big religious center for all Christian confessions, while Nestorian, Orthodox Assyrian, Apostolic Armenian and Syrian Jacobite churches were located there side by side.[43] The local architectural style, representing a few Christian art schools of Diyār Bakr, can be seen through some characteristic Artuqid monuments built at Hiṣn Kayfa, Mārdīn, Mayyāfāriqīn and elsewhere.[44] Besides, Christian craftsmen worked for the Muslim ruling elite; a gilded bronze dish prepared by either Byzantine or Armenian craftsmen for the Artuqid Da’ūd, the father of Fakhr al-dīn Qarā Arslān, is a masterpiece representing the twelfth century near-eastern decorative art.[45]

[43] See more in: **van Berchem**, 1910; **Amedroz**, *EI*[2], 805–806.
[44] **Meinecke**, 1996, 58–63.
[45] **The Grove Encyclopedia**, 2009, 51.

At the same time, Zangids who controlled the territories with predominantly Muslim population and only Christian minority in the region produced limited number of coin types with Christian components. The emission of such coins coincided with the period of declaring by Nūr al-dīn Maḥmūd his "Jihād". In this case the coins with Christian imagery could have been a tool of propaganda for keeping the Christian communities under Muslim rule away from any religious insurrections during the "Jihād". This phenomenon is common for both al-Jazīra and some parts of Anatolia. Whereas the Greek population of the Near East was not as big as the Latin one in quantity,[46] the Muslim rulers nevertheless used Greek inscriptions for striking their coins in order to get obedience from their Greek subjects. For instance, the Dānishmandid rulers of both Sīwās and Malaṭ ya named Malik Muḥammad (1134-1142) and ʻAyn al-daula Ismāʻīl (1142-1152) respectively struck coins with Greek inscriptions. Such coins were struck for the big community of the Orthodox Greeks living in the south-eastern Asia Minor. On other hand, in the beginning the Turkic rulers may have had vassal relationship with Byzantium what can explain the phenomenon that Dānishmandid and Mangujakid coins copy the Byzantine *folles* with Christ crowning the emperor.[47] Mangujakids, in their turn, placed on their copper coins both Greek crosses and an image of a Byzantine emperor with nimbus.[48] Unlike their neighbors centered in the neighborhood of Sīwās and further in to the central Anatolia, Mangujakids abstained from using Greek alphabet on their coins due to insignificance of the Greek community in their lands.

The fiasco of the Byzantine defeat in the battle of Myriokephalon (1176) was a turning point for Byzantine policy in the Near East and, at the same time, the end of pro-Christian attitudes exercised by Muslim rulers towards their local communities. This can explain why no coinage with Christian imagery is known for Artuqids for the end of the twelfth century, just as no similar coins were struck by other rulers to the south from Aleppo and in the northern Iraq, i.e. regions with considerably smaller Christian communities.

In regard of Sasanian and Hellenistic imagery turning up on Turcoman coins, excluding the cases of an imitation of Byzantine coinage or when contemporary ruler is depicted, it could be otherwise connected with historical or cultural attitudes of the local population towards its past.

[46] **Magdalino**, 2002, 408.
[47] Baldwin's (London) Islamic Coin Auction 13 (30 October 2007), lots 256–257.
[48] BM, inv. nos. 1952-1-4-2, 1977-5-7-1; Tübingen, inv. Nr. FE3B6, FE3B2 and in other collections.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

List of figures

BIBLIOGRAPHY

Arutjunova-Fidanian A., – *Armyanskie khalkedonity na vostochnykh granicakh vizantiyskoy imperii*, Yerevan, 1980.

Amedroz H., – Mayyāfāriqīn, in: *EI*[2], pp. 805 – 806.

Angold M., – *Church and Society in Byzantium under Comneni, 1081-1261*, Cambridge, 1995.

Balog P., – *The Coinage of the Ayyūbids*, London, 1980.

Bedoukian P., – *Coinage of Cilician Armenia*, New York, 1962.

Berchem van M., – Matériaux pour l'Epigraphie et l'Histoire Musulmanes du Diyār-Bakr, in: *Āmida*, ed. Max van Berchem, J. Strzygowski, Heidelberg, 1910.

Brown H. M., – Some reflections on the figured coinage of the Artuqids and Zengids, in: *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History*, ed. D. Kouymjian, Beirut, 1974.

Bykov A., – Perezhitki antichnosti na monetakh Zengidov i Ortokidov, in: *Numizmaticheskiy sbornik*, Trudy GIM XXVI (1957).

Cahen Cl., – Le Diyār Bakr au temps des premiers Urtukides, *Journal Asiatique* 227 (1935), pp. 219 – 276.

Cahen Cl., – *Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History,* New York, 1968.

Constable O., – *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge, 2003.

Erman A., – Eine übersehene Ortoqiden-Münze, *Zeitschrift für Numismatik* 7 (1890).

Gentry D. K., – *Exonerating Manuel I Komnenos: Byzantine Foreign Policy (1143 – 1180)*, Thesis, Georgia Southern Univ., 2012.

The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture, – vol. I, ed. J. Bloom, Sh. Blair, Oxford, 2009.

Gurinov Ye., – Una pars sanctae crucis: ob odnom voinskom simvole frankov Edessy, *Parabellum novum* 1 (2013).

Guruleva V., – Obraz Xrista Antifonita na vizantiyskikh monetakh i pechatyakh, in: *Vizantiya v kontekste mirovoy kul'tury* LXIX (2013).

Hillenbrand C., – The establishment of Artuqid power in Diyār Bakr in the twelfth century, *Studia Islamica* 54 (1981).

Hoffmann-Heyden J., – Die Bronzemünzen der Turkomanen im 12. und 13. Jahrhundert, *Geldgeschichtliche Nachrichten* 67 (1978), S. 209 – 218.

Ilisch L., – Die älteste artuqidische Kupferprägung, *Münstersche Numismatische Zeitung* 69 (1976).

La Porta S., – Conflicted coexistence: Christian-Muslim interaction and its representation in Medieval Armenia, in: *Contextualizing Muslim Other in Medieval Christian Discourse*, ed. J. Frakes, Macmillan, 2009, pp. 103 – 122.

Lane Poole S., – *Coins of the Urtuki Turkumans*, London, 1875.

Lowick N., – Les premières monnaies Artuqides: une exhumation tardive, *Revue Numismatique* XVI (1974), pp. 95 – 99.

Lowick N., – The religious, the royal and the popular in the figural coinage of the Jazīra, in: *The Art of Syria and the Jazīra, 1100 – 1250*, ed. J. Raby, Oxford, 1985, pp. 159 – 174.

Lowick N., Bendall S., Whitting P., – *The Mārdīn Hoard*, London, 1977.

MacEvitt Ch., – *The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance*, Philadelphia, 2008.

Magdalino P., – *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge, 2002.

Matthew of Edessa, – *The Chronicle of Matthew of Edessa*, ed. H. Bartikian, Yerevan, 1991.

Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents, – trans. by R. Lopez, I. Raymond, New York, 2001.

Meinecke M., – *Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists*, New York, 1996.

Metcalf D., – *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean*, London, 1995.

Phillips J., – *The Second Crusade: Extending the Frontiers of Christendom*, Yale Univ. Press, 2007.

Piras A., – Angels, in: *Encyclopaedia of Religion*, 2nd ed., ed. L. Jones, vol. 1, Farminton Hills, 2006, pp. 343 – 349.

Redford S., – Trade and economy in Antioch and Cilicia in the 12th – 13th centuries, in: *Trade and Markets in Byzantium*, ed. C. Morrisson, Washington, 2012, pp. 297 – 311.

Shagurina G., – Monety Artukidov Mārdīna XII v., in: *Numizmatika v Ermitazhe*, Leningrad, 1987, pp. 30 – 54.

Spengler W., – Sayles W., *Turcoman Figural Bronze Coins and Their Iconography, The Artuqids*, vol. I, Lodi, 1992.

Stepanenko V., – Gosudarstvo Filareta Varazhnuni (1071-1084/86), *Antichnaya drevnost' i srednie veka* 12 (1975), pp. 86 – 103.

Stepanenko V., – *Vizantiya v mezhdunarodnykh otnosheniyakh na Blizhnem Vostoke (1071 – 1176)*, Sverdlovsk, Ural Univ. Press, 1988.

Suttner E., – Eine "ökumenische Bewegung" im 12. Jahrhundert und ihr bedeutendster Theologe, der armenische Katholikos Nerses Schnorhali, *Κληρονομια* 7 (1975), S. 87 – 98.

Ünal C., – The reflection of Byzantine coin iconography to the coins of Artuqids: The figure of Virgin Mary crowning the emperor, in: Proceedings of the International Symposium "Trade and Production Through the Ages", Konya, 25 – 28th November 2008, pp. 203 – 216.

Whelan E., – A contribution to Dānishmendid history: The figured copper coins, *ANS Museum Notes* 25 (1980), pp. 133 – 166.

Whelan E., – *The Public Figure. Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, London, 2006.

Zekyian B., – Un dialogue oecumenique au XIIe siecle, *Actes du XVe Congres International d'Etudes Byzantines* IV (1980), pp. 420 – 441.

ԱՐԱՄ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու, PhD
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
aramvardanian@yahoo.com

ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ԱՐՏՈՒՔՅԱՆՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ XII Դ. ՏԵՂԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում են Արտուքյան պետությունում քրիստոնեական պատկերագրությամբ դրամների թողարկման հիմնական դրդապատճառները: Ֆախր ալ-դին Կարա Արսլանի (1148–1174) և Նաջմ ալ-դին Ալփիի (1154–1176) դրամների վրա քրիստոնեական դրվագների ի հայտ գալը պայմանավորված էր ավելի շատ քաղաքական և կրոնական բնույթի նախադրյալներով, քան զուտ տնտեսական գործոններով, ինչպես ենթադրվում էր առաջ: Քննարկվող ֆենոմենը կարող էր սերտորեն կապված լիներ բյուզանդական կայսր Մանուել I (1143–1180) Կոմնենոսի՝ XII դ. համա-բյուզանդական աշխարհի ստեղծելու ձգտումների հետ: Այս նորաստեղծ կայսրությունը պետք է ընդգրկեր Միջերկրական ծովի առափնյա տարածքները, ինչպես նաև կայսերական թագի ներքո միավորեր Մերձավոր արևելքի քրիստոնեական համայնքները:

XII դ. կեսերին Արտուքյան Կարա Արսլանի և Զենգյան Նուր ալ-դին Մահմուդի պղնձե դրամների վրա ի հայտ են գալիս Հիսուս Պանտոկրատորի կամ Անտիֆոնիտեսի պատկերներ, ինչպես նաև այլ քրիստոնեական դրվագներ: Անատոլիական տիրակալները, ինչպիսիք էին Սվազի և Մալաթիայի Դանիշմանդյանները, Երզնկայի Մենգուջակյանները և Էրզրումի Սալտուքյանները շտապեցին նմանվել ալ-Ջազիրայի իրենց հարևաններին և նույնպես սկսեցին թողարկել խառնածին դրամներ ինչպես մուսուլմանական գրերով, այնպես էլ քրիստոնեական խորհրդանիշներով: Որոշ դեպքերում նրանք վերցնում էին բյուզանդական դրամական նախատիպը՝ ընդօրինակելով Կոստանդին X (1059–1063) Դուկասի և Եվդոկիայի պղնձե ֆոլիսների պատկերագրական տիպը: Մյուս հետաքրքիր

դրսևորումներից էր մուսուլմանական ամիրաների կողմից հրեշտակների պատկերումն իրենց դրամների վրա:

Դիար Բաքրում թողարկված քրիստոնեական պատկերագրությամբ Արտուքյանների դրամները հատուկ կարևորություն ունեն: Առաջինը, այդպիսի դրամներ հատվել են միայն XII դ. որոշակի ժամանակահատվածում: Մյուս կողմից, ինքնին հետաքրքիր է այդպիսի դրամների շրջանառության մեջ ընդգրկված լինելու փաստը: Անշուշտ, մուսուլմանական *ումման* (հասարակությունը) պետք է որ բացասաբար ընդուներ նման դրամների ի հայտ գալը, ինչը պետք է հանգեցներ սոցիալական անտագոնիզմի: Պետք է ենթադրել, որ նման դրամներ թողարկելու համար մուսուլմանական կառավարիչները պետք է ունենային լուրջ պատճառներ և պատրաստ լինեին հակամարտության մեջ մտնել մուսուլմանական ավելի ծայրահեղ շերտերի հետ:

Նիքոլաս Լոուիքը կարծում էր, որ մուսուլմանական կառավարիչների կողմից քրիստոնեական պատկերագրությամբ դրամների թողարկման հիմքում ընկած էր նրանց սոսկ ցանկությունը առաջարկել Դիար Բաքրի բազմադավան քրիստոնյա բնակչությանը դրամների նոր ձև: Սա ենթադրում էր այնպիսի դրամների շրջանառության մեջ մտցնելը, որոնք ոճական իմաստով կգային փոխարինելու շուրջ հարյուր տարի առևտրի մեջ եղած բյուզանդական անանուն պղնձե ֆոլիսներին: Սակայն, Լոուքի այդ տեսություն ունի մի շարք թույլ կողմեր: Այն չի բացատրում, թե ինչու բյուզանդական դրամների հետ միասին Արտուքյանները ընդօրինակում էին նաև Հելլենիզմի դարաշրջանի դրամների պատկերագրությունը: Ակնառու է, որ բյուզանդական դրամները ավելի հասարակ էին իրենց ոճի մեջ, և միայն դրանք շրջանառության մեջ փոխարինելու նպատակով Արտուքյանները կարող էին ավելի քիչ ջանք թափել: Սակայն, մենք գիտենք, որ Արտուքյանները չբավարարվեցին դրանով և մեծ թվով դրամներ են թողարկել նաև հին հունական, հռոմեական և այլ հելլենիստական պատկերագրությամբ: Նույնպես անհասկանալի է մնում, թե ինչու Արտուքյանները ձեռնամուխ չեղան նման՝ փաստորեն մուսուլմանա-քրիստոնեական կոմպրոմիսային դրվագներով, արծաթե դրամների պատրաստմանը, չնայած այն պետք է գրավիչ լիներ առաջին հերթին իտալական առևտրականների հետ առևտուրը խթանելու գործում: Վերջիններս, դեռ 1098 թ. հիմնեցին իրենց առաջին առևտրական գործակալությունները (*ֆունդակները*) Անտիոքում:

Վերոհիշյալ հարցադրումների պարագայում հարցականի տակ է առնվում Լոուիքի առաջ քաշած կարծիքը, որը հավանաբար արգասիք էր երևույթի բավականին մակերեսային վերլուծության: Իրականում, XII դ. կեսերին Արտուքյանների, ինչպես նաև ալ-Ջազիրայի և Անատոլիայի այլ մուսուլմանական կառավարիչների մոտ, այդպիսի դրամների առաջացման պատճառները պետք է փնտրվեն Մերձավոր Արևելքի քաղաքական

անցուղարձի համատեքստում: Այդ դարի սկզբներին Բյուզանդական կայսրությունը դարձավ տարածաշրջանի ամենազորեղ պետություններից մեկը: Կոմնենոսների ընտանիքի Կոստանդնուպոլսում իշխանության գալով փոխվեց նաև ուժերի հարաբերակցությունը: Մանուել I կայսրը սկսեց ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, որի նպատակն էր ստեղծել Մերձավոր Արևելքում հզոր մի քրիստոնեական դաշինք, որ իր մեջ կընդգրկեր Բալկաններից մինչև Պաղեստին, ինչպես նաև կմիավորեր տարածաշրջանի քրիստոնյա համայնքները:

Արևելյան ուղղությամբ կայսրը հասավ որոշ հաջողությունների. նա ջախջախեց Ռումի սելջուկներին և 1161 թ. պայմանագրի համաձայն սուլթան Քլիջ Արսլան II-ից (1156 – 1192) զգալի տարածքներ զրավեց սահմանամերձ գոտում: Սելջուկները պարտավորվում էին մասնակցել բյուզանդական ռազմական արշավանքներին ընդդեմ հարևան թուրքմեն Արտուքյանների: Մինչ այդ, Երկրորդ խաչակրաց արշավանքից հետո, 1149 թ. Մանուելը սկսեց բանակցություններ ֆրանկների հետ՝ հակամուսուլմանական դաշինք ստեղծելու նպատակով: Այդ գործընթացի արդյունքում իրենց տիրապետության տակ անցավ Անտիոքը: Մյուս կողմից կայսրը ուներ նաև հեռանկարներ Կիլիկյան իշխանության նկատմամբ, ինչը բերեց Ռուբինյանների հետ պատերազմի: 1159 թ. Բյուզանդիան ստիպված էր ճանաչել Թորոս իշխանի իրավունքները Կիլիկիայի վրա:

Մանուել I, սակայն, ավելի մեծ հաջողությունների հասավ տեղական քրիստոնեական համայնքների վրա իր գաղափարական ազդեցության տարածման գործում: Վերջիններս, անշուշտ խաղում էին շատ կարևոր մի դեր այն պետություններում, որոնք գտնվում էին մուսուլմանական տիրապետության տակ: Մասնավորապես, Եդեսիայի կորուստը 1144 թ. ստիպեց հայերին դիմել Հռոմ՝ պապի օգնությունը ստանալու համար: 1145 թ. հայ հոգևորականների մի պատվիրակություն ժամանեց իտալական Վիտերբո, բանակցություններ վարելու Կաթոլիկ եկեղեցու հետ: Բյուզանդական կայսրությունը միանգամից արձագանքեց և արեց ամեն ինչ, որ խափանի այդ գործընթացը՝ դրա մեջ տեսնելով վտանգ իր սեփական ծրագրերի համար: Չնայած խոր տարաձայնություններին քրիստոսաբանական ընկալման հարցերի շուրջ, բյուզանդացիները այնուամենայնիվ ունեին ավելի մեծ ավանդույթ տեղական քրիստոնեական համայնքների հետ համագոյակցման, քան խաչակիրները, որոնք XII դ. ամբողջ առաջին կեսը անցկացրեցին տեղական արևելյան Քրիստոնեության էությունը յուրացնելու, ինչպես նաև բազմադավան ազգաբնակչության հանդեպ «տոլերանտության» քաղաքականության իրականացման վրա:

Մանուել I ուներ աստվածաբանների մի խումբ, որ մասնագիտացած էր Հայ և Լատինական եկեղեցիների հետ էկումենիկ բանակցություններ վարելու ուղղությամբ: Նման բանակցությունները, որոնք նպատակ ունեին հետագայում ընդգրկել գործընթացի մեջ նաև Ասորիքի Մելքիտա-

կան և Հակոբիկյան եկեղեցիները, սկսվեցին դեռ 1140-ական թթ.: Այդ գործում կայսրը փորձեց ստանալ Միքայել (1166–1199) պատրիարքի օգնությունը, սակայն վերջինս վտանգ տեսնելով իր եկեղեցու, ինչպես և պատրիարքարանի համար, արհամարհեց հրավերը՝ ներկայանալ կայսեր մոտ: Միաժամանակ, 1170-ական թթ. Կոստանդնուպոլսից ժամանած երկու պատվիրակությունները, իրենց հերթին, մնացին առանց Միքայել պատրիարքի ուշադրության: Դեռ հակառակը, Հակոբիկյան եկեղեցին էլ ավելի մերձեցավ ֆրանկների եկեղեցու հետ, հանձինս նրա առաջնորդ Ամալրիք Նեսլեի: Զուգահեռաբար, Մանուելը քայլեր ձեռնարկեց սկսել էկումենիկ երկխոսություն հայոց կաթողիկոս Գրիգոր III-ի (1113–1166) և նրա եղբայր և ապագա կաթողիկոս, Ներսես Շնորհալու (1166–1173) հետ: Այս բանակցությունները, ի վերջո, հանգեցրին նրան, որ Հայ եկեղեցին պետք է միավորվեր Ուղղափառ եկեղեցու հետ՝ բյուզանդական հովանու տակ: 1178 թ. եկեղեցական սինոդը հաստատեց երկու եկեղեցիների միացումի գաղափարը և միայն Մանուել I-ի մահը 1180 թ. խանգարեց միության իրագործմանը: Հաջորդ կայսրը՝ Ալեքսիուս II-ը (1180–1183) այլևս հետաքրքրված չէր եկեղեցիների միության հարցում:

Այսպիսով, դժվար է պատկերացնել, որ XII դ., որ անցավ մշտական կրոնական պատերազմների և Զենգյան Նուր ալ-դին Մահմուդի կողմից հռչակված «Ջիհադի» դրոշի ներքո, ալ-Ջազիրայի և Անատոլիայի մուսուլմանական իշխող վերնախավը հանդուրժեր զորեղ մի պետության առաջացումը, որը իր մեջ կներառեր Կիլիկյան իշխանությունը, ֆրանկական Լևանտը և տեղական արևելյան քրիստոնեական համայնքները՝ միավորված Կոմնենոսների ընտանիքի շուրջ: Մուսուլմանական տիրապետության տակ *զիմմի* կարգավիճակում ապրող քրիստոնյա համայնքների գաղափարական հակամարտությունը կարող էր աղետալի հետևանքներ ունենալ Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական պետությունների համար: Հենց այդ հեռանկարները ստիպեցին մուսուլմանական իշխող վերնախավին գնալ զիջումների իրենց քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ: Դրանցից ամենակարևորներից էր՝ նոր դրամի շրջանառության մեջ մտցնելը, ներկայացնելով վերնախավի կոմպրոմիսային մոտեցումը հասարակ բնակչության հանդեպ: Այդ քաղաքականության արձագանքը իր արտացոլումը ստացավ Արտուքյան դրամական պատկերագրության մեջ: Ավելի քան հազար տարի Դիար Բաքրի և Դիար Ռաբի՛այի բնակչության զգալի մասը եղել է հիմնականում քրիստոնյա: Ամիդ, Սինջար, Հիսն Քայֆա, Մայյաֆարքին, Մարդին, Մծբին քաղաքները դարեր շարունակ հանդիսանում էին խոշոր քրիստոնեական կենտրոններ մի շարք քրիստոնեական դավանանքին պատկանող համայնքների համար, հատկապես նեստորականների, ուղղափառ ասորիների, մելքիտների, հակոբիկների, հայերի և ասորեստանցիների համար: Դիար Բաքրում էր եկեղեցիների մի հոծ բազմություն, իսկ Մծբինից ոչ հեռու գտնվում էր հռչակավոր Տուր

՝Աբդին վանքական համալիրը: Այս բոլոր վայրերը եղել և մնում են սրբատեղիներ արևելյան քրիստոնյաների համար:

Բյուզանդացիների պարտությունը Միրիոկեֆալոնի ճակատամարտում 1176 թ. մի կողմից ազդարարեց Մերձավոր Արևելքում համաբյուզանդական քաղաքականության վերջը, մյուս կողմից վերջ դրեց մուսուլմանական կառավարիչների կողմից տեղական քրիստոնեական համայնքների նկատմամբ կիրառված քրիստոնեամետ տրամադրություններին: Սա կարող է բացատրել, թե ինչու Արտուքյան և Զենգյան դրամներ քրիստոնեական պատկերագրությամբ հայտնի չեն XII դ. վերջի համար: Նման կերպ կարելի է բացատրել, թե ինչու դրամներ քրիտոնեական թեմատիկայով չեն հանդիպում Հալեպից հարավ, կամ էլ հյուսիսային Իրաքում, որտեղ քրիստոնեական համայնքները համեմատաբար մեծ չէին:

АРАМ ВАРДАНЯН
Кандидат исторических наук, PhD
Институт востоковедения НАН РА
aramvardanian@yahoo.com

ЭКУМЕНИЧЕСКИЕ ДИАЛОГИ, ОТОБРАЖЕННЫЕ В ХРИСТИАНСКОЙ ИКОНОГРАФИИ МОНЕТ АРТУКИДОВ: К РОЛИ МЕСТНЫХ ХРИСТИАНСКИХ ОБЩИН НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ В XII В.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена рассмотрению вопросов чеканки монет с христианской иконографией в государстве Артукидов. В работе высказывается идея, что появление христианских мотивов на монетах Фахр ал-дин Кара Арслана (1148–1174) и Наджм ал-дина Алпи (1154–1176) было обусловлено политическими и религиозными предпосылками, а не только экономически мотивированным фактором. Рассматриваемый феномен мог быть тесно связан с попытками византийского императора Мануила I (1143–1180) Комнина создать в XII в. панвизантийский мир, который должен был включать в себя значительные территории Средиземноморья, а также Ближнего Востока.

К середине XII в. на медных монетах Кара Арслана и Зенгида Нур ал-дин Махмуда стали появляться изображения Иисуса Пантократора или Антифонита, а также другие сцены взятые из христианской традиции. Некоторые анатолийские правители того времени, а именно Данишмандиды Малатии и Сиваса, Менгуджакиды Арзинджана и Салтукиды Эрзрума последовали аналогичному примеру и стали чеканить гибридные монеты как с мусульманскими, так и христианскими атрибутами. В некоторых случаях мусульманские правители заимствовали иконографию медных византийских *фоллисов*, в основном времени Константина X (1059–1063) Дуки и Евдокии. Другой интересной составной данного феномена было помещение на монетах ангелов. В этом смысле монеты Артукидов с христианской иконографией чеканившиеся в Дийар Бакре несомненно заслуживают особого внимания. Во-первых, такие монеты известны только для определенного периода второй половины двенадцатого столетия. Во-вторых, интересен сам факт принятия туркменскими правителями таких монет к обращению. Однозначно, что мусульманская *умма* должна была рассматривать такие монеты социально

антагонистичными. Определенно, для чеканки таких монету мусульманских правителей должны были быть веские причины.

Николас Лоуик считал, что в основе чеканки монет с христианскими мотивами лежало стремление мусульманских правителей предложить многоконфессиональному населению Дийар Бакра новый тип монет. Это подразумевало введение в оборот монет, стилистически напоминавших византийские медные монеты бывшие в употреблении уже более ста лет. Однако, версия Лоуика имеет и слабые стороны. Во-первых, она не объясняет почему наряду с византийскими монетами Артукиды заимствовали также иконографию монет эллинистического периода. Византийские *фоллисы* были достаточно скромны в плане иконографии, однако Артукиды не переняли эту простоту, а предпочли более сложные мотивы, заимствованные из древнегреческого и римского монетного дела. Остается также неясным, почему Артукиды не стали чеканить и серебряные монеты с христианско-мусульманской тематикой, что могло интенсифицировать торговлю с итальянскими купцами, которые утвердились в средиземноморье, основывая свои торговые агенства (*фундако*) с 1098 г.

В свете постановки данных вопросов возникает идея несостоятельности теории Лоуика, который рассматривал вопрос лишь поверхностно и не вдавался в глубинные причины феномена. На самом деле, причины появления к середине XII в. таких монет у Артукидов, а также у других мусульманских правителей ал-Джазиры и Анатолии могли скрываться в политических подоплеках Ближнего Востока рассматриваемого периода. К началу XII в. Византийская империя превратилась в одно из самых влиятельных государств региона. С приходом к власти в Костантинополе династии Комнинов серьезно изменилось соотношение сил на Ближнем Востоке. Император Мануил I осуществлял активную внешнюю политику, целью которой стало создание в Передней Азии мощной христианской унии, которая включала бы в себя обширные территории от Балкан и до Египта, а также объединяла местные христианские общины Востока. На восточном направлении император достиг определенных успехов в борьбе со своими соседями, румскими сельджуками. Согласно договору 1161 г. Мануил получал существенные территории, а султан Кылыч Арслан II (1156–1192) обязывался принимать участие в военных кампаниях императора против Артукидов. В то же время, после второго крестового похода, в 1149 г. Мануил начал активные переговоры с франками с целью заключения союза против мусульманских государств. Результатом этих процессов стал переход Антиохии под юрисдикцию Византии. С другой стороны, император имел виды также на Киликийское княжество. Дипломатические маневры не привели к успеху, и вспыхнула война с Рубенидами, закончившаяся в 1159 г. миром и признанием прав Тороса на владение Киликией.

Однако, ощутимых успехов Мануил I добился не столько на ратном поле, сколько в деле распространения идеологического влияния на местные восточные христианские общины, которые играли значимую роль в государствах, находящихся под мусульманским правлением. В частности, потеря Эдессы в 1144 г. вынудила армян обратиться за помощью к Римскому папе. В 1145 г. делегация армянских священников прибыла в Италию, в Витербо, для переговоров с католической церковью. Византийская империя мгновенно вмешалась в процесс и не позволила довести миссию до успешного завершения. Несмотря на существовавшие определенные разногласия в плане идеологического восприятия основных христологических споров, византийцы все же, имели гораздо больший опыт сосуществования с местными христианскими общинами, нежели крестоносцы, которые всю первую половину XII в. потратили на осознание сущности местного восточного христианства и практику “толерантности” по отношению к местному многоконфессиональному составу населения.

Мануил I имел команду теологов специально подготовленных для ведения экуменических переговоров с армянской и латинской церквами. Такие диалоги, имевшие конечной целью вовлечение в процесс также Мелкитской и Яковитской церквей, начались еще в 1140-ые гг. В этом направлении император решил заручиться поддержкой патриарха Михаила (1166–1199), однако последний узрел опасность для своей церкви и игнорировал приглашения Мануила посетить Константинополь. В то же время, в 1170-ых гг. патриарх Михаил также оставил без должного внимания две делегации византийских священников. Наоборот, Яковитская церковь искала большего сближения с франкской церковью в лице Амальрика Несле. Параллельно Мануил вступил в переговоры с армянским католикосом Григором III (1113–1166) и его братом Нерсесом Шнорали (1166–1173), следующим главой армянской церкви, переговоры с которыми привели к фактическому слиянию церквей под эгидой константинопольского патриархата. Церковный синод 1178 г. окончательно одобрил объединение церквей, и только смерть Мануила I в 1180 г. не позволила осуществить задуманное.

Таким образом, сложно представить, чтобы в XII в., прошедшем в условиях непрекращавшихся религиозных войн и объявленного Нур ал-дин Махмудом (1146–1174) “джихада”, мусульманские правители ал-Джазиры и Анатолии допустили создание мощного христианского государства, которое включало бы в себя Киликийское княжество, франкский Левант и местные восточные христианские общины, объединенные Комнинами. Идеологическое отторжение христианских общин, живших под мусульманским правлением в статусе *зимми* привело бы к необратимым последствиям для мусульманских государств Ближнего Востока. Именно эти перспективы вынудили мусульманскую правящую верхушку пойти на беспрецедентные

уступки своим многочисленным немусульманским подданным. Одним из таких действий было введение новой монеты, которая должна была выполнять также функцию пропаганды и демонстрации компромиссного отношения правящей элиты по отношению к простому населению. Отголоски данной политики видны на артукидских монетах с христианской иконографией. Более тысячи лет население Дийар Бакра и Дийар Раби‘и было, в основном, христианским. Города Амид, Синджар, Хисн Кайфа, Нисибин, Майафаркин и др. на протяжении веков оставались религиозными центрами для представителей многих христианских конфессий, в частности несториан, православных сирийцев, мелкитов, яковитов, армян, ассирийцев и многих других. В Дийар Бакре находилось плотное сосредоточение монастырских сооружений, а также известный комплекс Тур ‘Абдин. Это все места святынь и паломничества восточных христиан.

Поражение византийцев в битве при Мириокефалионе в 1176 г. ознаменовало конец панвизантийской политики на Ближнем Востоке и прохристианских настроений мусульманских правителей по отношению к местным христианским общинам. Это объясняет, почему нам неизвестны артукидские или зенгидские монеты с христианской тематикой, датированные концом XII в. Аналогичным образом, нам неизвестны монеты с христианской символикой, отчеканенные к югу от Алеппо или в северном Ираке, а именно в регионах с относительно меньшими христианскими анклавами.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ – REPORT

ՀՐԱՅՐ ՓԱՇԱՅԱՆ
Արցախի պետական համալսարան
փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս,
hrayr.pashayan@mail.ru

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՐԿԻ ԴԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է քաղաքական փաստարկի դերը ղարաբաղյան հակամարտության ծագման, զարգացման և կարգավորմանն ուղղված գործընթացում, այն համադրելով՝ մի կողմից նմանատիպ հակամարտությունների հետ, մյուս կողմից հակամարտությամբ առավել շահագրգռված դերակատարների քաղաքական շահերի հետ:

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը քաղաքականացվել է դեռևս անցած դարի 20-ական թվականներին, երբ հակառակ Լեռնային Ղարաբաղի (ԼՂ) ժողովրդի կամքի՝ սոցիալիստական հեղափոխությունը դեպի Արևելք արտահանելու նպատակով, արդեն Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված ԼՂ-ը[1] նրանից պոկվել և ԱդրԽՍՀ սահմաններն է մտցվել նման լիազորություններ չունեցող երրորդ կողմի թելադրանքով: Բայց հենց սկզբից էլ փորձ է կատարվել նրբանկատ ձևով քողարկել հիմնախնդրի «կարգավորման» բուն՝ քաղաքական դրդապատճառը և այն հիմնավորել մուսուլմանների և հայերի միջև խաղաղության և վերին ու ստորին Ղարաբաղի տնտեսական կապի անհրաժեշտության փաստարկմամբ[2]:

Խորհրդային տարիներին հիմնախնդիրը շարունակվել է քաղաքականացված մնալ, այդ իսկ պատճառով խորհրդային ղեկավարությունը «աչք է փակել» Լեռնային Ղարաբաղի՝ ԼՂԻՄ կազմավորվելու ընթացքում նրա տարածքի կրճատման[3], նրա տարածքից նոր տարածքային միավորի՝ Կարմիր Քրդստանի ստեղծման ու վերացման վրա[4]: Մոսկվայի նման

[1] Вестник архивов Армении, 1989, N 1, док. N 23, 126.
[2] ЦПА ИМЛ при ЦК. КПСС, ф. 64. оп. 1 ед. X стр. 1, 116, 124.
[3] "Бакинский рабочий", 9 июля, 1923.
[4] **Բաբայան Դ.,** 2005, թիվ 4 (10):

քաղաքականության արդյունքում[5] ինտերնացիոնալ հռչակված Խորհրդային Ադրբեջանում իշխանությունը տրվեց տեղի թուրքերին (կովկասյան թաթարներին), որոնք 1930-ական թթ. մեխանիկական անվանափոխությամբ դարձան ադրբեջանցիներ:

Քաղաքական փաստարկները նոր դերակատարություն ձեռք բերեցին 1988 թվականից, երբ սկսվեց Ղարաբաղյան շարժման նոր փուլը և Արևմուտքի համար ազգային խնդիրները դարձան ԽՍՀՄ կազմաքանդման միջոց: Քաղաքական նկատառումներով այս շրջանում ԱՄՆ կոնգրեսը հանդես եկավ հայտարարություններով, որոնցում կոչ էր արվում ԽՍՀՄ ղեկավարությանը հիմնահարցը լուծել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի հայացքներին համապատասխան[6], իսկ 1991 թվականին, երբ ԽՍՀՄ լուծարումը մտավ ավարտական փուլ, ԱՄՆ-ը հայտարարեց, որ հետխորհրդային տարածքում իրենք նորանկախ պետությունները ճանաչելու են միութենական հանրապետությունների սահմաններում[7]:

Քաղաքական գործոնները հետխորհրդային շրջանում ձեռք բերեցին հատուկ նշանակություն, պայմանավորված նրանով, որ Անդրկովկասը հայտնվեց խոշոր պետությունների աշխարհաքաղաքական շահերի կիզակետում: Քաղաքական գործոնները իրականում բավականին բարդ են և պարզաբանման կարոտ:

Արևմուտքը, որը տարբեր պատճառներով շահագրգռված էր Կոսովոյի գերարագ միջազգային լեգիտիմացմամբ, 2003 թվականին առաջ է քաշել «Չափանիշներ՝ կարգավիճակից առաջ» բանաձևը: Սակայն, արտաքին աջակցությամբ գործադրված ջանքերը սպասված արդյունքի չեն հանգեցրել: Այնուամենայնիվ, դա չի խանգարել ԱՄՆ-ին և Եվրոպական երկրների մեծամասնությանը 2008-ին ճանաչել կառավարման թույլ հաստատություններ և մարդու իրավունքների ոլորտում խնդիրներ ունեցող երկրի անկախությունը: Փաստորեն՝ «չափանիշներն» ու «կարգավիճակը» փոխվել են տեղերով, քանզի գերակայել է քաղաքական նպատակահարմարությունը[8]:

Ընդհանրապես, անցած դարի 90-ականների սկզբներին հարավսլավական հանրապետությունների ճանաչման համար առաջադրված պայմանները հիմք են տվել ենթադրելու, որ ճանաչումը կարելի է «վաստակել» արդյունավետ ժողովրդավարական հաստատությունները զարգացնելու միջոցով[*]: Սակայն միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ իրավա-

---

[5] **Փաշայան Հ.**, 2010, թիվ 2 (9):

[6] **Փաշայան Հ.**, 2007, թիվ 3(16), 48–54:

[7] **Մանասյան Ա.**, *2008, 10–11:*

[8] **Մայիլյան Մ.**, *2012, N 3 (39), 24:*

[*] Թեև ժողովրդավարական հաստատությունների կարևորությունը հիշատակվում էր Կոսովոյի անկախության հռչակագիրը ճանաչած պետությունների կողմից, վերջինիս ճանաչումն ինքնին չէր հիմնվում ինստիտուցիոնալ չափանիշների վրա. դրանք պետք է

կան ընթացակարգերը (անկախության վերաբերյալ համաժողովրդական հանրաքվեներ, քաղաքակիրթ օրենքների ընդունում և այլն) կարևոր են ճանաչում ստանալու համար, բայց, այնուամենայնիվ, ճանաչման որոշումն ընդունելու համար գերակա գործոնը քաղաքական նպատակահարմարությունն է: Իհարկե, քաղաքական վճիռ կայացնելու ժամանակ արտաքին դերակատարները «հիմք են ընդունում» յուրաքանչյուր պետական կազմավորման ներսում ընդունված ինքնորոշված բնակչության իրավական ակտերը: Այսինքն, համապատասխան իրավական հիմքի առկայությունը «նախընտրելի», բայց ճանաչում ստանալու համար ոչ բավարար պայման է:

Կոսովյան նախադեպից առաջ միջազգային հանրությունը հրաժարվում էր ճանաչել նոր պետություններ, եթե «մետրոպոլիա-պետությունը» դրան դեմ էր: Այնուամենայնիվ, տարբեր պատճառներով այդպիսի պետությունները կարող էին ճանաչվել որոշ երկրների կողմից: Հաճախ ՄԱԿ-ի անդամ սույն պետություններն՝ էթնիկական և կրոնադավանական համերաշխության հանգամանքների բերմամբ, ինչպես նաև «խնդրահարույց հարևանի» դրությունը բարդացնելու ձգտմամբ, չճանաչված պետություններին ցուցաբերում էին քաղաքական, ֆինանսական և անգամ ռազմական աջակցություն[9]: Նման երկակի քաղաքականության կիրառման արդյունքում աշխարհում շարունակում են գոյություն ունենալ «մասնակիորեն ճանաչված» չճանաչված պետություններ՝ Աբխազիան, Կոսովոն, Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը (ՀԿԹՀ), Սահարայի Արաբական Ժողովրդավարական Հանրապետությունը (ՍԱԺՀ), Հարավային Օսիայի Հանրապետությունը (ՀՕՀ) և այլն: Այլ առանձնահատուկ օրինակ են Պաղեստինն ու Թայվանը (նրանք հրաժարվում են ճանաչել իրենց «մետրոպոլիա-պետությունների» լեգիտիմությունը): Այս պետությունները ևս ճանաչվել են ոչ թե ՄԱԿ-ի, այլ այդ կազմակերպության առանձին անդամների կողմից: Դա տեղի է ունեցել տարբեր պատճառներով, բայց ակնհայտ է, որ ժողովրդավարության կամ պետա-

հաջորդեին ճանաչմանը՝ դրանց կենսագործումը վերահսկող միջազգային ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Այսինքն՝ որոշիչ էր գերտերությունների քաղաքականության գործոնը և ճիշտ բարեկամների առկայությունը: Այս կարծիքն ավելի է հաստատվել Ռուսաստանի կողմից Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի ճանաչումից հետո: Աբխազիան թերևս ուներ որոշակի հիմքեր հայտարարելու ժողովրդավարական հաստատությունների գոյության մասին, բայց Հարավային Օսիան դրանք իրականում չուներ: Այսպիսով, ճանաչման սույն դեպքերը բավական հեռու էին այն «վաստակված ինքնիշխանությունից», որին ապավինում են մյուս չճանաչված պետությունները:

[9] Ադրբեջանա-ղարաբաղյան պատերազմի տարիներին այս մասին փաստող բազմաթիվ վկայություններ կան, օրինակ **Դեմոյան Հ.,** 2002: Ռուսաստանի կողմից բազմիցս գրանցվել են Թուրքիայից, Ադրբեջանից և Մերձավոր Արևելքի երկրներից զենքի և վարձկանների Չեչնիա տեղափոխման դեպքեր: **Smish Sebastian,** 1998, 186.

կան հաստատությունների զարգացման մակարդակն այնտեղ ոչ մի դեր չէր խաղում: Եվ եթե «մասնակիորեն ճանաչված» պետություններին հաջողվի հասնել լիարժեք միջազգային ճանաչման, ապա դա տեղի կունենա ոչ թե ժողովրդավարական չափանիշներին համապատասխանելու կամ պետական հաստատությունների արդյունավետ գործառնության շնորհիվ, այլ բոլորովին այլ՝ քաղաքական պատճառներով: Չճանաչված Սոմալիլենդը (երբեմնի «Բրիտանական Սոմալի» գաղութը) շատ ավելի հաջողված ու կայացած է՝ քայքայման և անիշխանության վիճակում գտնվող, բայց միջազգային հանրության կողմից ցայսօր ճանաչվող Սոմալիի Հանրապետության համեմատ: Պաշտոնապես չճանաչված Սոմալիլենդի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատել Մեծ Բրիտանիան, Բելգիան, Գանան, Հարավային Աֆրիկայի Հանրապետությանը (ՀԱՀ), Շվեդիան, Ջիբուտին: Սոմալիլենդի մայրաքաղաք Խարգեյսում գործում է Եթովպիայի դեսպանատունը: 2007 թվականին Եվրամիությունը Սոմալիլենդ պատվիրակություն է գործուղել՝ հարաբերությունների հետագա զարգացման հնարավորությունները քննարկելու համար: Որոշ ժամանակ անց այդտեղ է ժամանել նաև Աֆրիկյան Միության հատուկ ներկայացուցիչը՝ սույն չճանաչված պետության միջազգային ճանաչման հետ կապված հարցերին լուծում տալու նպատակով: Այդ ժամանակվանից ի վեր տարիներ են անցել, բայց իրավիճակը նույնն է մնում. շարունակում է գոյություն ունենալ ՄԱԿ-ի կողմից ճանաչված, բայց փաստացիորեն մասնատված և ծովահենների ոստանի վերածված Սոմալիի Հանրապետությունը և չճանաչված, բայց անհամեմատ ավելի կայուն ու հաջողակ Սոմալիլենդը:

Ելնելով վերոգրյալից կարելի է վստահաբար ասել, որ նոր պետությունների ճանաչումն ամենից առաջ կախված է քաղաքական նպատակահարմարությունից կամ ճանաչող պետությունների շահերի ատիճանակարգում նոր պետությունների ունեցած տեղից: Տարածաշրջանի նկատմամբ շահեր ունեցող համաշխարհային դերակատարները հիմնականում կարևորում են մեկ հանգամանք. նոր պետությունը պետք է եաշխավորի տարածաշրջանում իրենց շահերի պաշտպանությունը՝ նրանց համար ընդունելի արժողության սահմաններում: Նման դեպքերում համաշխարհային դերակատարները նախապատվություն են տալիս նոր պետության ճանաչմանը: Ասվածը փաստում է նաև, որ առանց ճկուն և համակողմանի հիմնավորված քաղաքականության հնարավոր չէ ակնկալել որևէ ժողովրդի իր առջև դրված խնդիրների իրականացումը: Այդպես է եղել հնում, այդպես է այսօր և այդպես կլինի ապագայում: Քաղաքականությունը համարելով մարդկային գործունեության պսակը՝ հին հույներն այն դասում էին արվեստի, ստեղծագործության բարձր տեսակների շարքը: Բայց զաղտնիք չէ նաև, որ քաղաքագիտությունը նման չէ ոչ բնական և ոչ էլ ճշգրիտ գիտություններին:

Քանզի, ինչպես նշում է ամերիկյան հայտնի քաղաքագետ Ջոն Իոաննիդիսը, քաղաքագիտական ցանկացած հետազոտության հիմքում քաղաքական երևույթի վերաբերյալ հավաստի վկայության ստացման հնարավորության մասին որոշակի ենթադրությունն է ընկած[10]: Այլ կերպ ասած կարելի է պնդել, որ ցանկացած քաղաքական քայլ հիմնավորվում է քաղաքական փաստարկմամբ՝ որպես հիմնավորում այս կամ այն քաղաքականության իրականացման:

Ղարաբաղյան հակամարտությանն առնչվող կարևորագույն քաղաքական փաստարկներից մեկը, որը որպես «արգելք» հանդես է գալիս հակամարտության կարգավորման գործընթացում, կապված է ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման և պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքների միջև գոյություն չունեցող, սակայն նույն քաղաքական նկատառումներով հայտնաբերված հակասության հետ: Քաղաքական հարթությունում այն ուղեկցվելով «անհրաժեշտ» վերապահումներով ու շահերով, այս սկզբունքների բովանդակությունն ու ներքին տրամաբանությունն այնպես են աղավաղվում, որ հանրային իրավական գիտակցությունն անխուսափելիորեն հակվում է այն բանին, ըստ որի, այդ սկզբունքների միջև «գոյություն ունեցող» հակասությունը իբր խոչընդոտում է ղարաբաղյան հիմնախնդրի իրավական լուծմանը: Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը դիտարկվում է տարածքային ամբողջականության սկզբունքի հետ այնպիսի հակադրության մեջ, ինչը կարող է իբր իրավաչափ համարվել բացառապես դրանցից մեկին նախապատվություն տալով: Իրոք, շատերն այն թյուր տպավորությունն ունեն, թե տարածքային ամբողջականության սկզբունքը պարզապես բացառում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը, ուստի քաղաքականության մեջ, որոշակի շարժառիթներով, կարող է նախապատվությունը տրվել միայն դրանցից մեկին՝ մասնավորապես տարածքային ամբողջականությանը: Այսպիսով, աստիճանաբար տիրապետող է դառնում այն մտայնությունը, թե քաղաքական հարթությունում հաղթանակ ապահովելու համար մենք պետք է գտնենք հիմնավոր փաստարկներ, որոնք կբացառեն Ադրբեջանի Հանրապետության նկատմամբ տարածքային ամբողջականության սկզբունքի կիրառման հնարավորությունը: Հիմնախնդրի իրավական հիմքերի տեսակետից տարածքային ամբողջականության խնդիր ունի ոչ թե ԱՀ-ն այլև ԼՂՀ-ն[14]: Բայց այդ սկզբունքներից միայն մեկին նախապատվություն տալը, կարծում ենք, անհեռանկարային դիրքորոշում է: Հարցը ոչ միայն

---

[10] **Ioannidis J.,** 2005, vol. 2, N 8.

[14] Այս մասին տես հեղինակի՝ 1921 թ. հուլիսի 5-ի Կովբյուրոյի որոշման իրավաքաղաքական տեսանկյունները և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության խնդիրը, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (նվիրված ԱրՊՀ հիմնադրման 40-ամյակին), 2009:

նրանումն է, որ այս երկու սկզբունքներն իրենց ամրագրումն են ստացել ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ, ընդ որում՝ առաջինը հենց կանոնադրության ընդունմամբ (2-րդ հոդվածի 4-րդ կետ), իսկ մյուսը՝ կանոնադրության ընդունումից հետո (1-ին հոդվածի 2-րդ կետ)[15], այլև հենց Լեռնային Ղարաբաղն է այն եզակի օրինակը, որի իրավական կարգավիճակի հաստակեցումը միաժամանակ թելադրված է ինչպես տարածքային ամբողջականության, այնպես էլ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիմնադրույթներով: Այլ հարց է, որ քաղաքական դրդապատճառներով հիմնախնդիրը սկզբնական փուլում դարձել էր բացառապես տարածքային ամբողջականության քննարկման նյութ և միայն հետագայում է ավելացել նաև ազգային ինքնորոշման սկզբունքով ղեկավարվելու անհրաժեշտությունը, չնայած Լեռնային Ղարաբաղն ունի ինքնորոշման իրավունքից տարբերվող անկախության հռչակման այլ հիմնավորում, որն առայսօր հավուր պատշաճի չի օգտագործվում հայկական դիվանագիտության կողմից[16]:

Ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման և պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքների միջև իրականում չի կարող հակասություն լինել, այդ է վկայում նաև դրանց իրավական ուղղվածությունը[17]: Տարածքային ամբողջականությունը բացառապես արտաքին կողմնորոշում ունի և կարգավորում է պետության արտաքին սահմանների պաշտպանությունն այլ պետությունների ագրեսիայից, մինչդեռ ազգերի ինքնորոշումը միմիայն ներպետական ուղղվածություն ունի և կոչված է կարգավորելու տվյալ պետության ներսում ծագող միջազգային բնույթի վեճերի իրավաչափ լուծումը:

Ինքնորոշման սկզբունքը անկախ տարբեր երկրների որդեգրած դիրքորոշումներից, ինչպես ասում են, իր «սև» գործն է անում, որի արդյունքում փոփոխվում են նույն եվրոպական երկրների սահմանները:

Հայկական կողմը չպետք է տեղի տա պաշտոնական Բաքվի քարոզչությանը, որը հաճախակի վկայակոչում է Ադրբեջանի Հանրապետության, իբրև թե, «միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների» ճանաչումը: Ճանաչումը քաղաքական ակտ է, որի մասին է վկայում այն փաստը, որ թեև Ադրբեջանի Հանրապետությունը միջազգայնորեն ճանաչվել է 1992 թվականին, միայն վերջերս է որոշվել ռուս-ադրբեջանական սահմանը, մինչ օրս շարունակվում է վրաց-ադրբեջանական սահմանի, ադրբեջանա-իրանական ծովային սահմանի սահմանազծումը, որոշված չէ նաև հենց Կասպից ծովի կարգավիճակը: Իսկ Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետության, Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի միջև սահմանների ճշտումն ընդհանրապես չի էլ սկսվել այդ երկրների միջև դիվանագիտական հարա-

---

[15] Charter of the United Nations-http://www.un.org/aboutun/charter/index.html.

[16] **Մանասյան Ա.**, 2005:

[17] **Թորոսյան Տ.**, 2008:

բերությունների բացակայության պատճառով: Վերոնշյալը կրկին անգամ վկայում է, որ ճանաչումը քաղաքական ակտ է և սահմանների հետ անմիջական առնչություն չունի: Միաժամանակ, հակառակ տարածքային ամբողջականության գերակայության մասին արվող հայտարարություններին, պետությունների սահմանները եվրոպայում և նրանից դուրս շարունակվում են փոփոխվել, իսկ խոշոր տերությունները շարունակում են իրերը իրենց անուններով չկոչել՝ չկապելով այն ինքորոշման իրավունքի հետ: Արևմտյան երկրները Կոսովոյի անկախության մեջ տեսնում են «առանձնահատուկ դեպք», Ռուսաստանը, որը հակված է Հարավային Օսիան և Աբխազիան անջատել Վրաստանից, հիմնավորում է փնտրում օսերի նկատմամբ վրացիների իրագործած ցեղասպանության քաղաքականության մեջ, և ինքնորոշման իրավունքը երկու դեպքերում էլ նրբանկատ ձևով շրջանցվում է:

Ասվածը վկայում է, որ ժամանակ առ ժամանակ ոչ միայն փոխվում են միջազգային խաղի կանոնները, այլև գործում են նաև խաղի ինչ-որ անորոշ կանոններ, քանի որ քաղաքականությունը այնպիսի գործունեություն է ենթադրում, որի արդյունքները մշտապես անորոշ են[18]: Եվ ընդհանրապես, եթե անորոշության այս սկզբունքը չի գործում քաղաքականության մեջ, ապա մենք կարող ենք ասել, որ նորմալ քաղաքական գործընթացներ, որպես այդպիսիք չկան: Եթե հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում արդյունքները նախօրոք հայտնի են և որևէ սկզբունք պարտադրվում է կողմերից մեկին, ապա դա հիմնախնդրի բռնի կերպով լուծում է:

Հարցը դիտարկենք մեկ այլ տեսանկյունից: Գաղտնիք չէ, որ միջազգային հարաբերությունները կարգավորվում են ընդունված միջազգային իրավական նորմերի ու սկզբունքների համաձայն: Սակայն գաղտնիք չէ նաև, որ միջազգային հարաբերություններում գործող իրավական ցանկացած ակտ իր մեջ քաղաքական տարր է պարունակում (այս մասին են վկայում Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի և այլ իրավական ակտերի տարաբնույթ մեկնաբանությունները), այլապես կարելի է հենվել միջազգային իրավունքի վրա և բոլոր հարցերը համարել կարգավորված: Սակայն, այդ նույն իրավական դրույթները իրենց ձևակերպումները ստանում են միայն քաղաքական պայքարի և քաղաքական այս կամ այն փաստարկների «ճնշման» արդյունքում, ինչը նշանակում է, որ քաղաքական փաստարկների հավուր պատշաճի օգտվելուց է հիմնականում պայմանավորված ակնկալվող արդյունքները: Հետևաբար, ցանկացած հակամարտության կարգավորման գործընթացում քաղաքական փաստարկների կարևորությունն ակնհայտ իրողություն է: Այս տեսանկյունից ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը, որպես ՌԴ, ԱՄՆ և ԵՄ-ի շահերը տարածաշրջանում

[18] **Панарин А.**, 1999, 3.

ներկայացնողի, հանդես գալով միջնորդի դերում, իրենց քաղաքական շահերից ելնելով արգելում են միմյանց՝ կտրուկ կերպով միջամտել հակամարտությունների կարգավորմանը: Նման պայմաններում շարունակվում են պահպանվել հակամարտությունների կարգավորման քաղաքական խաղի կանոնները, հետևաբար, հակամարտությունների կարգավորման քաղաքական փաստարկները հանդես են գալիս որպես ինովացիոն գործընթացներ, որպես ազդեցություն գործելու վճռորոշ տարրեր, որոնք կարող են փոխել հակամարտության կերպարը, դրանով իսկ նպաստելով հիմնախնդրի վերջնական կարգավորման արդյունքների վրա:

Այսպիսով, միջազգային կենտրոնների կողմից ինքնորոշված պետությունների ճանաչմանն ուղղված քայլերի վերլուծությունները հստակորեն փաստում են, որ քաղաքական փաստարկները (իրավական, պատմական, տնտեսական և այլ փաստարկների գոյությամբ հանդերձ), այնուամենայնիվ, ամենաորոշիչ դերն են կատարում հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում: Քաղաքագետ-դիվանագետի զենքը քաղաքական փաստարկներն են, և հենց այդ փաստարկների հակամարտության մեջ է, որ խնդիրն ըստ էության կարող է լուծվել:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բաբայան Դ., – Կարմիր Քրդստան. կազմավորման և լուծարման աշխարհաքաղաքական ասպեկտները, «21-րդ դար», թիվ 4 (10), 2005:

Դեմոյան Հ., – Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թյուրքական գործոնը, Եր., 2002:

Թորոսյան Տ., – Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի շրջանակներում, Եր., 2008:

Մանասյան Ա., – Տարբերակներ, որոնց տարբերությունը ի հայտ է գալիս «սխալմամբ» արտաբերված արտահայտություններում, «Ազատ Արցախ», 7 հուլիսի 2001:

Մանասյան Ա., – Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելիում, Եր., 2003:

Մանասյան Ա., – Ղարաբաղյան հիմնախնդիր. փաստարկներ և փաստաթղթեր, Եր., 2005:

Մանասյան Ա., – Ղարաբաղյան հակամարտություն. Իրավաքաղաքական փաստերի և փաստարկների նվազագույն փաթեթ, Եր., 2008, էջ 10 – 11:

Մայիլյան Մ., – Ճանաչված ու չճանաչված պետություններ. փոխհարաբերությունների բանաձևը, «Անալիտիկոն», վերլուծական ամսագիր, N 3 (39), Ստեփանակերտ, 2012, էջ 24:

Փաշայան Հ., – ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը ԱդրԽՍՀ-ԼՂԻՄ հակամարտության նկատմամբ ԱՄՆ-ԽՍՀՄ հակադրության պայմաններում (Արցախի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր), Ստեփանակերտ, 2007, թիվ 3(16), էջ 48 – 54:

Փաշայան Հ., – 1921 թ. հուլիսի 5-ի Կովբյուրոյի որոշման իրավաքաղաքական տեսանկյունները և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության խնդիրը, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (նվիրված ԱրՊՀ հիմնադրման 40-ամյակին), Ստ,. 2009:

Փաշայան Հ., – Ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության իրավաքաղաքական ետնախորքը և «ադրբեջանական» պետության ստեղծման անօրինականության հիմքերը, Լրատու (Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան), Ստեփանակերտ, 2010, թիվ 2 (9):

Ioannidis J., – Why Most Published Research Findings are False. - Plos Medicins. 2005. vol. 2, N 8.

Smish Sebastian, – Allah's Mountains. Politics and War in Russian Caucasus, London-New Yorke, 1998.

"Бакинский рабочий", 9 июля, 1923.

Вестник архивов Армении, – 1989, N 1, док. N 23, с. 126.

Панарин А. С., – Философия политики, М., 1996.

Панарин А., – Политология, М., 1999.

ЦПА ИМЛ при ЦК. КПСС ф. 64. оп. 1 ед. X стр. 1, 116, 124.

Charter of the United Nations-http://www.un.org/aboutun/charter/ index.html.

HRAYR PASHAYAN
Lecturer of the Department of Philosophy
and Political Science in Artsakh State University
hrayr.pashayan@mail.ru

THE ROLE OF POLITICAL ARGUMENTATIONS IN THE PROCESS OF REGULATION OF THE KARABAKH CONFLICT

SUMMARY

The article presents the role of arguments of Karabakh conflict's origin, development and settlement process, comparing it on the one hand with similar conflicts, on the other hand with stakeholders.

The Karabakh issue had been still politicized in the early 20s of last century, when against the will of Nagorno-Karabakh people, in order to export the socialist revolution eastward, Nagorno-Karabakh which had already been recognized as a part of Soviet Armenia was taken from them and was attached to the border of AzrSSR under enforcement of the third party that was not in power. From the very beginning an attempt was made to conceal the real political motivation and substitute it with peace between the Muslims and the Armenians while arguing the necessity of **economic** relationships between the upper and lower Karabakh.

In the Soviet times the conflict continued to remain politicized, that's why during the formation of NKR the Soviet leadership turned a blind eye to the division of its territory, the creation and further elimination of Red Kurdistan. As a result of Moscow's policy, the governance of so-called international Azerbaijan was ceded to the native Turks, who in 1930s were mechanically renamed as the Azeris.

In the post-Soviet period the political factors obtained a special significance, due to the fact, that Transcaucasia appeared in the focus of geopolitical interests of the major states. That's why, when we try to understand why a number of leading states recognized the independence of Kosovo, but in our case they continue their hypocritical policy, then the answer sounds very clear: that held for political reasons.

The international experience shows that legal procedures (popular referendums on independence, the adoption of civil laws etc.) are important for recognition, nevertheless for making a decision of recognition the main factor is reasoning. Of course making a political decision the foreign participants take into account the legal acts of population state formations. That is, the existence of legal basis is

preferable but not a sufficient condition for recognition. Nowadays the recognition of the newly independent states depends on the interests of states hierarchy from the place of new states. World's participants, that have interests to the region give the importance of one factor: newly created state must guarantee their interests in the region, at the cost of acceptable limits for them.

One of the most important political arguments concerning the Nagorno-Karabakh conflict, which comes out as an obstacle in conflict settlement process, is related to the peoples self-determination and states territorial integrity, but with the conflict of the same political considerations. In political dimension, when it is accompanied by necessary reservations and interests, the content and internal logic of these principles are distorted so that public legal consciousness is inevitably bound to the fact, which prevent the contradiction existing between the principles of the solution of Nagorno-Karabakh conflict. As a rule the right of national self-determination is viewed with a principle of territorial integrity in such contrast, which can be considered as legitimate by giving preference to one of them. While it can't be a contradiction between the principles of peoples free self-determination and territorial integrity of states, this is also evidenced by their legal direction. Territorial integrity has only an external orientation and regulates the protection of the external borders of other states aggression, while national self-determination has only the internal direction and is called to settle the international disputes legitimate solution within a given state.

The article shows that the analyses of the ways directed to the recognition of self-determined countries by the international centers distinctly show that political arguments (together with the existence of legal, historical, economic and other arguments), however, play the most decisive role in the process of regulation of the conflicts. The weapon of a politician-diplomat is political arguments, and in the conflict of these argumentations the problem is essentially solved.

ГРАЙР ПАШАЯН
Лектор кафедры философии и политологии АрГУ
hrayr.pashayan@mail.ru

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АРГУМЕНТАЦИИ В ПРОЦЕССЕ УРЕГУЛИРОВАНИЯ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

РЕЗЮМЕ

В статье представлена роль политических аргументов в происхождении, развитии карабахского конфликта и в процессе разрешения, в сочетании ее с одной стороны с подобными конфликтами, с другой – с политическими интересами задействованных в конфликте сторен.

Карабахский конфликт политизировался еще в 20-х годах прошлого века, когда против воли народа Нагорного Карабаха /НК/, с целью экспорта на запад социалистической революции, уже признанный частью Советской Армении НК был оторван от нее и включен в состав АзССР под диктовку не имеющей таких полномочий третьей стороны. Но с самого начала была совершена попытка деликатно скрыть истинно политическую причину "урегулирования" конфликта и обосновать ее необходимостью наведения мира между мусульманами и армянами и экономической связи между Верхним и Нижним Карабахом.

В советские годы конфликт продолжал оставаться политизированным. Советское руководство "закрывало глаза" на сокращение территории Нагорного Карабаха на протяжении образования НКАО, на создание и исчезновение новой территориальной единицы – Красного Курдистана, созданной там же на территории НКАО. В итоге такой политики Москвы, в объявленной интернациональной Республике – Советском Азербайджане власть была отдана местным туркам (кавказским татарам), которые в 30-ые годы были механически переименованы в азербайджанцев.

В постсоветский период политические факторы приобрели особое значение в связи с тем, что Закавказье оказалось в центре геополитических интересов больших государств. По этой причине, когда мы пытаемся установить почему ряд ведущих государств мира признал независимость Косова, то ответ, как правило, звучит очень четко и ясно – это было продиктовано политическими соображениями.

Международный опыт показывает, что юридические процессы /всенародные референдумы о независимости, принятие цивилизованных законов и т.д./ важны для получения признания, но, тем не менее, главным при этом является политическая целесообразность. Конечно, при принятии политических решений внешнне субекты "принимают за основу" принятые внутри каждого государсвенного формирования юридические акты самоопределившегося населения. Т.е., наличие соответстующей юридической основы "необходимо", но не является достаточным условием для признания.

В наши дни признанне новоиспеченных государств в первую очередь зависит от их места в порядке рангов государств. Всемирные исполнители, имеющие интересы в отношении региона, в основном считают важным одно условие: новое государство должно гарантировать защиту их интересов в регионе, в рамках приемлемых для них условий. Из сказанного следует, что без гибкой и всесторонне обоснованной политики невозможно ожидать исполнения поставленных задач.

Один из важнейших политических доводов, являющийся препятствием в процессе урегулирования Карабахского конфликта, связан все с теми же политическими соображениями исходящими из прннцнпов свободного самоопределения и территориальной целостности государств. В политической плоскости рассуждения сопровождаются "необходимыми" оговорками и выгодами, содержание и внутренняя логика которых так искажается, что общественное юридическое сознание неминуемо склоняется к тому, что "существующее" между этими прннцнпамн противоречие препятствует юридическому решенню конфликта. И так возникшее в Карабахском конфликте противоречи обретает как бы юридическое обоснование, и это противоречие предлагается разрешать произвольно, отдав по своему усмотрению предложение одному из прннцнпов. Между тем, между прннцнпамн свободного самоопределения наций и территориальной целостностью государств не может быть противоречнй, о чем свидетельствует их юридическая направленность. Территориальная целостность имеет исключительно внешнее ориентирование и регулирует защиту внешних границ государства от агрессии других государств, а самоопределенне наций имеет только внутригосударственную направленность и призвано юридически регулировать решение возникающих внутри государства международных разногласий.

Таким образом, анализ шагов в направленнн признания самоопределившегося государства международными центрами ясно показывает, что политические аргументы /даже несмотря на существования правовых, исторических, экономических и других аргументов/ все же играют самую решающую роль в процессе урегулирования конфликтов.

ՓԱՐԻՍԱ ՓՈՐՄՈՀԱՄՄԱԴԻ
*ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ, ասպիրանտ*
sepand_pishdadian@yahoo.com

XIII – XIV դդ. ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայաստանի IX–XIII դդ. հուշարձանների պեղումներով հայտնաբերված խեցեղենի (հասարակ, ջնարակած, հախճապակի), մետաղի, ապակու վերաբերյալ գիտական հրապարակումներում հայ-իրանական կապերի պատմության նախնական ակունքները ուսումնասիրված են, թեև նյութերի շարունակական համալրումները մատուցում են նոր հարցադրումներ՝ տրամաբանական համարժեք լուծումներով[1]:

Այդ համատեքստում մասնավոր ուշադրության է արժանի շինարարական խեցեղենի շքաղյուս հախճասալ տեսականին, որը մակերեսը հարդարող զեղարվեստական սյուժեների ու տարատեսակ այլ զարդերի ծավալումով առնչվում է մանրանկարչության ու դեկորատիվ արվեստի ճյուղերին, հետևաբար պահանջվում է դիտարկումն իրականացնել նաև այդ մակարդակով:

Մեր ունեցած նմուշները բաղկացած են մայրաքաղաք Անիի, Գառնի գյուղաքաղաքի ու Տիկնունի ամրոցի պեղումներով հայտնաբերված նյութերից: Եղվարդի Ս. Աստվածածին, Իջևանի Կիրանց և Եղեգնաձորի Սպիտակավոր եկեղեցիների ներքին ու արտաքին հարդարանքում զետեղված հախճասալերի վերաբերյալ ենթադրական կռահումները նախնական են, որովհետև երևույթը Հայ Առաքելական եկեղեցու կանոնիկ սկզբունքներին խորթ էր և խնդրի խորքային ներկայացումը կարոտ է լուսաբանման:

Անիում, Գառնիում և Տիկնունի ամրոցի հասարակական շինություններում հախճասալերի գործածության մասսայականությունն արդյունք էր այդ բնակավայրերում սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման հանգամանքով:

[1] **Ղաֆադարյան Կ.**, 1952, 1982, 207–231, 125–128, **Kalantarian A.**, 1996, 115–137, **Հակոբյան Ն.**, 1981, 14–68, **Ժամկոչյան Ա.**, 1981, 88–130, **Ջանփոլադյան Հռ.**, 1974, 7–25:

1236 թվականին մոնղոլների արշավանքի հետևանքով կործանվեց երբեմնի ծաղկուն մայրաքաղաք Դվինը ու միաժամանակ բարձրացավ Գառնի գյուղաքաղաքի նշանակությունը: 1949 թվականից տեղում սկսած և շարունակաբար իրականացվող հնագիտական աշխատանքներով պարզվել է, որ հուշարձանի վերին շերտերը հագեցած են XIII–XIV դդ. նյութերով և կոմպլեքսային այդ համակարգում հախճասալերն ու դրամները կազմում են այդ արժեքների զգալի տոկոսը: Առաջնորդվելով այդ իրողությամբ, ակադեմիկոս Բ. Առաքելյանն ու Գր. Կարախանյանը եզրակացրել են, որ, հավանաբար, հախճասալերով հարդարվել է տեղում բնակություն հաստատած իշխանավորներից մեկի ապարանքը[2]:

Այն մասին, թե ու՞մ է պատկանել Կոտայքը Գառնի կենտրոնով այդ ժամանակահատվածում, մատենագրական տվյալները հակասական են: Ստ. Օրբելյանն արձանագրում է, թե այն եղել է Օրբելյանների տիրույթը[3]:

Մեկ այլ տեղեկությամբ երկրամասը պատկանել է Զաքարյան Ավագին, թերևս, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջինս Չարմաղանի հրահանգով ուղարկվել է Խաքանի մոտ այլ խնդիրների շարքում լուծելու նաև իր տիրույթների սեփականատիրական կարգավիճակը[4]:

Հիմքեր կան ենթադրելու, որ վերջինիս բացակայության ընթացքում բնակավայրի ղեկավարությունն ստանձնել են Օրբելյանները, որոնք որդեգրել էին մոնղոլներին հպատակվելու քաղաքականությունը և համարվում էին ժամանակի տոհմիկ նախարարություններից մեկը՝ Զաքարյանների գերակայության ներքո:

Հնագիտական նյութի քննությամբ ապացուցված է, որ մոնղոլների կողմից խրախուսվող քաղաքականության շնորհիվ Գառնին վերածվել էր երկրագործական, արհեստավորական ու առևտրական կենտրոնի: Ավելի ուշ Ղազան խանի ֆինանսական բարենորոգումների ծրագրով տեղում հիմնված դրամահատարանի գործառույթով ներքին ու արտաքին շուկան ապահովվում էր շրջանառություն վայելող Հուլավույան դրամներով:

1239 թվականին Անին ենթարկվեց մոնղոլների ասպատակության, սակայն ակադ. Ն. Մառի ուսումնասիրությամբ քաղաքի ղեկավարությունն ու զգալի արտոնությունները Զաքարյաններինն էր ու ժամանակին իրականացվող շինարարական ու առևտրա-արհեստավորական կյանքի դրական տեղաշարժերը ապահովում էին Իրանի և տարածաշրջանի այլ երկրների, ինչպես և Պովոլժյեի և Միջին Ասիայի հետ մշակութային անմիջական կապերը:

Վերոհիշյալ հուշարձաններից հայտնաբերված հախճասալերը արտաքին ձևավորումով, դեկորատիվ ու սյուժետային զարդերի հագեցվածութ-

---

[2] **Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ.**, 1962, 20:

[3] Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 1910, 179, 404:

[4] **Կիրակոս Գանձակեցի**, 1961, 262–263:

յամբ, ինչպես նաև ընտրված գունաշարով համահունչ են: Առարկային խաչաձև կամ աստղաձև կտրվածք տալով (Աղ. 1, նկ. 5) գործի վարպետը մեկընդմեջ շարահյուսումով հորինել է համակարգված ու ավարտուն տախտակադրվազներ, որոնք մանրակրկիտ մշակված սյուժետային պատկերներով ու իմաստավորված արձանագրություններով խնջույքների ու հավաքույթների ժամանակ հասարակական շինությունների միջավայրում, ստեղծել են մտերմիկ ու ջերմ մթնոլորտ:

Ժամանակի տիրապետող արվեստի ճաշակի ու նկարչական ոճի ազդեցությամբ պայմանավորված, հախճասալերի արտադրությունն ունեցել է զարգացման որոշակի փուլեր, որոնք իրարից տարբերվել են արտաքին ձևերի մշակմամբ, գունաշարով, թեմատիկ տարաբնույթ սյուժեների ու դեկորատիվ ոճի այլընտրանքով: Այդ հատկանիշներով հավաքածոյում ամփոփված հախճասալերը երկու խմբի են բաժանվում: Առաջին խմբի տեսականին, երկրորդի համեմատ բարձրորակ է: Այն իբրև հարդարման միջոց ճարտարապետական շինությունների գործածության ոլորտում հայտնվել է XII դարից սկսած ու շարունակաբար օգտագործվել մինչև XIII դարի վերջերը:

Գունաշարում սպիտակ ֆոնի վրա ոսկեդարչնագույն շողյունով արված նկարազարդումների բովանդակությունը անմիջական զուգահեռներով նույնական է համաժամանակյա շողուն հախճապակե խեցեղենի նմուշներին: XIII դարի վերջերից շուկայական պահանջարկով պայմանավորված, այդ որակի հախճասալերը ասպարեզից անհետանում են, տեղը զիջելով երկրորդ խմբի տեսականուն: Հիմնականում արտաքին տեսքի պահպանումով, թեև հայտնվում են նոր ձևեր, փոխվում է գունային կոլորիտը, իսկ հարդարման թեմատիկայում տիրապետող են դառնում արձանագրությունները և լրացուցիչ հավելումով երկրաչափական ու բուսական մոտիվների հյուսածո պարզունակ կոմպոզիցիաները:

Առաջին խմբի հախճասալերը հավաքածոյում սակավաթիվ քանակությամբ են հանդիպում: Գառնիից խաչաձև հախճասալերի երեք բեկորների զարդաձևերը ունեն կանոնիկ բուսական զարդառճ և կրկնողություն շարունակական ռիթմով ծածկում են հախճասալի ողջ մակերեսը (Աղ. 1):

Առանձին հետաքրքրություն ունի տերևազարդ սուրանկյուն եզրերով ավարտվող կենտրոնում քառաբլթակ ծաղկի դեկորատիվ հարդարանքով օժտված խաչաձև շքաղյուսը (Աղ. 1, նկ. 1), որի թևերին իրարահաջորդ դասավորությամբ մանր շղթաներից բաղկացած հորինվածքը ծավալվում է առարկայի ողջ դաշտով, ստեղծելով կոկոն վարդյակների համադրության հետաքրքիր մի զարդապատկեր: Նախամոտիվը քիչ այլ շեղումով հանդիպում է և Անիի հավաքածոյում, ի հայտ բերելով վերոհիշյալ հախճասալի մեկ այլ տարբերակ (Աղ. 1, նկ. 2):

Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված բեկորից մեկի վրա նկարազարդված շուշանը վերարտադրված է բուսական աշխարհի ներդաշնա-

կության գեղեցիկ մի պատկերի տեսքով (Աղ. 1, նկ. 3): Հետաքրքիր լուծում ունի կնոջ դեմքով Գառնիից հայտնաբերված բեկորը, որի դիմագծերի մոնղոլատիպ ոճը շեշտելու պահը հիշեցնում է համաժամանակյա շողուն խեցեղենին բնորոշ կանացի պատկերատիպերին (Աղ. 1, նկ. 4):

Յուրահատուկ է աստղաձև ոսկեդարչնագույն շողյունով նկարազարդված մի հախճասալ, որը տեղ-տեղ վնասված է: Արաբերեն տառերից եզրված գոտուն (որը վերծանելի չէ) հաջորդում է բազմանկյան շղթայաձև երիզի շրջանակում, բուսական աշխարհի ճոխ միջավայրում հայտնված վախվորած հայացքով ու հետապնդումից խուսափող կեցվածքով մի աղվես: Ռեալիստական պատկերագրության հատկանշական գծերով նկարազարդումը բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Քաշանի խեցեգործական արտադրանքում տեղ գտած կենդանական պատկերներին: Շքաղյուսի եզրի արձանագրության արաբատառ շարանը իմաստազուրկ է և ժամանակին այդ մոտեցումը համարվում էր լեզվին չտիրապետող վարպետի գործ, երբ տառերը ծառայել են սոսկ իբրև զարդաձև (Աղ. 2, նկ. 8):

Ոսկեդարչնագույն շողյունով նկարազարդված ինչպես հախճապակու այնպես էլ հախճասալերի արտադրությունը մասնագետների մի մասը վերագրում են Քաշանին, շատերն էլ Ռեյ կամ Սուլթանաբադ խեցեգործական կենտրոններին[5]:

XIII դ. վերջին XIV դ. Մերձավոր Արևելքի ջնարակած խեցեղենի արտադրության մեջ տեխնոլոգիական որոշ փոփոխությունների գործառույթը արձանագրվեց նաև շքաղյուսների արտադրության ոլորտում: Տեխնոլոգիական այս գործընթացով ծրագրավորված առարկայի խեցու բաղադրության մեջ իբրև հումք կիրառվեց կվարցային ավազը, կաոլինն ու դաշտային շպատը, իսկ ջնարակապատումն իրականացվեց ալկալիական շփոթով, որը նշանակում էր անցումը կապարային ջնարակին[6]: Այս եղանակով մշակված առարկաների մակերեսը ծածկվել է ապակե թափանցիկ շերտով և ջնարակի տակ վրձնած հարդարանքը գեղարվեստական ճոխ պատկերով էր դրսևորվում: Ներկապնակում տիրապետող կոբալտի խիտ և պղինձ օքսիդի նոսր լուծույթները, նախատեսված բուսական ու երկրաչափական զարդերի տարատեսակ լուծումներով հախճասալերի առաջին խմբի համեմատ հումքի նվազ ծախսումով մատչելի էր և նպաստավոր շուկայական մասսայական պահանջարկը բավարարելու համար:

Հախճասալերի երկրորդ խումբը հատկորոշ է Տիկնունի ամրոցի պեղումներից հայտնաբերված գտածոներին: Ամրոցի XIII – XIV դդ. պատմությունը աղբյուրներում չունի հիմնավոր հիշատակություններ, որը զիտական աշխարհի շրջանակներում տեղիք է տվել տարակարծությունների՝ թե այն արդյո՞ք բնակեցված էր և ու՞մ կողմից:

[5] Bahrami M., 1939. Pope A., 1939.

[6] Сайко Э., 1969, 119:

1984 թվականին Դվինի արշավախումբը (ղեկ. Հ. Եսայան) այլ գտածոների շարքում հայտնաբերեց XIII–XIV դդ. հախճասալերի հարուստ մի հավաքածու, վերջ տալով տիրող տարակուսանքին:

Հախճասալերը մասնագիտորեն հետազոտվեցին[7] բաց թողնելով պարսկալեզու արձանագրությունների վերծանությունը, որ մենք փորձել ենք իրականացնել այս հոդվածի սահմաններում բեկորների վրա պահպանված հատվածներով:

Հավաքածոն խաչաձև ու աստղաձև հախճասալերից բացի բաղկացած էր նաև ուղղանկյուն թևերով աստղաձև, ձևավոր կամ եզրերը թեքված ձողի տեսքով եռա-տերև կտրվածքով և բազմաթիվ այլ հատվածքով օժտված տեսակներից, որոնք արդեն հայտնի հորինվածքի նախաձևին ավելացնում էր ևս մեկը, որը խճանկարի նոր տիպօրինակ էր ներկայացնում, առնչվելով ոչ թե իրանական, այլ Ոսկե Հորդայի մշակութային աշխարհին: Նկարազարդումներին բնորոշ են զալարապտույտները, աղեղները, հանգույցները, ճոխ ոստերի հյուսածո դրսևորումով, ուր դեկորատիվ մոտիվի հիմքը խճճված տերևաոստի տարատեսակ մեկնաբանումներն են: Գունեքանգներում գործածել են սպիտակի, մանիշակագույնի, երկնագույնի և կոբալտի տարբեր նրբերանգները (Աղ. 6):

Շքալյուսների մեծամասնության եզրին նեղ կամ լայն ժապավենի տեսքով շրջբոլորում են ժամանակի լեզվամտածողության յուրահատուկ պարսկալեզու արձանագրություններ, որոնք արված են կրկնակի եզրագծերով, թեև կան և ձեռագրատիպ հիշատակություններ:

Դժբախտաբար, նյութը բեկորային է, ինչը դժվարացնում է վերծանությունները: Նշված գրառումները կարելի է համարել ինքնուս գիտելիքներով զինված վարպետների գրառումներ, ուր խոհական, փիլիսոփայական, բարեմաղթական, բարի կամքի բնույթի գաղափարները հանդիպում են բանասիրական չափածո խոսքի հնարով: Ներկայացնում ենք հատվածաբար պահպանված մի քանիսի բովանդակությունը (Աղ. 3, 4, 5):

XIII–XIV դդ. շքալյուսները կիրառություն են ունեցել նաև հայկական հոգևոր շինությունների ներքին ու արտաքին հարդարանքում, մի երևույթ որ հարազատ չէր հայկական ճարտարապետությանն ու Հայ առաքելական եկեղեցու կանոնիկ սկզբունքներին: Եղեգնաձորի Սպիտակավոր եկեղեցու (XIV դ.) թմբուկի վրա, վերևից երկրորդ շարքի քարերի մեջ փորագրված և դրված է եղել ութթևանի աստղաձև հախճասալեր (10 հատ), որոնք ներկայումս չեն պահպանվել: Իջևանի շրջանի Կիրանց վանքում երկնագույն հախճասալերը հարդարել են պատուհանների շրջանակը, իսկ թմբուկի ստորին և վերին մասերը զոտկվել են քառակուսի միագույն սալերի խճանկարով:

[7] **Ժամկոչյան Ա.**, 1990, 66–75:

Եթե այդ հարցի վերաբերյալ ընդունենք Լ. Գյուզալյանի մեկնաբանությունը, համաձայն որի, Անիի, Ամբերդի և Բայբուրդի պարիսպների վրա ամրացրած հախճապակի թասիկները նպատակ ունեին արևի ճառագայթների անդրադարձով թշնամուն նահանջի մատնել, կամ էլ իրողությունը կապել ժողովրդական հավատալիքներում տարածված չար աչքը խափանելու գործառույթի հետ[8], ապա հոգևոր շինությունների պարագայում այս մոտեցումը հավաստի հիմքեր չունի և առայժմ եզրակացությունը մնում է բաց:

Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1301 թվականին կառուցված) հախճասալերը շարվել են թմբուկի վերին շարքի քարերի մեջ: Դրանց մասնակի հետազոտությամբ զբաղված Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը շարվածքը նկատելով հանդերձ, մասնավոր քննության չի արժանացրել, գուցե թե այն դժվարամատչելի տեղում լինելու կամ էլ բացատրություն չգտնելով հոգևոր շինության ներսում նման օտարամուտ երևույթին[9]:

1969 թվականին եկեղեցու խարխլված զմբեթն ամրացնելու նպատակով իրականացված վերականգնողական աշխատանքների ժամանակ այդ հախճասալերը տեղահանվել էին ու մաքրելուց հետո կրկին վերաշարվել տեղում:

Այդ ընթացքում հախճասալերն ուսումնասիրվել են Ա. Ժամկոչյանի և Ա. Քալանթարյանի կողմից և ինֆորմացիոն հաղորդման կարգով հրատարակվել[10]:

Տեղազննումը պարզել է, որ ժամանակին այնտեղ ամրացվել են 52 հախճասալ, որոնցից տեղում պահպանվել էին 11-ը: Դրանք բաժանվում էին չորս տեսակի, բազմանիստ, սեղանաձև, քառակուսի և աստղաձև, ըստ որում քառակուսի և սեղանաձև նմուշների ուռուցիկ խորանաձև գոտիները բովանդակում էին արձանագրություններ, իսկ մնացած դաշտում բուսական, կենդանական զարդերի գունաշարում տիրապետում իր ոսկեդարչնագույն շողյունի մուգ ու բաց երանգները:

Արձանագրությունները բծախնդիր ու սպառիչ վերծանության է ենթարկել վիմագրագետ Լևոն Գյուզալյանը յուրաքանչյուրի բովանդակության ամրագրելով Ֆիրդուսու Շահնամե պոեմի համապատասխան քառյակները[11]:

Ընդհանուր առմամբ այդ հախճասալերը նախատեսվել են աշխարհիկ շինությունների ներքին տարածքը հարդարելուն, պատրաստվել պատկերով և բացի Շահնամեի քառյակներից գովերգել բարություն, խոհեմություն, սեր բնության հանդեպ միաժամանակ առաջարկելով խմել գինի:

[8] **Гюзальян Л.**, 1984, № 2, 153–174.

[9] **Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան**, 1921–1922:

[10] **Ժամկոչյան Ա., Քալանթարյան Ա.**, 1971, 277–281:

[11] **Гюзальян Л.**, 1984, 153–174.

Առանձին ուշադրության է արժանի աստղաձև հինգ բեկորներից միացած հախճասալը, որի եզրին արձանագրված հիշատակագրությունը բովանդակային իմաստով եզակի նշանակություն ունի: Առաջին քառյակի իմաստաբանությունը առայժմ աշխարհի ոչ մի թանգարանում պահպանվող հախճասալի վրա չի հանդիպում (Աղ. 2, նկ. 7):

Քառյակների թարգմանությունը որ վիմագրագետը ներկայացրել է ռուսերեն լեզվով մոտավորապես հայերեն հետևյալ բովանդակությունն ունի:

Առաջին քառյակ

«Օ, դու, որի համար ես արցունքներ եմ թափում, ինչպես հունվարյան ամպը: Եվ հեկեկում եմ ի ուրախություն թշնամու, քո անհավատարիմ բարեկամության համար: Միակ բանը, որին արժանի եմ, ինչպես գիշերային թիթեռը մոմի տակ մեռնել քո ոտքերի մոտ, այն պարագայում դու լաց լինես ինձ վրա»:

Երկրորդ քառյակ

«Դու գիտես, իմ ընտրյալ, ինչու են արցունքով լի աչքերս: Դու ինձ համար թանկ ես ինչպես աչքերս, որովհետև ձգտում եմ հասնել քո շուրթերին»:

Վերջին երկտողը, որը չենք ներկայացրել ունի բառային անհասկանալի միտք, որ Լ. Գյուզալյանը բացատրում է իբրև մի արտահայտություն, որ պարսկական պոեզիայում ընդունված էր հետևյալ մեկնաբանությամբ՝ աչքերի մեջ նայելով կռահել դիմացինի հոգեբանությունը:

Շքաղյուսի ընդհանուր ներկապնակում տիրապետող են կոբալտը, ոսկեգույն շողյունը տեղտեղ էլ փիրուզագույն ցայտերը:

Շքաղյուսի արձանագրությանը հաջորդող սյուժեին Լ. Գյուզալյանը չի անդրադարձել, բայց ուսումնասիրությունը պարզում է, որ քառյակների բովանդակությունը փոխլրացնում է կոմպոզիցիան, որին մասնավորապես անդրադարձել ենք: Շքաղյուսը նկարազարդող արվեստագետը քառյակների սիրո հավերժության գաղափարն իմաստավորել է զույգ թռչուններին համապատասխան կեցվածքով, նրանց ներկայացնելով բնության միջավայրում: Աջ կողմում փարթամ թռչունը (հավանաբար արուն) պատկերված է դիմերեսով, բերանը բաց, կարծես, սիրո խոստովանության պահը ներկայացնելու դիրքով և, ինչպես քառյակում է հիշատակված, փորձում է ետ բերել մերժված սերը: Ձախ կողմում (հավանաբար էգը) թռչունը ներկայացված է աջ կողմի թռչունի հանդեպ թիկունքով հպարտ ավելի նրբին ու անտարբեր հայացքով հեռուները դիտելու պահին (Աղ. 2, նկ. 7):

Ի դեպ, ժամանակի պարսկական պոեզիայի սյուժեների արտաբերումը խեցեղենի վրա պատահական երևույթ չէր: Նկարազարդող խեցեգործները քաջատեղյակ էին պարսկական պոեզիայի մանրամասներին և նրանցից շատերը սովորել են գեղարվեստի այն նույն դպրոցներում, ուր մանրանկարներ էին բազմացնում:

Մնում է անդրադառնալ այն հարցին, թե հիմնականում որ աշխատանոցներում են արտադրվել հնավայրերից հայտնաբերված հախճասալերը: Եղվարդի, Տիկնունու, Գառնիի և Անիի հախճասալերը համեմատելիս նկատելի է Եղվարդի, Գառնիի առաջին խմբի և Անիի որոշ նմուշների բարձրորակ արհեստավարժ ձեռքի, հարուստ գունաշարի և թեմատիկ ընտրության մեծ վարպետությունը, որն աշխարհի տարբեր թանգարանների օրինակների մասնագիտական լուրջ քննությունների համատեքստով անվերապահորեն ընդունելի է իբրև պարսկական ծագումով առարկաներ:

Անիից, Գառնիից և հատկապես Տիկնունի ամրոցից հայտնաբերված հախճասալերի մեծամասնությունը հարդարման պարզունակությամբ, արձանագրությունների համեստ բովանդակությամբ, գուներանգների ընտրությամբ տեղական արտադրության արգասիք են, նախատեսված մասսայական արտադրությամբ ճարտարապետական շինությունների օժանդակ հարդարման համար:

XIII–XIV դարերում Հայաստանը մոնղոլական ընդարձակ տիրապետության բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր և ոչ միայն անհաղորդ չէր տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, առևտրական ու մշակութային հարաբերություններին, այլ բնականոն իրավական կարգավիճակով մասնակիցն էր իրականացվող բոլոր տեղաշարժերին: Ամփոփելով հարկ է հիշատակել, որ ժամանակի ճաշակի թելադրանքով շքաղյուս հախճասալը շինարարական այլ նյութերի համակարգում համարվել է հասարակական ու բնակելի կառույցների ներքին ու արտաքին հարդարանքի անբաժանելի մասն ու լայն պահանջարկ վայելել իբրև շինարարական խեցեղենի տեսականի: Անիում իրականացված աշխատանքների ժամանակ, Գառնի գյուղաքաղաքի և Տիկնունի ամրոցի պեղումներից հայտնաբերված հախճասալերը երկու խմբից են բաղկացած: Առաջինը շողյուն ջնարակով նկարազարդված հախճասալերն են, որոնք խաչաձև և աստղաձև արտաքին ձևավորումով կազմել են շքեղ խճապատկերներ: Սակավաթիվ և բարձրորակ այս շքաղյուսները հայտնի են Անիից և Գառնիից: Երկրորդ խմբի գտածոները մասամբ Անիից և Գառնիից են, բայց հիմնական նյութը Տիկնունի ամրոցից է՝ արտաքին ձևերի հետևյալ բազմազանությամբ՝ ուղղանկյուն ձևավոր եզրերով ձողեր, եռատերև կտրվածքով և այլ տիպի ձևավորումով սալերի տեսքով: Գունազարդման մեջ կիրառվել է սպիտակի մանիշակագույնի, երկնագույնի և կոբալտի տարբեր երանգները, որոնք զալարվող զարդերի, կիսաշրջանների, աղեղների, հանգույցների և ճոխ ոստերի հյուսածո մոտիվներով տարբերվում են առաջինից գուներանգների ու զարդամոտիվների լուծումներով: Երկու խմբերի շքաղյուսների եզրերին պարսկալեզու արձանագրությունները թեկուզ հատվածաբար (նյութը բեկորային լինելու պատճառով) վերծանվել են և մեծ մասամբ բարեմաղթական բովանդակությամբ խոսքեր են պարունակում: Հախճասալերով հարդարել են և Եղեգնաձորի Սպիտակավոր, Իջևանի Կիրանց և Եղվարդի Ս. Աստվածա-

ծին եկեղեցիների երբեմն ներքին, երբեմն արտաքին պատերը, բայց Հայ Առաքելական եկեղեցուն խորթ երևույթի մեկնաբանությունը տակավին մնացել է ստվերում: Ի վերջո, հախճասալերի պատրաստման հետազոտությամբ հանգել ենք այն եզրակացության, որ առաջին խմբի շողյուն հախճասալերը ներմուծված են Իրանից, այնինչ երկրորդ խմբի զգալի մասի հնարավոր արտադրական կենտրոնը հնուց ի վեր խեցեգործական ավանդույթներով հարուստ Հայաստանն է: Իրողությունն ապացուցվում է հայտնաբերված նյութի մասսայականությամբ, որն, ինչպես երևում է, բավարարել է շուկայական լայն պահանջարկը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ., – 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Գառնի III (Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 10), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1962:

Գ. արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, – Աղիզբեկենք և նրանց շինարարական գործը, Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, Գիրք Ա և Բ. 1921–1922, Վաղարշապատ:

Ժամկոչյան Ա., Քալանթարյան Ա., – Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հախճասալերը, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 4, 1971, էջ 277–281:

Ժամկոչյան Ա., – Միջնադարյան Հայաստանի հախճապակին IX–XIV դդ. (-Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, Հ. 10), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981:

Ժամկոչյան Ա., – Ճարտարապետական հարդարանքի նմուշներ Տիկնունի, ամրոցից, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, № 12, 1990, էջ 66–75:

Հակոբյան Ն., – Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը, IX-XIII (Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, Հ. 10), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981:

Կիրակոս Գանձակեցի, – Պատմութիւն Հայոց (Աշխ. Կ. Մելիք Օհանջանյանի), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961:

Ղաֆադարյան Կ., – Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան,1952:

Պատմութիւն նահանգին Սիսական, – Արարեալ, Ստեփաննոս Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Ղուկասյանց հրատ., Թիֆլիս, 1910:

Воскресенский А., – Полихромные майолики Золотоордынского Поволжья “Советская археология”, № 2, 1967.

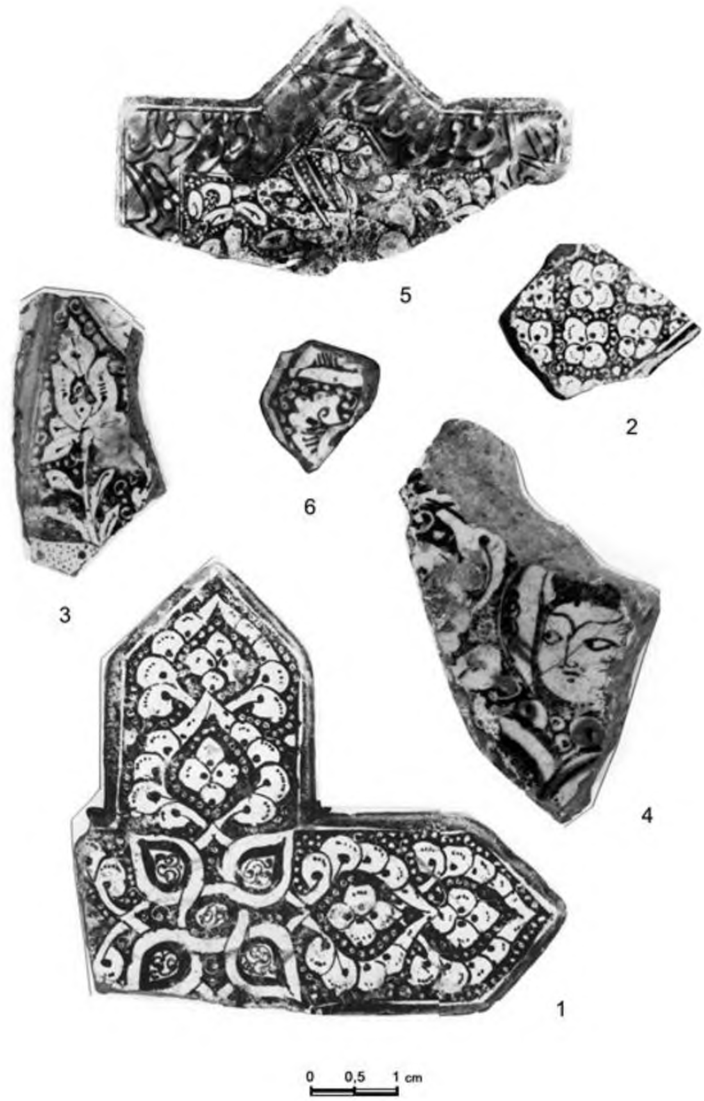
Гюзальян Л., – Иранские средневековые изразцы на купольном барабане храма Богородицы в Егварде, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984. № 2, էջ 153–174.

Марр Н., – Ани книжная история города и раскопки на месте городища, изд. Гитутюн", НАНРА, Ереван, 2011.

Kalantarian A., – Histoire et Archéologie de la ville medievale, Recherches et publication Neuchâtel, Paris, 1996.

Pope A., – Suggestions towards the identification of medieval Iranian faience. (III международный конгресс по иранскому искусству и археологии), Москва, 1939.

Աղյուսակ 1

Աղյուսակ 2

7

8

یامتن مرکب نه خوشی ... بسم الله الرّحمن الرّحیم ...
جان آفرین بهرکه باشد

Նկ. 1. Աստծո անունով
գթասիրտ ու կարեկցող: Գտնել նստելու տեղ
ոչ զվարճանքի համար:

برافشانمت دانه‌ای از محبت ... آن کجا رسد برجای دل

Նկ. 2. Իմ հոգատարությունը քեզ:
Սա կվերաբերվի մեկին, որ սիրտ (հոգի) ունի:

... آخر نه نیک کار کند ... جهان آمدنت بهر خاکی با ...
پیش روی بهر طمع

Նկ. 3. Հեռացիր քո ագահության (ընչաքաղցության) համար:
Փրկության համար ոչ ոք չկա: Քո աշխարհ գալով ոչ մի
բանի բացի ապականությունից:

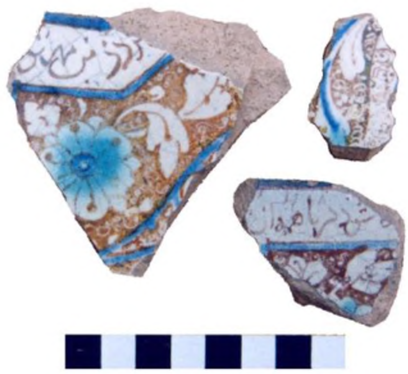
گاهی یک جرعه می زماه تا ماه ... زلفت همه کرامتی دهد در غم هجران

Նկ. 4. Հաճախ մի բաժակ գինին փորձություն է:
Քո մազերը փրկություն է տխրության պահին:

پسندیده دل نگوگفتن و دل قریب»

Նկ. 5. Ազնվաբարո հոգի և
հաճելի ու ցանկալի զրույց

می شود ذکر با همهٔ آن ... گرد زمین بهر تو

Նկ. 6. Այն կսուլի բոլորին
աշխարհի շուրջ քեզ համար:

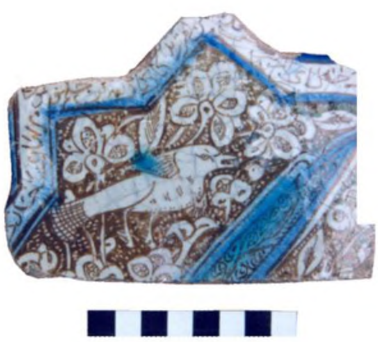
.. زلف تازی به خاکت می دهد ..

Նկ. 7. Թշնամու մազը քեզ գետին կգլորի:

سرشکم کی جوابت روان از کرم، روی بروی جرمی
فی سنة تسع وثمانی بستاید سحر بیادم خواندی

Նկ. 8. Իմ արցունքները չեն դադարի քո նվիրատվությունից: 86 տարեկանում դու ինձ կհիշես (մայրամուտին) և պատշաճը կհատուցես (բարձր կգնահատես):

من آفرید ... کارگزار همه گون حلم تو ... بر بهاری درخشان

Նկ. 9. Նա ինձ ստեղծեց (Աստված): Քո համբերությունը բոլորի համար կաշխատի: Փայլուն մի գարուն:

PARISA POORMOHAMMADI
Post-graduate Student, Institute of Archaeology and Ethnography,
National Academy of Sciences of Republic Armenia,
sepand_pishdadian@yahoo.com

ARMENIAN-IRANIAN CULTURAL RELATIONS IN THE 13th – 14th CENTURIES

SUMMARY

Armenian-Iranian cultural relations in the 13th – 14th cc. are of special interest and on the basis of linguistics, literary, miniature painting, historic observations are well studied. The article deals with analyses of the tiles from the capital of Armenia Ani, Garni (settlement of urban type) and fortress Tiknouni, recovered during the archaeological excavations. According to their peculiarities the material under our disposal in detail are into two groups divided and discussed. The finds suggest the dating of the 13th – 14th centuries and have direct parallels in simultaneous Iranian monuments. The issues on the tiles up to now were dealt in other reports, focused only on the data and decoration researches. This paper for the, first time on the basis of the inscriptions on the edges of the tiles and in particular Persian sources consists a subject of research which has not been examined and deciphered.

Armenia was one of the states of the Mongolian empire and a great amount of Iranian tiles (from Tavriz and Saray Berge) point out the cultural continuity between the two production centers, certainly the local mode of production also was evident.

ПАРИСА ПООРМОАММАДИ
аспирантка, Институт археологии и этнографии НАН РА,
sepand_pishdadian@yahoo.com

АРМЯНО-ПЕРСИДСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В XIII–XIV ВВ.

РЕЗЮМЕ

Во время археологических раскопок в городе Ани, поселении городского типа Гарни и крепости Тикнуни было обнаружено большое количество изразцов, принадлежавших ко времени монгольского владычества в Армении (II пол. XIIIв. и XIV вв.). Ранее материал был исследован археологом А. Жамкочян. Изразцы большей частью расписаны геометрическими, растительными орнаментами, иногда их сменяют сюжетные сцены. Контур изразцов окружают восстановленные нами надписи на персидском языке. Это чаще всего изложвнные в прозе благие пожелания или философские размышления. Большая часть изразцов произведена в иранских центрах по производству керамики – это Рей, Кашан, Султанабад. Небольшое число экземпляров созданы в Армении, где издревле существовали богатые традиции керамического производства. Исследование материалов доказывает продолжение армяно-персидских культурных связей в XIII–XIV вв.

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
THE HISTORY OF ARMENOLOGY

AÉLITA DOLOUKHANYAN
Membre correspondant de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie, docteur en sciences philologiques
aelita.dolukhanyan@gmail.com

L'IMPORTANCE ACTUELLE DE L'HÉRITAGE SCIENTIFIQUE DE SAINT- MARTIN, ARMÉNISTE FRANÇAIS

Saint-Martin, arméniste français, a énoncé avec beaucoup de précision le but de sa vie, courte, mais pleine d'exploits scientifiques, dans sa lettre, écrite quelques mois avant son décès, le 22 décembre 1931, et adressée à Alexandre Humbold[1], célèbre naturaliste. Nous y lisons : « Je suis la seule personne, du moins je le crois, suffisamment préparée qui s'est occupée de l'Arménie de manière ample et durable.

Les études consacrées à ce pays, comme vous le savez, ont fait l'objet d'une passion particulière de ma part.

Il y a quatorze ans déjà que j'ai publié le livre *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*. C'est le premier ouvrage, et l'unique jusqu'à présent, qui contient des renseignements dignes de foi, nombreux et amples. J'ai réuni, j'ai minutieusement examiné et classé tout ce qu'il était possible de réunir ici sur l'histoire et la géographie de ces peuples et États qui ont régné en Asie à partir des temps les plus éloignés, prenant l'Arménie comme centre et fondement de mes recherches »[2]. Dans sa lettre, Saint-Martin expose avec précision le programme de quatre années qu'il devait réaliser avec le soutien matériel du tzar russe dans les villes d'Artachat, d'Armavir et d'Etchmiadzine de l'Arménie Orientale, déjà réunie à l'Empire russe, ainsi que dans les régions limitrophes du Mont Ararat, pratiquant des fouilles dans les antiques palais royaux et princiers, étudiant de nombreux

[1] Alexandre Humbold, aristocrate allemand, naturaliste, explorateur (1769–1859. Il a exploré l'Amérique avec Bonpland et écrit sur cette expédition le livre *Voyages aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, fait de 1799 à 1804*. Il a voyagé en Asie avec le soutien du tzar russe Nicolas Ier. Il a inscrit des progrès dans les domaines de la théorie du temps, de l'océanologie et de la géologie. Il est l'auteur de l'ouvrage *Cosmos ou Description physique du monde*.
[2] *«Ardzagank»*, 1803, N° 148, 2 (en arménien).

monastères d'Arménie, prenant connaissance des manuscrits qui y étaient conservés. Dans la suite de sa lettre, il dit : « Voici ce qui m'encourage à vous parler de mon intention de visiter les provinces dignes d'être étudiées de l'Arménie Majeure qui a été le berceau de la race humaine et à laquelle les souvenirs de la religion et de l'histoire prêtent de l'importance »[3]. Saint-Martin inclut dans son programme de visiter aussi les villes de Van, d'Erzeroum et de Kars de l'Arménie Occidentale, ainsi que la Transylvanie, Venise, Moscou, Saint-Pétersbourg et Astrakan.

Jean-Antoine Saint-Martin (1791–1832) est le fondateur des études arméniennes en France. Son ouvrage fondamental *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* est une étude en deux tomes publiés à Paris en 1818 et 1819. Cette œuvre de Saint-Martin a contribué à développer l'arménologie en Europe. Dans son *Information* au début du premier tome, l'auteur écrit : « Ceci est le premier ouvrage consacré à l'Arménie en Europe. Nous voulons croire qu'il présentera des données géographiques et historiques exactes. Les différentes références et traductions qu'il contient vont jusqu'à l'an 1812 »[4].

Saint-Martin a été l'élève de Sylvestre de Sacy, orientaliste bien connu, et au début de son livre, il remarque dans sa dédicace que cette étude « contribuera à donner une notion exacte d'un pays resté inconnu jusqu'à présent »[5].

Cet ouvrage de Saint-Martin a justifié son attente. Les arménistes d'Europe et de Russie se sont basés sur les données communiquées par lui. Il suffit de dire que dans le deuxième tome de l'Encyclopédie de Brokhaus et Efron, publié des dizaines d'années plus tard, le grand article « Arménie » est principalement emprunté au livre susmentionné[6].

Marie-Félicité Brosset a été l'un des disciples dévoué de Saint-Martin et son biographe. En 1883, il a publié à Paris une *Notice historique sur M. J.-A. Saint-Martin*, une ode-biographie prolixe qui est une caractéristique monumentale de l'arméniste. L'auteur présente son maître comme un génie inspiré qui maîtrisait cinq langues orientales : l'arabe, l'arménien, le persan, l'assyrien et le turc ; il se servait habilement du zendi et du géorgien[7].

Quant à l'ouvrage *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, en tant que début, il le considérait simplement comme merveilleux[8].

Le fondateur des études arméniennes en France nous explique l'utilité pour la science européenne de l'étude de la langue arménienne et de la traduction des œuvres des auteurs armémiens. Il explique l'indifférence des Européens à l'égard de l'Arménie, de sa culture et de sa littérature par le fait que ce pays est privé de

[3] ***Ibidem***, VII–VIII.
[4] **Saint Martin J.-A.,** t. I, 1818, IX.
[5] ***Ibidem***, VII–VIII.
[6] **Brokhaus F. A., Efron I. A.,** t. II, 1890, 124.
[7] **Brosset M.,** 1833, III.
[8] ***Ibidem.***

souveraineté. En Europe, les orientalistes étudient avec persévérance l'arabe, le persan, les langues hindoues, le turc et le chinois parce que ce sont les langues de pays souverains, alors que l'Arménie a perdu plusieurs fois son indépendance et se trouvait au début du XIXe siècle partagée entre trois grands États : la Russie, la Perse et la Turquie. Les Arméniens sont un peuple dispersé dans le monde entier et, malgré la perte de leur souveraineté et les persécutions subies des musulmans, ils ont conservé leur langue nationale, leur religion, leurs coutumes ; et, ce qui est encore le plus important, c'est un peuple éduqué et cultivé qui a créé une littérature et une culture riches et variées. Saint-Martin trouve ce phénomène peu habituel et le met en relation avec la richesse spirituelle et les capacités mentales du peuple arménien. Il parle de l'épanouissement spirituel du Ve siècle, il énumère les œuvres que les Arméniens ont traduites du grec, du latin et du syriaque et dont une partie présente désormais une valeur d'original, puisque les originaux sont perdus. Il apprécie hautement les historiens arméniens dont les ouvrages, s'ils ne sont pas toujours volumineux, contiennent néanmoins des renseignements essentiels et dignes de foi pour les chroniques historiques ; c'est de l'histoire authentique, sans déviations imaginaires, si caractéristiques pour l'historiographie orientale.

Les œuvres des historiens arméniens sont des sources de grande valeur de l'historiographie mondiale qui permettent aux orientalistes de découvrir sur les Grecs de Constantinople, les rois de la dynastie des Sassanides de Perse, les Arabes musulmans, les Turcs Seldjoukides, les Croisés, les Mongols et, en général, sur tout l'Orient des faits que ne communiquent pas les autres historiens. Ceci concerne la période entre le IVe siècle et le début du XIXe.

Saint-Martin parle avec admiration des nombreuses imprimeries que les Arméniens ont fondé à partir du XVIe siècle dans les pays les plus divers, d'Italie jusqu'en Inde : Venise, Amsterdam, Leipzig, Livourne, Pologne, Constantinople, Smyrne, différentes villes de Russie, Etchmiadzine, Madras, Nouvelle-Julfa, Marseille et ailleurs.

Saint-Martin communique sur l'Arménie des faits qui n'existent pas chez les historiens arméniens et qui sont mis à la disposition des savants grâce à lui.

Même si l'on peut aujourd'hui trouver quelques inexactitudes dans le chef-d'œuvre de Saint-Martin, elles ne jettent aucune ombre sur la contribution unique en son genre qu'il a apportée aux études arméniennes, et d'autant plus à sa valeur actuelle.

L'œuvre de Saint-Martin a stimulé le développement de l'arménologie en Europe, et non seulement. Dans sa recherche consacrée à Ferdowsi, Stépanos Nazarian note avec satisfaction que la pensée scientifique européenne s'est tournée vers les pays d'Orient, alors qu'auparavant ils n'étaient pas jugés dignes d'attention,

croyant que les Asiates « étaient des êtres indignes de l'attention des scientifiques, les fils perdus de l'humanité »[9].

L'intérêt de la science européenne à l'égard du passé du peuple arménien a en quelque sorte encouragé les chercheurs arméniens à présenter avec plus de zèle la contribution de la culture spirituelle de leur nation à la science et à la culture mondiale.

De nos jours, certains savants turcs et azerbaïdjanais ne ménagent pas leurs efforts pour démontrer que l'Artsakh a toujours été un territoire azerbaïdjanais. On peut trouver la réfutation objective de ce genre de déclarations, qui n'ont rien de commun avec la science, dans le chef-d'œuvre publié déjà en 1818 par Saint-Martin.

En parlant des possessions géographiques de l'Arménie, l'auteur a recours non seulement aux communications des historiens et des auteurs arméniens médiévaux, mais il trouve la confirmation de leurs témoignages dans les sources anciennes grecques, romaines, syriaques, persanes et arabes.

Il écrit : « Les géographes arméniens, ainsi que les géographes grecs et latins, partagent ordinairement l'Arménie en deux grandes divisions. La Grande Arménie, Մեծ Հայք, qui s'étend depuis l'Euphrate jusqu'à la Mer Caspienne, et la Petite, Փոքր Հայք… »[10]. Saint-Martin parle en détails de la Cilicie Arménienne, ainsi que de la Première, Deuxième, Troisième et Quatrième Arménie, en notant leurs limites géographiques.

Il narre l'histoire de l'Arménie pas à pas, de siècle en siècle, notant pour chaque période quels ont été les peuples occupant de grands territoires dans le voisinage de l'Arménie. Saint-Martin puise souvent aux œuvres d'historiens tels que Strabon, Josèphe Flavius, Ptolémée et Stéphane le Byzantin.

En parlant des dynasties royales arméniennes : les Haïkaziens, les Arsacides, les Bagratides, les Roubénides de Cilicie, ainsi que du dernier roi Lusignan, Saint-Martin n'oublie pas de remarquer qu'au début du XIXe siècle, il y avait en Artsakh montagneux, au sud de Gandzak et de Barda, de petites principautés autonomes dont les seigneurs arméniens se nommaient *méliks* : « Melikh, nom dérivé de l'arabe Mélik qui signifie roi »[11].

Dans le premier tome de son étude, l'arméniste français donne la « Description de la Grande Arménie » où il décrit minutieusement les montagnes, les rivières et les lacs de la Grande Arménie, ainsi que les quinze cantons avec leurs provinces.

Il considère que les trois grands lacs de l'Arménie sont le Lac de Van, le Lac d'Ourmia et le Lac Sevan. Il donne la caractéristique de chaque lac, en décrit la position géographique, la qualité de l'eau et les différents noms. Le Lac de Van est présenté sous les noms suivants : Mer Salée, Mer de Van, Mer d'Aghtamar, Mer

[9] **Nazarian S.,** 1996, 106.
[10] **Saint Martin J.-A.,** t. I, 17.
[11] ***Ibidem*,** 34.

Bznouniats, Mer Rechtouniats, Mer du Vaspourakan, Mer de Tosp[12].

Dans son livre, les quinze cantons de l'Arménie sont les suivants : 1) Haute Arménie, 2) Taïk, 3) Gougark, 4) Outik, 5) Quatrième Arménie, 6) Touroubéran, 7) Aïrarat, 8) Vaspourakan, 9) Siounik, 10) Artsakh, 11) Païtakaran, 12) Aghdznik, 13) Mocq, 14) Korjaïk, 15) Persarménie.

En parlant du dixième canton, l'Artsakh, il dit qu'à son époque, c'est-à-dire en 1818, l'Artsakh « est en grande partie soumis à l'Empire Russe ».

Il rappelle qu'à partir du XIIIe siècle, l'Artsakh s'est également nommé Khatchen[13]. Par ailleurs, parfois l'Artsakh a été aussi nommé Petit Siounik[14]. Saint-Martin énumère succinctement les villes de l'Artsakh. Ce sont : Gandzak, Gandzassar, Tavouche, Khatchen, Djaraberd, Amaras, Varand, Dizak.

L'arméniste nous explique l'étymologie du nom de la ville de Gandzak. Selon lui, le toponyme Gandzak dérive du mot arménien *gandz,* qui signifie « trésor », car la ville a été nommée ainsi parce que les rois anciens d'Arménie y gardaient leurs trésors[15]. Quant à Amaras, c'était le sanctuaire suprême pour les Arméniens, car c'est là que sont conservées les reliques du martyr Saint Grigoris. « Ses diacres, ayant enlevé le corps, le portèrent en Petit Siounik et l'ensevelirent dans le bourg d'Amaras »[16].

Dans le premier tome de son ouvrage, Saint-Martin nous explique les noms des maisons princières arméniennes selon Movses Khorénatsi. Il croit que l'explication de ces noms est traditionnellement passée du Ve siècle aux historiens des siècles suivants dont plusieurs, tels Hovhannes Draskhanakersti et Samvel Anétsi répètent ce que dit Khorénatsi.

Naturellement, Saint-Martin étudie aussi l'étymologie des noms Haïastan et Arménie. Il explique pourquoi les Arméniens sont nommés Achekénaz ou maison de Togarma et il cite des témoignages relatifs aux Arméniens provenant de la Bible. Il cite un passage du Livre de la Genèse de la Bible : « Fils de Gomer : Achekénaz, Rifat et Togarma »[17] ; et un autre du Livre de Jérémie : « Dressez un signal dans le pays, sonnez du cor chez les nations ; mobilisez tout le monde contre Babylone, convoquez les royaumes d'Ararat, de Minni et d'Achekénaz. Établissez des sergents recruteurs, envoyez des chevaux à l'attaque, comme une nuée de sauterelles »[18].

Saint-Martin rappelle que d'après Movses Khorénatsi et d'autres historiens arméniens, Togarma de l'Ancien Testament était le père de Haïk : « Togarma fut père de Haïg, premier chef de leur nation »[19]. Il est mentionné de nombreuses fois

[12] ***Ibidem,*** 55
[13] ***Ibidem,*** 149.
[14] ***Ibidem.***
[15] ***Ibidem,*** 150.
[16] **Moïse de Khorène,** 1993, 252.
[17] **Genèse,** VII, 3.
[18] **Jérémie,** LI, 27.
[19] **Saint Martin J.-A.,** t. I, 256.

dans le Livre d'Ézékiel : «De Bet-Togarma, on te livraient des chevaux de traits, des chevaux de cavalerie et des mulets »[20].

Il explique aussi les noms d'Armènes et d'Arménie en restant fidèles à la communication de Movses Khorénatsi.

Parmi tous les cantons d'Arménie, Saint-Martin distingue spécialement celui d'Aïrarat qui était sous le règne des Arsacides le plus important des quinze cantons d'Arménie, car il a été de tout temps le siège principal des rois arméniens, d'où le pays était gouverné.

D'après Saint-Martin, les historiens arméniens et les auteurs étrangers ont raison de mettre en relation le Mont Ararat et l'Arche de Noé, considérant que l'escale de l'Arche de Noé a été le berceau de l'humanité. Il explique l'origine du nom du village Akori, situé au pied de l'Ararat : « Արկ ուռի, il sema la vigne, et il lui fut donné, parce que Noé, en descendant du Mont Ararat y planta un pied de vigne »[21].

De même, il considère que le Nakhidjévan est ainsi nommé, car c'est le premier lieu où Noé est descendu.

Dans une partie de son livre, Saint-Martin parle de certains passages de l'Avesta, le livre sacré du zoroastrisme, d'après la publication d'Anquetil Duperron. Il remarque une grande ressemblance entre les mots arméniens et pahlavi. Il explique le mot *ari* comme « courageux ». Remarquons que les spécialistes actuels de l'Avesta expliquent le mot Avesta de la manière suivante : « Dans les interprétations pahlavi de l'Avesta, ce mot est utilisé comme Apastan, et la langue arménienne l'a emprunté comme Apastan qui signifie confiance ou refuge »[22].

La deuxième partie du premier tome des *Mémoires*… est intitulée *Précis de l'Histoire d'Arménie*.

Dans cette partie aussi, Saint-Martin a abondamment recours à ce que Diodore de Sicile, Strabon, Tacite, Xénophon, Polybe, Josèphe, Abu-l-Faradj et d'autres historiens étrangers communiquent sur l'histoire d'Arménie. Il est parfaitement au courant du contenu des œuvres des auteurs arméniens, tels Korioun, Agathange, Faust de Byzance, Movses Khorénatsi, Éghiché, Ghazar Parpétsi, Hovhannes Draskhanakerttsi, Hovhan Mamikonian, Samvel Anétsi, Matthieu d'Édesse, Stepanos Orbélian, Hétoum l'Historien, Mikael Tchamtchian et d'autres. Les auteurs qu'il cite le plus souvent sont Movses Khorénatsi, Faust de Byzance, Éghiché et Matthieu d'Édesse. Il considère que l'*Histoire* d'Arménie de Faust de Byzance est une source irremplaçable pour l'histoire du IVe siècle ; toutefois, il est resté illégitimement inapprécié dans l'historiographie médiévale arménienne comme auteur « dont la diction est barbare »[23]. Pour ses communications relatives au IVe siècle, Saint-Martin préfère Faust de Byzance à Khorénatsi qui, lui, parle plus

[20] **Ézékiel,** XXVII, 14.
[21] **Saint Martin J.-A.,** t. I, 266–267.
[22] **Holy Gathas,** 1927, 28.
[23] **Saint Martin J.-A.,** t. I, 314.

brièvement de ce siècle : « … il doit donner un connoissance plus exacte de l'Arménie, au quatrième siècle de notre ère, que Moyse de Khoren, dont l'histoire est écrite avec une extrême brièveté »[24]. Il est à noter que Saint-Martin a souvent recueilli l'information des sources médiévales dans les manuscrits arméniens, car les éditions imprimées étaient encore rares à cette époque.

Ce grand savant rêvait de traduire en français les historiens arméniens, mais il n'a pu réaliser que la traduction des œuvres de Stépanos Orbélian et de Hovhannes Draskhanakerttsi.

Le deuxième tome des *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* contient principalement la traduction française de l'*Histoire de la Siounie* de Stépanos Orbélian, accompagnée d'une Préface et de notes. On y trouve également les *Géographies attribuées à Moyse de Khoren et au docteur Vardan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie »*[25].

Le deuxième tome commence par la biographie de l'historien Stépanos Orbélian[26]. Stépanos était le fils du prince Tarassaïtch Orbélian, seigneur du Siounik. Sa mère, Arouz Khatoun avait été musulmane, mais en épousant un prince chrétien, elle s'était convertie et elle était devenue une chrétienne zélée. Stépanos Orbélian dit de ses parents : « Le seul aide se Smbat était Tarassaïtch, qui était un homme puissant et combatif, heureux dans toutes ses entreprises, ainsi que pieux et aimant Dieu. Il avait épousé Arouz Khatoun, une Ismaélite, la fille du Seigneur du Siounik. S'étant convertie, elle est devenue une chrétienne zélée et craignant Dieu. Ils ont eu trois fils, Élikum, Stépanos, qui est devenu évêque par la suite, et Pakhradola»[27].

Saint-Martin insiste légitimement sur le fait que Stépanos Orbélian, métropolite du Siounik, était une figure éminente à l'échelle de toute l'Arménie; il était un homme d'Église et une personnalité cultivée connue non seulement en Arménie Majeure, mais aussi en Arménie Cilicienne. Grand patriote, il a mené une lutte acharnée contre les uniates pour préserver l'essence nationale de l'Église Arménienne.

Saint-Martin parle aussi de l'héritage poétique de Stépanos Orbélian et il cite d'après le deuxième tome (p. 1043) de l'*Histoire d'Arménie* de M. Tchamtchian un passage du long poème *Lamentation devant la Sainte Cathédrale*, écrit sur la

---

[24] ***Ibidem.***
[25] **Saint Martin J.-A.,** t. II, 301–405.
[26] L'*Histoire* de Stépanos Orbélian est présentée de manière plus complète et minutieuse par Marie-Félicité Brosset, l'élève dévoué de Saint-Martin, dans deux volumineux tomes (Voir *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian*, traduite de l'arménien par M. Brosset, premier livre *Histoire de la Siounie*, Saint-Pétersbourg, 1864. *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian*, traduite de l'arménien par M. Brosset, second livre *Introduction*, Saint-Pétersbourg, 1866.
[27] **Stépanos Orbélian,** 1986, 332.

commande de Khatchatour Kétcharétsi, célèbre poète des XIIIe-XIVe siècles[28] : « …en 1299 de J.-C., à la prière d'un célèbre docteur de ses amis, qui étoit poète lui-même, et se nommoit Khatchadour Getcharhatsi, du Pays d'Ararad. Nous ne connoissons de ce poème qu'un fragment relatif aux rois Arméniens de Pharisos, qui est cité dans l'*Histoire d'Arménie* de Tchamtchéan, et que nous allons rapporter ici, pour donner une idée de la poésie arménienne »[29].

Dans la préface de la traduction de la *Géographie* attribuée à Movses Khorénatsi, Saint Martin présente d'abord la biographie du Père de l'historiographie arménienne. L'arméniste parle en détail de la vie et des œuvres de Movses Khorénatsi dans un autre article intitulé *Notice sur la vie et les écrits de Moyse de Khoren, historien arménien*[30].

D'après notre arméniste, la *Géographie* qui nous est parvenue sous le nom de Movses Khorénatsi ne peut lui être attribuée avec certitude. Au début de cette œuvre, on trouve un ouvrage de Pape d'Alexandrie, mathématicien du Ve siècle, qui constitue la majeure partie de cette géographie[31]. Toutefois, il y a dans ce texte des passages intéressants que pouvaient écrire seulement un savant arménien. Ces passages concernent la Perse, l'Arménie et les pays du Caucase. Ne considérant pas que la *Géographie* soit traduite ou écrite pas Movses Khorénatsi, Saint-Martin remarque : « … Je crois avoir suffisamment démontré que cette géographie ne peut avoir été traduite ou composée du temps de Moyse de Khoren, il seroit superflu d'insister d'avantage sur ce point. Je ne ferai pas non plus de longues recherches pour déterminer l'époque à laquelle elle a été écrite »[32].

Par la suite, c'est Anania Chirakatsi, auteur du VIIe siècle, qui a été reconnu être l'auteur de la *Géographie*. « Le fait que la *Géographie* ait été copiée à côté des autres œuvres de Chirakatsi, que l'auteur ait des connaissances géométriques et astronomiques, l'usage de fractions, l'emploi de certains passages d'autres ouvrages de Chirakatsi dans la *Géographie* et un certain nombre d'autres faits littéraires témoignent que l'auteur de la *Géographie* est Anania Chirakatsi, savant arménien du VIIe siècle »[33].

Dans les deux grands tomes de ses *Mémoires* et les textes critiques en différentes langues des sources arménologiques, Saint-Martin a établi la nécessité des études arméniennes en France et son exemple a été suivi par de célèbres arménistes français et belges du XIXe siècle, tels Marie Brosset, Victor Langlois, Félix Nève,

[28] Le texte critique de la *Lamentation…* de Stépanos Orbélian a été rédigé par nous sur la base de sept manuscrits du Maténadaran Machtots d'Erevan (Voir Khatchatour Kétcharétsi, *Cantiques,* publiés par A. Doloukhanian, 1988, 82–105.
[29] **Saint Martin J.-A.,** t. II, 8.
[30] Voir «*Journal Asiatique*», 1823, juin, 321–324.
[31] **Saint Martin J.-A.,** t. II, 305.
[32] ***Ibidem***, 315.
[33] **Abrahamian A. G.**, 1944, 152.

Édouard Dulaurier qui se sont attachés à l'un des plus anciens pays civilisés du monde et à son peuple créateur.

Saint-Martin présente à la fin du deuxième tome des *Mémoires* un document concernant la vie arménienne du Ve siècle, qu'il a puisé à l'œuvre consacrée à *Vardan et la guerre arménienne* d'Éghiché, l'« Ordonnance de Mihr-Nersèh, gouverneur de l'Arménie pour le roi perse, adressée aux princes de la Grande Arménie ». Cette ordonnance parle de la création du monde selon la religion zoroastrienne, la naissance des deux fils de Zurvan (Ahura-Mazda et Ahriman) et l'apparition des principes du Bien et du mal. On ne trouve cette légende zoroastrienne que dans le texte scientifique de l'Avesta[34]. L'interprétation prolixe de ce passage est donnée dans la *Réfutation des hérésies* d'Éznik Koghbatsi (Ve siècle), commentée en 1829 dans le numéro de juillet du « *Journal des Savants* »[35]. L'ouvrage d'Éznik y est considéré comme une source unique, un vrai trésor, pour l'étude de l'Avesta et des croyances arméniennes anciennes[36].

Saint-Martin a été le premier des arménistes français à avoir largement recours à l'œuvre de Movses Khorénatsi.

Dans le numéro de juin 1823 du « *Journal Asiatique* », il a publié un article consacré à la vie et à l'héritage littéraire de Movses Khorénatsi[37]. Dès le début, il apprécie Khorénatsi en le nommant *Kertoghahaïr*, selon la tradition arménienne. Il traduit ce terme par « poète grammairien ». À cette occasion, il se souvient aussi de quelques autres figures de la littérature médiévale arménienne : Pétros et Stépanos Siunétsi. Quelles sont, selon lui, les raisons de ce titre d'honneur donné à Khorénatsi ? Ce sont la distinction et la clarté de la parole, le laconisme, la beauté des expressions, ce qui le distingue parmi tous les écrivains de la nation[38].

Saint-Martin communique des faits importants relatifs à la biographie de Khorénatsi. Il touche naturellement le problème de l'écriture arménienne de la période d'avant Mesrop Machtots. Selon lui, « … Les Arméniens s'étaient servis pour écrire leur langue des caractères persans, grecs ou syriens, et particulièrement de ces derniers, mais comme le nombre des signes de ces écritures était insuffisant pour exprimer tous les sons de l'arménien, Mesrob inventa un alphabet particulier pour sa nation, c'est celui dont les Arméniens se servent encore actuellement »[39].

Machtots et Sahak Parthev ouvrent des écoles et réunissent des élèves, ayant comme principal objectif de traduire en arménien les livres sacrés du christianisme et d'assurer l'usage de la langue arménienne lors des cérémonies religieuses et des

---

[34] Voir *Avesta, Livre sacré du zoroastrisme*, 1881.
[35] *«Journal des Savants»,* 1829, 431–438.
[36] ***Ibidem,*** 438.
[37] *Notice sur la vie et les écrits de Moyse de Khoren, historien arménien* (Voir *«Journal Asiatique»,* 1823, juin, 321–344).
[38] ***Ibidem,*** 321.
[39] Voir *«Journal Asiatique»,* 1823, juin, 322

sermons. Saint-Martin mentionne les noms de ceux des disciples qui ont aidé Mesrop Machtots à réaliser la mission vitale de la traduction des Saintes Écritures. Ce sont en premier lieu Hovhan Yékéghétsatsi[40] et Hovsep Paghnatsi[41]. Saint-Martin note que ces derniers ont traduit la Bible presque en entier, sauf la Révélation. Ceci est communiqué dans le chapitre LIII du troisième livre de l'*Histoire de l'Arménie* de Movses Khorénatsi.

Restant fidèle à la communication de Movses Khorénatsi, Saint-Martin reprend l'itinéraire des premiers traducteurs arméniens dans les pays étrangers et note qu'à Byzance, ils ont été accueillis par Maximianos, évêque de Byzance[42]. Il rappelle ensuite que les traducteurs arméniens sont revenus dans leur patrie après le Concile œcuménique de 431 d'Éphèse, apportant avec eux les décisions relatives au hérétique Nestor.

Saint-Martin donne la traduction de tous les passages de l'*Histoire de l'Arménie* de Movses Khorénatsi où l'historien décrit les voyages qu'il a effectués avec ses compagnons vers les centers civilisés du monde ancien. Il décrit Édesse, les sanctuaires de son voisinage, la Palestine, les brèves études accomplies là, et, plus en détail, l'Égypte avec « Le Nil, muraille non faite de main d'homme », produisant toutes sortes de fruits, la ville d'Alexandrie, près de la mer, avec son climat équilibré, sa vieille histoire païenne et son présent chrétien[43]. Dans cette partie de l'*Histoire* de Movses Khorénatsi, où il décrit le passé païen d'Alexandrie, nous lisons : « À sa tête ne siège plus à présent le Plutonien aux cinq crêtes qui enveloppait l'immensité du monde… »[44].

Dans sa note relative à Pluton, S. Malkhassian cite l'explication de Mekertitch Émine : « Émine croit que Prodiade, de même que Pluton sont les noms grecs de Sérapis »[45].

---

[40] Hovhan Yékéghétsatsi est enterré au monastère des Saints-Apôtres de Mouch. Il a été traducteur et écrivain, le disciple et le compagnon de Mesrop Machtots. En 405, il est parti pour la Syrie avec Machtots. À Samsun, près avoir donné à l'alphabet sa forme finale, Machtots, Hovhan Yékéghétsatsi et Hovsep Paghnatsi ont traduit quelques passages de la Bible. Ce sont les premiers écrits *mesropiens*. Des communications sont faites sur ces événements par Koriun, Movses Khorénatsi, Ghazar Parpétsi et d'autres (Voir *Encyclopédie « Arménie Chrétienne »*, Erevan, 2002, 605–606).

[41] Hovsep Paghnatsi a été l'un des premiers traducteurs et disciples de Machtots. Il est parti pour la Syrie avec Machtots, il est l'un des premiers traducteurs de la Bible en arménien. Sur l'ordre de Machtots, il est ensuite de nouveau parti pour la Syrie avec Éznik Koghbatsi. Afin de mieux maîtriser le grec, ces deux sont partis pour Constantinople, où Ghévong Yérets et Koriun les ont rejoints. À leur retour, ils ont apporté avec eux le meilleur exemplaire de la Bible en grec, ainsi que les canons des Conciles œcuméniques de Nicée (325) et d'Éphèse (431). Voir *Encyclopédie « Arménie Chrétienne »*, 635-636).

[42] Voir *«Journal Asiatique»*, 1823, juin, 322; **Moïse de Khorène,** 1993, 309.

[43] S. Malkhassian écrit : « En décrivant Alexandrie, Movses Khorénatsi emploie la forme rhétorique dite contradiction, il cite les croyances de l'époque païenne de cette ville et le culte chrétien de son époque. Voir Moïse de Khorène, *Histoire de l'Arménie…*, 311.

[44] **Moïse de Khorène,** 1993, 311–312.

[45] ***Ibidem.***

L'explication de Saint-Martin relative à la même statue est intéressante : « Nous ignorons quelle était la forme de la statue de Sérapis ou Pluton. Théodoret, qui parle de sa destruction dans son *Histoire ecclésiastique*, dit seulement que par sa grandeur, elle inspirait la terreur aux spectateurs»[46].

Les explications concernant certains noms de la période païenne d'Égypte sont d'une valeur exceptionnelle ; on ne les trouve pas dans les notes de Stépanos Malkhassian. L'une de celles-ci concerne le mois égyptien *toubi*. Selon Saint-Martin, *toubi* était le cinquième mois de l'année. Il semble que la grande fête consacrée à Sérapis était célébrée le 25 de ce mois. Aucune source ancienne ne communique rien sur cela. À l'époque de la domination romaine, aux jours de Movses Khorénatsi, le 25 du mois *toubi* correspondait au 20 janvier du calendrier julien. D'après Saint-Martin, dans cette partie de l'*Histoire* de Movses Khorénatsi, il y a beaucoup de mots incompréhensibles en relation avec la biographie d'Alexandre, c'est-à-dire d'Alexandre de Macédoine ; des mots qui étaient compréhensibles anciennement, mais qui ont besoin d'explications aux temps modernes.

Il trouve que le passage des *Lamentations* de Khorénatsi, là où il décrit qu'il revient et trouve ses maîtres décédés, est très différent du passage correspondant publié par les frères Guillermo et Georg Wiston. Cette traduction latine de l'*Histoire* de M. Khorénatsi, faite sur le texte grabar, a été publiée en 1736 à Londres[47].

Saint-Martin apprécie en particulier la longue activité de Movses Khorénatsi comme traducteur. Il s'est préoccupé de traduire en arménien les livres qu'il avait rapportés de ses voyages. On possède le témoignage de Khorénatsi lui-même sur les traductions qu'il a faites : « Car je suis vieux et malade, toujours occupé à traduire »[48]. Enfin, Khorénatsi a également accédé à de hautes dignités ecclésiastiques, ayant été évêque de Bagrévand et d'Archarounik.

Notre arméniste considère légitimement que l'œuvre majeure de Khorénatsi est son *Histoire de l'Arménie*, écrite sur la demande du prince Sahak Bagratide. Nommé gouverneur de l'Arménie sur la demande de ses compatriotes, deux ans plus tard, en 481 il s'est révolté contre les Perses et il a été tué[49].

D'après Saint-Martin, l'*Histoire de l'Arménie de* Movses Khorénatsi est une œuvre complète : « Les trois premiers livres, qui forment un ouvrage complet »[50]. Il parle des autres ouvrages de Khorénatsi dont l'un est, d'après la tradition, le *Livre*

[46] Voir *«Journal Asiatique»,* 1823, juin, 329.
[47] **Voir P. Hovhannissian, *Movses Khorénatsi,*** 2013, 26.
[48] **Moïse de Khorène,** 317.
[49] Sahak Bagratide a été tué en 482, lors de la bataille de Tcharmanaïn contre les Perses. Il a été le mécène du chef-d'œuvre de Khorénatsi. L'historien dit de lui : « … nous avons maintenant reconnu l'homme d'un tel projet. Par conséquent, il est clair que tu es manifestement supérieur à tous ceux qui t'ont précédé, car tu mérites les plus hautes louanges et que tu es digne d'avoir ton nom inscrit sur le monument d'un tel livre. » (**Moïse de Khorène,** 105).
[50] Voir *«Journal Asiatique»,* 1823, juin, 337.

des Chries[51]. Saint-Martin considère que ce livre est créé dans le goût grec et l'ouvrage rappelle beaucoup un livre de Théon d'Alexandrie, écrit dans le même genre. Selon lui, l'auteur du *Livre des Chries* fait preuve d'une profonde connaissance de la littérature grecque et ce livre est difficile à comprendre : « C'est un trésor inépuisable pour ceux qui veulent pénétrer dans toutes les délicatesses de la langue arménienne »[52].

Saint-Martin remarque que le *Livre des Chries* contient différents sujets « parmi lesquels on remarque les *Péliades*, tragédie perdue d'Euripide, dont il donne une courte analyse »[53].

Saint-Martin mentionne aussi l'*Ode à Sainte Hripsimé et* l'*Histoire des saintes Vierges Hripsiméennes*, ainsi que les nombreux hymnes, écrits par Movses Khorénatsi et publiés pour la première fois en 1664 à Amsterdam dans le recueil *Hymnaire*[54]. Il ajoute : « Il a encore composé un grand nombre de pièces en vers et d'hymnes qui se chantent dans les offices de l'Église d'Arménie »[55].

Le fondateur des études arméniennes en France présente Movses Khorénatsi à travers sa contribution exceptionnelle à la littérature et à l'historiographie arméniennes du Ve siècle, grâce à laquelle son influence a été immense et sa personne a mérité une vénération éternelle.

L'une des initiatives de Saint-Martin a été la publication de fables choisies de Vardan Aïguektsi, publiées à Paris en 1825[56]. Quarante-cinq fables ont été choisies du *Livre de Renard* d'Aïguektsi pour être publiées en langues arménienne et française. Cette publication était bien connue du grand Nicolas Marr qui en a noté la valeur instructive et éducationnelle[57].

N. Marr parle aussi d'autres circonstances en rapport avec la traduction des fables par Saint-Martin. Il a choisi les originaux des fables dans un manuscrit de la Bibliothèque Royale de Paris, écrit en 1615 par Pétros Khournavétsi, sur la commande de l'archevêque Srapion. Les fables sont au nombre de 168 dans le manuscrit, l'arméniste en a choisi 45[58].

---

[51] L'arménologie moderne ne reconnaît pas Movses Khorénatsi comme l'auteur du *Livre des Chries*. Voir Le *Livre des Chries*, publié par Gohar Mouradian, Erevan, 1993, Préface (en arménien).
[52] Voir *«Journal Asiatique»,* 1823, juin, 339.
[53] ***Ibidem*,** 340
[54] Pour plus de détails sur ce *Hymnaire*, voir *Le livre arménien entre 1512 et 1800*, 41–43. Pour les chants sacrés de Movses Khorénatsi, voir Movses Khorénatsi, Stépanos Siunétsi, Hovhan Mandakouni, 2011, 8–390.
[55] Voir « *Journal Asiatique* », 1823, juin, p. 341.
[56] **Saint-Martin,** 1825.
[57] **Marr N.,** 107. « Il est à noter que l'objectif de Saint-Martin était absolument différent ; cette publication a été réalisée dans des buts instructifs « comme un moyen d'étude », d'une part pour l'étude de la langue arménienne et, d'autre part, pour faciliter au Arméniens l'étude de la langue française » (en russe).
[58] La description du manuscrit utilisé par Saint-Martin (N° 289) a été donnée par Frédéric Macler dans son *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale,* 1908, 149–150.

Dans sa description du manuscrit N° 289 de la Bibliothèque nationale, F. Macler note que c'est précisément ce manuscrit qu'a utilisé Saint-Martin[59].

N. Marr note que les fables de Vardan, traduites par Saint-Martin, ont été publiées par l'Association Asiatique de Paris et la traduction a été « minutieusement » vérifiée par l'archimandrite Zohrab, membre de cette Association. Toutefois, il n'oublie pas de mentionner que toute la traduction avait été faite par l'arméniste français et assez bien pour son époque[60].

Saint-Martin trouve spécialement intéressant que certaines fables de Vardan Aïguektsi soient attribuées à Ésope et Luqman.

Il y a parmi les quarante-cinq fables choisies par Saint-Martin certaines qui reprennent presque littéralement celles d'Ésope, telles, par exemple, que *Le loup et l'agneau*, *La cigale, l'abeille et la fourmi*, *Le lion, le loup et le renard*, *Le bûcheron et les arbres*, *La fourmi et le pigeon, Le choucas et le renard*, et bien d'autres.

Saint-Martin ne ménageait pas ses efforts pour donner à ses étudiants le plus de connaissances possibles en langue arménienne. Au début du XIXe siècle, c'était un problème assez compliqué, car il n'y avait pas encore de manuels adaptés à l'enseignement de l'arménien aux Français, ni de dictionnaires arménien-français ou français-arménien. On ne possédait pas non plus suffisamment de traductions de la littérature arménienne en français, ni les chrestomathies ou les manuels écrits par la suite par Frédéric Macler[61] et Frédéric Feydit[62].

La traduction des fables choisies de Vardan Aïguektsi était seulement un essai d'apprendre l'arménien aux français à l'aide de textes faciles. Saint-Martin parle avec admiration de la richesse et de la beauté de la langue des œuvres multi-genres des auteurs médiévaux arméniens. Toutefois, la connaissance impeccable de cette langue exige un long chemin à parcourir, et ceux qui désirent maîtriser l'arménien doivent le faire en apprenant l'arménien dans les textes des écrivains arméniens. Le style des fables de Vardan Aïguektsi est simple et facilement compréhensible. Il n'a ni la solennité ni le caractère abstrait des auteurs médiévaux. Le langage des fables est tellement simple qu'il se rapproche parfois de la langue orale populaire, mais sa syntaxe et sa grammaire observent toujours les règles de la langue littéraire. Le traducteur était convaincu que sa traduction était fidèle à l'original arménien. Il était possible de traduire les fables dans un français plus châtié, mais alors la fidélité obligatoire au texte original en aurait souffert.

En 1826, le numéro de décembre du « *Journal Asiatique* » a publié une très intéressante relation de voyage dont l'auteur était Martiros Erzynkatsi, un voyageur

[59] C'est ce manuscrit qui a servi à l'édition donnée par Zohrab et Saint-Martin en 1825. Voir **F. Macler,** 150.

[60] Quant à la traduction, elle appartient entièrement à l'arméniste français et elle est faite assez bien pour son époque (Voir **N. Marr,** 106).

[61] Voir **F. Macler,** 1932.

[62] Voir **F. Feydit,** 1969.

arménien du XVe siècle. Le traducteur et l'éditeur en était Saint-Martin. Cette publication était intitulée *Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, à la fin du quinzième siècle, sous le règne de Charles VIII, par Martyr, évêque d'Arzrndjan, dans la Grande Arménie, écrite par lui-même en arménien, et traduite en français par M. Saint-Martin.*

L'on sait que Christophe Colomb a découvert en 1492 le continent américain en traversant l'Océan Atlantique pour arriver jusqu'à Cuba et Haïti. Par la suite, de nouvelles expéditions de Christophe Colomb lui ont permis de découvrir de nouvelles terres d'aborigènes d'Amérique.

Saint-Martin est convaincu que, parti de la ville d'Erzynka d'Arménie Majeure vers les lieux saints d'Europe, ayant visité les églises et les tombeaux des saints, Martiros Erzynkatsi, un évêque avec beaucoup d'esprit de suite et entièrement dévoué à sa vocation, a fait voile dans un navire espagnol vers certaines îles d'Amérique. Puis, de retour en Espagne, il a visité la reine Isabelle et il est rentré en Arménie. Son voyage a duré un an, car il a visité à pied de nombreux lieux d'Europe.

La relation de voyage de Martiros Erzynkatsi a été étudiée par la suite par les membres de la Congrégation des Mekhitaristes, tels L. Alichan, A. Ghazikian et B. Sarkissian qui avaient à leur disposition le texte manuscrit de l'original[63].

À Rome, Martiros Erzynkatsi a eu une rencontre avec le Pape qui lui a donné une lettre de recommandation : « Il me donna une lettre de recommandation, et tout le monde fut étonné de la faveur singulière qu'il me témoignait »[64].

Le voyage de Martiros Erzynkatsi a commencé le 29 octobre 1489 et il a duré jusqu'au 20 février 1496. Durant cette période, il a visité Constantinople, d'où il est passé en Italie, en Allemagne, en Suisse, en Flandre, en France, en Angleterre et en Espagne. Hratchia Adjarian, célèbre linguiste fort versé en arménien ancien et en français, écrit en parlant de lui : « … En entendant que Christophe Colomb avait découvert l'Amérique, il a voulu aussi découvrir un nouveau monde. Il est parti d'Arménie, a traversé toute l'Europe et d'Espagne, il est parti naviguer sur l'Océan Atlantique »[65].

Saint-Martin s'est comporté avec beaucoup de responsabilité à l'égard du voyage de Martiros Erzynkatsi sur l'Océan Atlantique : « La relation du voyage, entrepris dans l'Océan Atlantique par l'évêque d'Arzendjan, présente diverses circonstances qui ont besoin de quelques explications pour qu'on puisse s'en faire une idée juste »[66]. Rappelons que le XVe siècle est l'époque de la Renaissance avancée, lorsque les personnes ayant des intérêts spirituels tâchaient d'avoir plus de connaissances sur le monde environnant ; c'était l'époque des découvertes

[63] **V. Hacobian,** 1957, N° 6, 101:
[64] *«Journal Asiatique»,* 1826, décembre, p. 350. Il s'agit du Pape Innocent VIII (1484-1492), 211e Pape de Rome. Martiros Erzynkatsi lui a rendu visite en 1491.
[65] **Adjarian H.,** 1946, 285.
[66] *«Journal Asiatique»,* 1826, décembre, 337.

géographiques. En 1492, Christophe Colomb avait découvert une nouvelle route vers la nouvelle Inde. Et c'est précisément à cette époque que l'évêque arménien Martiros Erzynkatsi se trouvait en Europe. Sa relation de voyage inspire de l'admiration pour sa force de volonté et la variété de ses intérêts. En effet, il aurait pu s'embarquer sur un navire et mettant sa confiance en Dieu, auquel il croyait de tout son cœur, et faire voile vers de nouveaux pays sur l'Océan Atlantique.

Saint-Martin attire notre attention sur les paroles du capitaine du navire qui allait prendre la mer : « Je vais, dit-il, parcourir la mer universelle ; mon vaisseau ne contient aucun marchand, les hommes qui s'y trouvent sont tous employés à mon service. Pour nous, nous avons fait le sacrifice de notre vie ; nous mettons notre seul espoir en Dieu, et nous pensons que là où la fortune nous portera, Dieu nous sauvera. Nous allons faire le tour du monde, il ne nous est pas possible d'indiquer où les vents nous porteront, mais Dieu le sait »[67].

Saint-Martin considère qu'il est hors de doute que M. Erzynkatsi a voyagé vers l'Amérique dans un vaisseau basque, car à cette époque les Basques étaient connus pour ce genre d'entreprises.

La relation de voyage d'Erzynkatsi montre qu'il a voyagé dans l'Océan Atlantique et y a vu d'énormes baleines : « C'est dans cette mer, qui est la mer universelle (l'Océan), et qui est à l'extrémité occidentale du monde, que l'on trouve les plus grands et les plus redoutables poissons »[68].

Erzynkatsi dit que son voyage par mer a duré soixante-huit jours et qu'ils ont fait le tour du monde (« nous parcourûmes le monde en soixante-huit jours »)[69].

Malheureusement, la relation de voyage d'Erzynkatsi est extrêmement brève, mais une chose est claire : l'auteur était un homme intéressé par les découvertes et ce n'est pas par hasard qu'il ait rencontré, comme il en témoigne lui-même, la reine Isabelle Ière (1461-1504) qui avait encouragé Christophe Colomb lors de son premier voyage en Amérique. Sous cet aspect, la relation de voyage de Martiros Erzynkatsi présente une valeur historique exceptionnelle. Mais quelques savants n'accords pas avec hypothèse de Saint-Martin, que Martiros Erzynkatsi était voyager à Amérique.

Le cadre des intérêts de Saint-Martin, en tant qu'arméniste, est très vaste. Il étudie les sphères les plus différentes de la vie intellectuelle et spirituelle des Arméniens. Ses articles publiés au cours de nombreuses années dans le « *Journal Asiatique* » et le « *Journal des Savants* » n'ont pas perdu même de nos jours leur valeur scientifique. L'un de ces articles est l'*Analyse d'une tragédie arménienne*, consacrée au martyre de Sainte Hripsimé, qui a été mise en scène pour la première fois le 6 avril 1668 en Pologne, à Lvov (Léopol). Ceci était une grande nouveauté pour ce genre d'œuvres, car les pièces entièrement consacrées aux sujets religieux étaient généralement écrites en latin, alors que celle-ci était en arménien ancien

[67] ***Ibidem***, 366-367.
[68] ***Ibidem***, 356.
[69] ***Ibidem***, 367.

grabar. Son auteur était le Père Louis Marie Pidou, missionnaire catholique qui maîtrisait l'arménien à la perfection. L'article est remarquable pour l'intéressante information historique qu'il communique sur les communautés arméniennes de Pologne, de la Crimée et de la Russie. Parmi les acteurs, l'arméniste distingue surtout Vardan Hounanian, jeune diacre de vingt-quatre ans envoyé comme légat à Lvov par le Catholicos d'Etchmiadzine, mais qui s'y était converti au catholicisme. Bien d'auteurs, tels G. Lévonian, V. Terzibachian et Hovhannes Hovhannissian, ont parlé de cette tragédie. Ce dernier, grand connaisseur du théâtre médiéval arménien, considère que cette œuvre est le début du théâtre scolaire arménien[70]. N'oublions pas que Saint-Martin a été le premier à parler de cette pièce. La tragédie consacrée à Hripsimé a été publiée pour la première fois dans la revue « *Bazmavep* » des dizaines d'années plus tard, en 1889.

En 1828, M. Schultz, professeur à l'Université de Gissen, s'est rendu en Turquie et en Iran. Son objectif principal était de chercher en Iran des œuvres littéraires consacrées au zoroastrisme. En Arménie Occidentale, il a copié de vieilles inscriptions cunéiformes. Le voyage avait été inspiré par Saint-Martin, il devait durer quatre ans et être financé par le baron Dama et le Ministre des Affaires étrangères de la France. Toutefois, le voyage scientifique de M. Schultz s'est interrompu. En 1827, les Kurdes l'ont tué. Mais auparavant, il avait eu le temps d'envoyer certains documents à Saint-Martin à Paris.

Dès septembre 1828, Saint-Martin publie dans le « *Nouveau Journal Asiatique* » les documents archéologiques envoyés par Schultz[71]. Ils concernent la ville de Van et les édifices construits là par la reine Sémiramis d'Assyrie. Il y est question aussi des monuments arméniens des sites anciens d'Erzeroum, de Berkri et d'Ardjech. Schultz remarque que les inscriptions cunéiformes de Van diffèrent de celles des autres nations orientales et de l'écriture des tablettes en terre cuite des Chaldéens. Saint-Martin rappelle qu'il s'est exercé à déchiffrer les inscriptions cunéiformes et qu'il a obtenu certains succès[72]. Il écrit : « Je vais joindre, comme complément à cette notice, une indication détaillée des diverses inscriptions qui m'ont été adressées par M. Schultz et qui ont été relevées soit à Van, soit dans les environs ou dans d'autres lieux de l'Arménie[73].

Il y a parmi ces inscriptions certaines qui concernent la Porte de Mher et la construction du canal de Sémiramis à Artamet.

Fort intéressant est l'article consacré à la *Description de l'Arménie ancienne* du Père Luc Indjidjian[74]. L'arméniste apprécie hautement cet ouvrage en notant qu'il

[70] **Hovhannissian H.,** 1978, 326.
[71] *«Nouveau Journal Asiatique»,* 1828, septembre, 161–188.
[72] ***Ibidem,*** 180.
[73] ***Ibidem.***
[74] *«Journal des Savants»,* 1828, septembre, 532–543.

« est le résultat de longues et laborieuses recherches »[75]. L'article contient d'intéressantes données sur la capitale Tigranocerte fondée par Tigrane le Grand[76], ainsi que de nombreux témoignages d'historiens grecs et arabes sur les villes célèbres de l'Arménie.

D'après le témoignage de M. Brosset, digne élève de Saint-Martin, ce dernier avait laissé de nombreuses recherches inédites dont deux ont été publiées après son décès. La première est la traduction de l'*Histoire d'Arménie* de Hovhannes Draskhanakerttsi (1841) et la deuxième une étude en deux tomes intitulée *Histoire des Arsacides* (1850).

La publication de l'*Histoire de l'Arménie* de Hovhannes Draskhanakerttsi a été réalisée par l'orientaliste Félix Lajard. La préface du livre s'intitule *Notice sur la vie et l'ouvrage du patriarche d'Arménie Jean VI, dit Jean le Catolicos*. La vie de Hovhannes Draskhanakerttsi est relatée d'après certains témoignages donnés par l'auteur dans divers épisodes (III-XLVIII). Lajard regrette qu'il n'ait pas été possible de publier l'original arménien à côté de sa traduction française. La traduction avait été faite par Saint-Martin sur l'unique manuscrit qu'il avait eu à disposition : « Le manuscrit unique et assez peu correct qu'il avait eu sous les yeux appartient à la Bibliothèque Royale et porte le N° 91, il comprend 703 de format petit in-8° »[77]. À la fin de l'ouvrage, on trouve les riches commentaires de Saint-Martin, basées sur des sources en différentes langues.

L'*Histoire des Arsacides* s'est trouvée au center des intérêts scientifiques de Saint-Martin pendant de longues années. Dans un exposé fait en 1822, l'arméniste avait informé l'historiographie européenne qu'il était incorrect de mettre en relation le système féodal avec les forêts de l'Europe et de la Germanie. Ce système, qui avait atteint sa perfection en Europe au XIIe siècle, les Arsacides l'avaient déjà trois siècles avant notre ère[78].

Saint-Martin distingue les quatre dynasties Arsacides aux racines perses. Les premiers sont les Arsacides parthes, les deuxièmes, ceux de l'Armémie, les troisièmes ceux de la Bactriane et les quatrièmes se trouvaient un peu plus à l'est. Les Arsacides arméniens ont régné le plus longtemps et leur royauté a disparu en 428. L'arméniste note qu'ils ont été les premiers à proclamer le christianisme religion d'État. « Les Arsacides d'Arménie subsistèrent plus longtemps ; ils embrassèrent le christianisme, trente ans avant que Constantin l'eût fait monter sur le trône ; de sorte que le Royaume d'Arménie fut réellement la première monarchie chrétienne ; elle finit en 428»[79].

[75] ***Ibidem***, 532.
[76] ***Ibidem***, 541.
[77] **Saint Martin J.-A.**, 1841, XLV.
[78] *«Journal Asiatique»,* 1822, août, 65.
[79] ***Ibidem***, 77.

Saint-Martin décrit la vie politique intérieure de l'Arménie, qui est un modèle typique de pays féodal : le roi, le chevalier couronnant, le connétable, les princes et les marquis dans les régions frontalières. Il remarque qu'en Arménie, il n'y avait pas de relations d'esclavage entre les princes et les paysans. Il parle avec admiration d'Alexandre de Macédoine, dont le seul défaut était d'être non pas Grec, mais Macédonien, ce qu'il a payé de sa vie[80]. Son pouvoir a été reconnu par diverses nations sur un immense territoire : « Partout, il laisse d'admirables preuves de son génie ; il ne renverse pas, il fonde un nouvel empire »[81].

Comme l'*Histoire des Arsacides* n'a pas été terminée à cause du décès de Saint-Martin, les tomes préparés à la publication par Félix Lajard ont été intitulés *Fragments d'une Histoire des Arsacides*[82].

Saint-Martin a été le premier à étudier bien des problèmes d'arménologie. Rappelons que beaucoup d'initiatives qu'il avait entreprises ont été ensuite développées par d'autres arménistes français ou européens qui ont suivi la voie qu'il avait ouverte.

Les études arméniennes de Saint-Martin ont été soutenues par l'État français.

Traduction française par
Aïda Tcharkhtchyan

BIBLIOGRAFIA

Abrahamian A.G., – *Recherche sur les œuvres d'Anania Chirakatsi*, Erevan, 1944.

Adjarian H., – *Dictionnaire des noms propres arméniens*, t. III, Erevan, 1946.

«Ardzagank», Tlflis, 1803, N° 148, p. 2 (en arménien).

Avesta, – *Livre sacré du zoroastrisme*, Paris, 1881.

Brokhaus F.A., Efron I. A., – *Dictionnaire encyclopédique*, t. II, Saint-Pétersbourg, 1890.

Brosset M., –*Notice historique sur M. J.-A. Saint-Martin,* Paris, 1833.

Encyclopédie *« Arménie Chrétienne »*, Erevan, 2002.

Ézékiel, XXVII, 14.

Genèse, VII, 3.

Hacobian V., – « Les notes de voyage de Martiros Erzynkatsi », dans *Messager* de l'Académie des sciences de la RSS d'Arménie, 1957, N° 6, p. 101 (en arménien):

Holy Gathas, – *Zarathustra, The Prophet of Ancient Iran* by Ebrahim Poure Davoud, Dresden, 1927.

[80] ***Ibidem***, 69.
[81] ***Ibidem***, 70.
[82] **Saint Martin J.-A.,** 1850.

Hovhannissian H., – Le théâtre en Arménie médiévale, Erevan, 1978.

Hovhannissian P., – *Movses Khorénatsi, Œuvres*, Erevan, 2013.

Jérémie, LI, 27.

« *Journal Asiatique* », 1823, juin, p. 321–344.

« *Journal des Savants* », Paris, 1829, p. 431–438.

« *Journal Asiatique* », 1822, août, p. 65.

« *Journal Asiatique* », 1826, décembre, p. 337.

« *Journal des Savants* », 1828, septembre, p. 532–543.

Khatchatour Kétcharétsi, – *Cantiques,* publiés par A. Doloukhanian, Erevan, 1988.

Le *Livre des Chries*, publié par Gohar Mouradian, Erevan, 1993.

Moïse de Khorène, – *Histoire de l'Arménie*, Nouvelle traduction par A. et J.-P. Mahé, avec une introduction et des notes, Paris, Gallimard, 1993.

Marr N., – *Choix de fables de Vartan*, partie I, Recherche, Saint-Pétersbourg.

Nazarian S., – *Œuvres*, Erevan, 1996.

« *Nouveau Journal Asiatique* », 1828, septembre, p. 161–188.

Saint-Martin, – *Choix de fables de Vartan*, en arménien et en français, Paris, 1825.

Saint Martin J.-A., – *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, t. I, Paris, 1818.

Stépanos Orbélian, – *Histoire du Siounik,* traduction en arménien moderne, préface et notes par A.A. Abrahamian, Erevan, 1986.

Saint Martin J.-A., – *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI*, ouvrage posthume, Paris, 1841.

Saint Martin J.-A., – *Fragments d'une Histoire des Arsacides,* ouvrage posthume, Paris, 1850.

F. Macler, – *Chrestomathie de l'arménien moderne avec vocabulaire*, Paris, 1932.

F. Feydit, – *Manuel de langue arménienne*, Paris, 1969.

Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset, premier livre *Histoire de la Siounie*, Saint-Pétersbourg, 1864.

Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset, (second livre *Introduction)*, Saint-Pétersbourg, 1866.

Hymnaire, voir *Le livre arménien entre 1512 et 1800*, Erevan, 1988. p. 41–43.

Chants sacrés, Erevan, 2011, p. 8-390 (en arménien).

Frédéric Macler *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale,* Paris, 1908.

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
aelita.dolukhanyan@gmail.com

ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Մարտենն իր կարճատև, սակայն գիտական խիզախումներով լի կյանքի նպատակը հստակ շարադրել է աշխարհահռչակ բնախույզ Ալեքսանդր Հումբոլդին ուղղված նամակում՝ գրված մահվանից մի քանի ամիս առաջ՝ 1831-ի դեկտեմբերի 22-ին: Նամակում կարդում ենք. «Ես եմ, գոնե իմ կարծիքով, միակ բավական նախապատրաստված անձնավորությունը, որ զբաղվել է Հայաստանով լայնածավալ և հարատև կերպով:

Այս երկրի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, ինչպես Դուք գիտեք, միշտ մի առանձին սիրո առարկա են եղել:

Արդեն 14 տարի է, ինչ ես հրատարակել եմ «Mémoires historique et géographique sur l'Arménie» գիրքը: Այս առաջին և մինչև այժմ միակ աշխատությունն է, որ բովանդակում է հավաստի, բազմաթիվ և ընդարձակ տեղեկություններ այդ երկրի մասին: …Ես ժողովել, մանրակրկիտ կերպով քննել ու դասավորել եմ այն ամենը, ինչ որ կարելի է ժողովել այստեղ այն ազգերի և տերությունների պատմությունից և աշխարհագրությունից, որոնք հաջորդաբար տիրել են Ասիային հեռավոր ժամանակներից սկսած՝ ընդունելով Հայաստանը իբրև կենտրոն և հիմք իմ հետազոտությունների»:

Նրա կապիտալ աշխատությունը «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie» երկհատոր հետազոտությունն է, որը լույս է տեսել Փարիզում 1818 և 1819 թվականներին:

Հայագետները Եվրոպայում ու Ռուսաստանում հենվել են նրա հաղորդած փաստերի վրա: Բավական է հիշել, որ բազում տասնամյակներ անց Բրոկհաուզ-Էֆրոնի հանրագիտարանի երկրորդ հատորում զետեղված «Հայաստան» ծավալուն հոդվածի հիմքում ընկած է Սեն-Մարտենի վերոհիշյալ աշխատությունը:

Սեն-Մարտենի գլուխգործոցը գիտական խթան է դարձել եվրոպական հայագիտության զարգացման համար և ոչ միայն:

Եվրոպական գիտության հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի անցյալի նկատմամբ յուրօրինակ խրախույս էր նաև հայազգի գիտնականների համար՝ առավել եռանդուն ձևով աշխարհին ներկայացնելու սեփական ժողովրդի հոգևոր մշակույթի բերած նպաստը համընդհանուր գիտության ու մշակույթի մեջ:

Մեծ հայագետը երազում էր ֆրանսերենի թարգմանել հայ պատմիչներին, սակայն կարողացավ իրականացնել միայն Ստեփանոս Օրբելյանի ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկերի թարգմանությունները:

Սեն-Մարտենն անդրադառնում է մինչմաշտոցյան շրջանի հայերեն գրության խնդրին:

Հայագետն իրավացիորեն Խորենացու գլխավոր երկասիրությունը համարում է «Հայոց պատմությունը», որը գրվել է Սահակ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով:

Հայագետը խոսում է պատմահոր նաև այլ քերթվածների մասին, որոնցից մեկն ըստ ավանդույթի համարում է «Գիրք պիտոյից»-ը:

Գիտնականի կարծիքով «Պիտոյից գրքի» հեղինակը խոր ծանոթություն է ցուցաբերում հունական գրականությանը, և այդ գիրքը շատ դժվար է հասկանալ. «Սա մի անսպառ գանձարան է բոլոր նրանց համար, ովքեր ուզում են խորանալ հայոց լեզվի նրբությունների մեջ»:

Սեն-Մարտենը հիշատակում է նաև «Ներբող ի Սուրբն Հռիփսիմէ եւ Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց» գործը և Մովսես Խորենացու շարականները, որոնք առաջին անգամ հրատարակվել են 1664-ին Ամստերդամում «Շարակնոց» ժողովածուում:

Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Սեն-Մարտենը Մովսես Խորենացուն ներկայացնում է հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ կատարած բացառիկ դերով, որի հիման վրա նրա գործերը հայ գրականության և պատմագիտության վրա թողել են հսկայական ազդեցություն, իսկ անձը արժանացել մշտական պաշտամունքի:

Սեն-Մարտենի ձեռնարկներից մեկը դարձավ Վարդան Այգեկցու առակների հատընտիրի հրատարակությունը, որը լույս տեսավ Փարիզում 1825-ին:

1826-ին ,,Journal Asiatique''-ում (,,Décembre'') լույս է տեսնում մի շատ հետաքրքիր ուղեգրություն, որի հեղինակը XV դարավերջի հայ ճանապարհորդ Մարտիրոս Երզնկացին էր: Ուղեգրության թարգմանիչն ու հրատարակիչը Սեն-Մարտենն էր:

Սեն-Մարտենը համոզված է, թե Մեծ Հայքի Երզնկա քաղաքից դեպի Եվրոպայի սրբազան վայրերը, քրիստոնեական եկեղեցիներն ու այդ կրոնի սրբերի գերեզմաններն այցելելուց հետո Մարտիրոս Երզնկացին, որը խիստ նպատակասլաց ու իր գործին անմնացորդ նվիրված եպիսկոպոս էր, իսպանական նավով ճամփորդել է դեպի Ամերիկայի որոշ կղզիներ,

ապա վերադարձել Իսպանիա, այցելել Իզաբել թագուհուն (1451–1504) և մեկնել հայրենիք:

Հայագետը անկասկած է համարում Երզնկացու բասկերի նավով դեպի Ամերիկա ճամփորդելը, որովհետև այդ ժամանակահատվածում բասկերը նման ձեռնարկներով հայտնի էին:

Երզնկացու ուղեգրությունից երևում է, որ նա ճամփորդել է Ատլանտյան օվկիանոսով ու տեսել հսկա կետ ձկներ:

Ցավոք Երզնկացին գրել է խիստ համառոտ ուղեգրություն, սակայն մի բան պարզ է, որ նրա հեղինակը եղել է մեծ հետաքրքրությունների տեր մարդ, և պատահական չէ, ինչպես ինքն է վկայում իր ճամփորդության առիթով, հանդիպել է Իզաբել I թագուհուն, որը խրախուսել էր նաև Կոլումբոսի առաջին ճամփորդությունը դեպի Ամերիկա: Այս առումով Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը ստանում է եզակի պատմական արժեք:

Խիստ լայն էին Սեն-Մարտենի հայագիտական հետաքրքրությունների շրջանակները: Նա հետազոտում էր հայ հոգևոր ու մտավոր կյանքի ամենատարբեր բնագավառները: ,,Journal Asiatique”-ի և ,,Journal des Savants”-ի տարբեր տարիների համարներում կարելի է տեսնել բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց հայագիտական արժեքը: Դրանցից մեկը` ,,Analyse d’une tragédie Arménien”, նվիրված է «Մարտիրոսութիւն Սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությանը, որն առաջին անգամ ներկայացվել է Լեհաստանում` Լվովում (Léopol) 1668 թ. ապրիլի 9-ին:

Խիստ ուշագրավ է Սեն–Մարտենի գրախոսությունը` նվիրված հայր Ղուկաս Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատությանը: Հայագետը շատ բարձր է գնահատում այդ աշխատությունը` նշելով, թե այն ,,est le résultat de longues et laborieuses recharches”.

Արշակունիների պատմությունը եղել է Սեն-Մարտենի գիտական հետազոտությունների կենտրոնում երկար տարիներ: 1822 թվականին կարդացած մի զեկուցման մեջ հայագետը եվրոպական պատմագիտությանը տեղեկացնում է, թե սխալ է systéme féodal-ը կապել Եվրոպայի հետ: Այն, ինչ Եվրոպայում կատարյալ տեսք ստացավ XII դարում, Արշակունիներն արդեն այդ ֆեոդալական կարգերն ունեին մեր թվարկությունից երեք դար առաջ:

Սեն-Մարտենը հայագիտության շատ խնդիրներում եղել է առաջինը: Հիշենք, որ բազմաթիվ ձեռնարկներ, որոնք սկսել էր, հետագայում զարգացրին ֆրանսիացի ու եվրոպացի այլ հայագետներ` ընթանալով նրա բացած ուղիով:

АЭЛИТА ДОЛУХАНЯН
Доктор филологических наук, профессор,
член-корреспондент НАН РА
aelita.dolukhanyan@gmail.com

СОВРЕМЕННАЯ ЦЕННОСТЬ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ФРАНЦУЗСКОГО АРМЕНОВЕДА СЕН-МАРТЕНА

РЕЗЮМЕ

В письме, адресованном известному натуралисту Александру Гумбольдту 22 декабря 1831 г., за несколько месяцев до кончины, французский арменовед Сен-Мартен четко сформулировал цель своей короткой, но полной научных подвигов жизни. В письме мы читаем: «Я единственный, по крайней мере я так считаю, достаточно подготовленный человек, последовательно на протяжении многих лет занимавшийся Арменией.

Исследования об этой стране, как вы знаете, были всегда предметом особой любви для меня».

Капитальный труд Сен-Мартена *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* «Исторические и географические записи об Армении» – исследование в двух томах (Париж, 1818 и 1819 гг.), оправдал ожидания ученых. Арменоведы России и Европы во многом опирались на представленные им данные. Достаточно отметить, что много десятилетий спустя пространная статья «Армения» во втором томе Энциклопедии Брокгауза и Эфрона большей частью основана на вышеуказанном труде Сен-Мартена.

Шедевр Сен-Мартена способствовал развитию арменоведения в Европе и не только.

Интерес европейской науки к истории армянского народа был и для армянских ученых, своего рода стимулом к тому, чтобы представлять с еще большим энтузиазмом вклад национальной культуры в мировую науку и культуру.

Великий арменовед мечтал перевести армянских историков на французский язык, но сумел осуществить перевод только двух сочинений – историй Степаноса Орбеляна и Ованеса Драсханакертци. В отдельной статье он обращается к Мовсесу Хоренаци, сообщая важные факты из его биографии.

Сен-Мартен представляет Мовсеса Хоренаци по его чрезвычайно важному вкладу в армянскую историографию V века, из-за чего его труды имели огромное влияние на армянскую литературу и историографию, а его личность удостоилась почитания.

Одним из начинаний Сен-Мартена стало издание избранных басен Вардана Айгекци, которые были опубликованы на армянском и французском языках в Париже в 1825 г.

В 1826 г. в декабрьском номере «*Journal Asiatique*» были опубликованы очень интересные путевые заметки армянского путешественника XV века Мартироса Ерзынкаци. Переводчиком и издателем путевых заметок был Сен-Мартен.

Сен-Мартен уверен, что после путешествия из города Ерзынка Великой Армении к святым местам в Европу, посещения христианских церквей и могил святых, Мартирос Ерзынкаци, весьма целеустремленный и преданный своему делу епископ, отправился в плавание на испанском корабле и доплыл до нескольких американских островов, вернувшись в Испанию, он нанес визит испанской королеве Изабелле (1451–1504) и возвратился на родину.

Арменовед не сомневается, что Ерзынкаци добрался до Америки на судне басков, известных мореплавателей этого времени.

Из путевых заметок Ерзынкаци следует, что он плыл через Атлантический океан и видел китов огромных размеров.

К сожалению, Ерзынкаци написал очень краткие путевые заметки, но одно ясно – автор был человеком широких интересов. В этом аспекте путевые заметки Мартироса Ерзынкаци представляют исключительную историческую ценность.

Границы арменоведческих интересов Сен-Мартена весьма обширны. Его интересовали самые разные области духовной и интеллектуальной жизни армян. Арменоведческие статьи печатавшиеся на протяжение многих лет в «*Journal Asiatique*» и «*Journal des Savants*», не утратили своей ценности и по сей день, как например статья, *Analyse d'une tragédie arménienne* – «Анализ одной армянской трагедии» (посвященная «Мученичеству Святой Рипсиме»), которая была представлена в Польше, во Львове 9 апреля 1668 г.

Весьма интересна рецензия Сен-Мартена на труд отца Гукаса Инджиджяна *Description de l'ancienne Arménie* – «Описание древней Армении». Арменовед очень высоко оценил это произведение, отметив, что «это результат долгих и кропотливых исследований».

История династии Аршакидов была долгие годы в центре научных изысканий Сен-Мартена. То, что в Европе достигло совершенства в XII веке, у Аршакидов существовало еще в III веке до н.э.

За многие вопросы арменоведения Сен-Мартен брался первым. Напомним, что ряд его начинаний был впоследствии развит другими французскими и европейскими арменоведами, которые следовали по проложенному им пути.

Исследования Сен-Мартена поддерживались французским государством.

ԱՆՈՒՇ ԱՊՐԵՍՅԱՆ
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, հայցորդ
An-Apresian@mail.ru

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ «ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

Հայ մատենագրության մեջ չկա մի երկ, որն այնքան շատ ընդօրինակություններ կամ հրատարակություններ[1] ունենա, որքան «Մատեան ողբերգութեանը»: Ավետարանից և Սաղմոսարանից հետո այն եղել է հայ միջնադարյան գրչաշխարհում ամենատարածված բնագիրը, և բնավ պատահական չէ, որ ԺԴ-ԺԵ դդ. մատենագիր Գրիգոր Խլաթեցին հետևյալ դիտարկումն է անում. «Վայ աբեղին, որոյ սա չէ»:

«Մատեան ողբերգութեանը» թարգմանվել է ոչ միայն գրաբարից աշխարհաբար, այլև՝ տարբեր լեզուներով: «Մատեան ողբերգութեան»-ը աշխարհաբար թարգմանել են Արշակ Չոպանյանը և Միսաք Գոչունյանը, Թորգոմ Գուշակյանն ու Գարեգին Խաչատուրյանը, Մկրտիչ Խերանյանը և Վազգեն Գևորգյանը: Նրանք Գրիգոր Նարեկացու երկը թարգմանում էին այնպես, ինչպես այն հասկանում ու ընկալում էին: «Մատեանի» վաղ սերնդի թարգմանիչները՝ Միսաք Գոչունյանը, Թորգոմ Գուշակյանը, Գարեգին Խաչատուրյանը, լինելով հոգևորականներ, այն թարգմանում էին որպես աղոթագիրք, վերանվանում «Նարեկ աղօթից», «Աղօթամատեան»՝ իրենց թարգմանություններում գրեթե բոլոր արտահայտություններին անվերապահորեն վերագրելով կրոնական իմաստ, դիտելով որպես հոգևոր այս կամ այն խորհրդանիշ: Հաջորդ սերնդի թարգմանիչները՝ Խերանյանը, Գևորգյանը, «Մատեանը» արդեն թարգմանում էին իբրև բանաստեղծական երկ:

Գրիգոր Նարեկացու երկի թարգմանիչների շարքում առանձնանում է Արշակ Չոպանյանը՝ «Մատեանի» առաջին թարգմանիչը. նա այդ երկը թարգմանում էր և՛ որպես աղոթագիրք, և՛ որպես բանաստեղծություն: «Ամբողջ միստիքականութիւնն է այդ գործը, եւ ամբողջ քնարերգութիւնը»[2],- գրում է Չոպանյանը: «Աղօթքիդ թեւերովն օժանդակէ՛ ինծի, դուն որ ապրողներուն մայրը կը խոստովանուիս, որպէս զի այս աշխարհին հով-

[1] «Մատեանը» տպագրվել է Պոլսում (թվով 32), այնուհետև՝ Վենետիկում (15 տպագիր, որոնցից երկուսը՝ քաղվածո), Երուսաղեմում (6) և Զմյուռնիայում (3): Մեկական հրատարակություններ են տվել Մարսելը (թերի), Փարիզը, Թիֆլիսը, Բուենոս Այրեսը, Դելմարը և Երևանը (քաղվածո): **Գրիգոր Նարեկացի**, 1985, 225:

[2] **Չոպանյան Արշակ**, 1924, Ա:

տէն ելած ատենս՝ առանց տանջանքի երթամ պատրաստուած կեանքին օթեւանը, որպէս զի թեթեւնայ ինծի պէս անօրէնութեամբ ծանրաբեռնուածի մը կատարածը… // Հիմա, պիտի ըլլա՞յ որ իմ մարմնիս բազմախորտակ տապանակը նորոգուած տեսնեմ նորէն: Պիտի ըլլա՞յ որ իմ ողբալի հոգիիս փշրուած նաւը ողջնցած տեսնեմ: / Պիտի լսե՞մ արդեօք որ իմ գուժիս ձայնին հետ աւետիքին լուրն ինծի ղրկուի: /Պիտի տեսնե՞մ արդեօք իմ հոգիիս արօտին կանաչնալն անձրեւին ցօղումէն»[3]:

Արշակ Չոպանյանը, 1872 թ. ծնված լինելով Կ. Պոլսում և լինելով Կեդրոնական վարժարանի առաջին շրջանավարտներից մեկը, դեռ աշակերտական տարիներից պոլսահայ մամուլում տպագրել է չափածո երկեր և ֆրանսերենից կատարված թարգմանություններ: 1895 թվականի սկզբից հրատարակել է «Ծաղիկ» գրական հանդեսը, որտեղ ընդգրկել է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեանից» կատարած իր թարգմանությունները: Մեկ տարի անց մեկնել է Փարիզ, որտեղ 1898 թ. հիմնել է «Անահիտ» ամսագիրը: Այդ պարբերականի էջերում տպագրել է ինքնուրույն և թարգմանական մի շարք երկեր, լույս ընծայել, հմտալից հետազոտություններ հայ գրողների, տաղերգուների, արվեստագետների մասին, որոնք հետագայում ամփոփվել են «Դէմքեր» ժողովածուի երկու հատորներում (Ա. հատ. Փարիզ, 1923, Բ. հատ. 1929)[4]:

Գրիգոր Նարեկացու երկը Չոպանյանը գնահատում էր որպես հանճարեղ մի ստեղծագործություն. «Գործը, զոր Նարեկացին թողած է, ամբողջ մրրիկ մըն է անհունի մէջ գալարուող զգացման մը, եւ չեմ գիտեր գործ, որ անկից աւելի զօրաւոր ըլլայ: Էջեր կան հոն, ուր մեր բանաստեղծը մարգարէներուն ուժին հաւասարած է, և էջեր, ուր Շեքսպիրի հով մը կ՚անցնի»[5], և թարգմանում էր որպես աղոթագիրք, քանի որ այն բաղկացած է «աստվածաբանական երկասիրություններից, աղոթքներից, պատմական հատվածներից և կրոնական բանաստեղծություններից»[6]: Նա Գրիգոր Նարեկացու քերթվածքից երկու հատված՝ *Բան ԻԵ և Բան Չ*, թարգմանում է աշխարհաբար և հրատարակում.

«Ծովն է ամենէն աւելի նման իմ կեանքիս ծփանքներուն. անթիւ կոհակներու յարձակումներէն հոգիս կը տատանի այս աշխարհիս վրայ, մարմնոյս շինուածքին մէջ ինչպէս նաւակի մէջ: Այս նմանութիւնը զոր Եսայի մարգարէն Երուսաղէմի եւ Սամարիոյ կործանումը նկարագրելու

---

[3] «Ծաղիկ», Փարիզ, 1895, Յաւելուծական թիվ, 123–125: 1895 թ.-ի «Ծաղիկ» հանդեսի մեջ Արշակ Չոպանյանը հրատարակեց շատ արժեքավոր ուսումնասիրություն, որը 1924 թ.-ին ամփոփեց «Դէմքերի» մեջ: Այսուհետև Արշակ Չոպանյանի թարգմանությունից մեջբերվող տողերը կընդգրկենք «Ծաղիկ» հանդեսից՝ առանց տողատակում նշելու, վերևում՝ փակագծերում, նշելով համապատասխան գլուխը և էջը:

[4] **Ստեփանյան Գառնիկ**, 1990, հ. Գ, 217–218:

[5] **Չոպանյան Արշակ**, 1924, Ա:

[6] Նույն տեղում, 9:

համար գործածեց, սխալ չէ կրկնել իմ հոգիիս խորտակումը բացատրելու» *(ԻԵ, 122–123)*// «Սուրբ Աստուածածին. մարդոցմէ՝ հրեշտա՛կ, մարմնատեսիլ քերոբէ, երկնաւոր արքայուհի, անխառն ինչպէս օդը, մաքուր ինչպէս լոյսը, անշաղախ՝ ինչպէս բարձր արուսեակը, գերազանց քան բնակութիւնն անկոխելի սրբութեանց…» *(Զ, 125)*:

Չոպանյանը «Մատեանի» բուն աղբյուրը համարում էր Աստվածաշունչը, երբ «Նարեկացիին գործին մէջ երկնցող զգացմանց շղթան ամբողջ, իր բոլոր օղակներովը», գտնում էր Աստուածաշնչի և Ս. Հայրերի երկերի մեջ[7]: («Վասնզի իրօք բարեգութ տէրը լացաւ մարդկութեան իբր օրինակ, թաղուած ազգակցի մը վրայ, լացաւ նաեւ ապականուած Երուսաղէմին եւ մոլեգնած Հուդային վրայ, որոնց երկուքը կործնեցան այս փճացած նաւուն պէս, իսկ միւսը անդունդին յատակը հասնելէն յետոյ, յոյսին առաւանը ձեռքն ունենալով, անքոյթ խաղաղութեան մէջ բարձրացաւ նորէ:/Կ'ապաւինիմ քու սուրբ Հոգիիդ, որ քու Հօրդ հետ քաղցր ձայնով կը պաշտուի, քեզի հետ անմատոյց լոյսի մէջ կը փառատրուի, որով կեանք եւ երանութիւն՝ քաւութեամբ մէկտեղ՝ կը շնորհուի ինծի պէս մեղաւորի մը…») *(ԻԵ, 123–124)*:

Ատիճանաբար անհրաժեշտություն էր առաջանում «Մատեանը» թարգմանել որպես բանաստեղծություն. էջերը ավելանում էին, գլուխները հաջորդում էին գլուխներին, և այս եղանակը չէր դադարում. նորանոր բառերով, նոր երաժշտությամբ Գրիգոր Նարեկացին հնչեցնում էր իր երգը, իսկ Չոպանյանը թարգմանում էր՝ հավատարիմ մնալով հեղինակի ոգուն, ոճին ու երաժշտականությանը. «Թիերուն ձեռնարկութիւնը քայքայուեցաւ, բարձր կայմն իր տեղէն խլուեցաւ, առագաստին թռչարանը անկարկատելի ծուէններով պատռտեցաւ, շինուածքին շքեղութիւնը անզարդացաւ, ձգողական չուանները խզուեցան, ղիտարանին գլուխը խոնարհեցաւ, ապաւանդակին պարանը կտրեցաւ, խարսխին ապաւինութիւնը լուծուեցավ…»*(ԻԵ,123)*:

Եվ ահա Չոպանյանը Գրիգոր Նարեկացուն ազատագրում է «աղօթք գրողի կրօնական գոյնէն ուր սահմանափակուած էր», զգում է, որ «Մատեանի» «կրօնական քօղի տակ արտացոլուած է բանաստեղծի հառաչանքն ու տառապանքը, կեանքի ծարավն ու բարոյական կատարելութեան իղձը», տեսնում է, որ միստիկական շղարշի մեջ ներփակված հոգին «մեր ցեղին հոգին իսկ է», և անկեղծ համոզմունքով պահանջում, որ նրան «դնենք գրական մեծ հանճարներուն շարքը», «ալ չըսենք, որ մեր բանաստեղծութիւնը հսկայ չունի»[8]: Գրիգոր Նարեկացու արտահայտման ձևը համարելով քնարերգականը՝ Չոպանյանը նկատում է, որ «այդ գիրքը հեղինակին հոգիին ամենէն ճշմարիտ արտահայտութիւնն է, ճիշտ անո՛ր

[7] Նույն տեղում, 19:

[8] **Չոպանյան Արշակ**, 1924, 27:

համար որ ամենէն քիչ աստուածաբանականը եւ ամենէն շատ քնարերգականն է իր ամբողջ գործին մէջ»[9] ։ Եվ այդպես էլ թարգմանում է՝ իբրև միստիկ բանաստեղծի հանճարեղ պոռթկում.

«Արցունքներովդ օգնէ ինծի պէս վտանգուածի մը, կիներուն մէջ գովուա՛ծ, ծունկի եկուր՝ զիս հաշտեցնելու համար, ծնո՛ղ Աստուծոյ, հոգա՛ զիս որ վախէս եւ քաշուեր եմ, բարձրեալին խորա՛ն. ձեռք տուր՝ ինծի պէս ինկածի մը, երկնային տաճա՛ր: Քեզմով որդիդ փառաւորէ՝ ինծի քաւութիւն եւ ողորմութիւն հրաշագործելով, Աստուծոյ մա՛յր եւ աղախին, քու պատիւդ թող ինձմով բարձրանայ եւ փրկութիւնս քեզմով երեւայ» *(Չ, 125)*// «Եւ ես անկորուստ աւանդի մը պէս կը պահեմ ճշմարիտ յիշատակի այդ առհաւատչեան՝ միշտ անեղծ, անճառելի անունովն ահաւոր, հզօր, սուրբ, միայն, եւ անքննելի տէրութեանը քու երրեակ անձնաւորութեանդ՝ որ իսկութեամբ, էութեամբ եւ յարակայ բարձրութեամբ, քաղցրութեամբ, ողորմութեամբ, եւ մարդասիրութեամբ պսակուած ու հանդերձուած՝ կը թագաւորես» *(ՒԵ, 124)*:

Գրիգոր Նարեկացին գրեթե միշտ նախընտրում է ներբողի քնարերգական ձևը. «Փոխանակ մարդկային պատմութեան մէջ փնտռելու Աստուծոյ մեծութեան փաստերը, իր հոգիին, իր երեւակայութեան մէջ կը փնտռէ զօրութեան բոլոր այն ստորոգելիները զոր կրնայ վերնագրել Անոր,– գրում է Չոպանյանը,– եւ այդպէս, իր երգը, յաճախ՝ երկայն թուում մը ածականներու կամ փառաբանող նախադասութիւններու, աստուածա-շնչական օրհներգութեան կամ նախնական բանաստեղծութեանց գովաբանական աղօթքի ձեւը կ'առնէ»[10] ։ («Երանաւոր խոստումին տե՛ղը, շնչական Եդեմ, անմահ կեանքին ծա՛ռ՝ բոցեղէն սրովը շրջապատուած, բարձրեալ Հօրմէն զօրացած ու հովանացած, Հոգւոյն հանգստեամբ հանդերձուած եւ մաքրագործուած, Որդւոյն բնակութեամբն յարդարուած եւ տաղաւարուած, անոր որ Հօրը միածինն եւ քու անդրանիկդ է, ծնունդով որդիդ եւ տէրդ արարչութեամբ. անաղտ մաքրութեանդ հետ՝ անբիծ ու բարի, անարատ սրբութեանդ հետ՝ խնամակալ ու բարեխօս, ընդունէ՛ քեզ դաւանողին այս աղերսանքն, ու ասոր խառնելով իմ նախկին ներբողիս խօսքերը, մատու՛՝ քու պաղատանքներուդ մէջ. Հիւսէ՛ միացու՛ր իմ մեղաւորի դառն հեծութիւնս քու երջանիկ եւ խնկաւորուած հայցուածներուդ, ո՛վ տունկ օրհնուած կեանքի պտուղին, որպէս զի քենէ միշտ օգնուած ու բարեգործուած, եւ քու մաքրական ծնելութեանդ ապաւինած եւ անով լուսաւորուած, ապրիմ՝ քու տիրոջդ ու տղուդ Քրիստոսին համար»)*(Չ, 125)*:

Բառերի առատությունը, երկարածավալ ու մանվածապատ պարբերությունները և հատկապես բառերի շարակարգության միջոցով երաժշտականության ջանքերը համարվում են Գրիգոր Նարեկացու գործի մեջ

[9] Նույն տեղում, 10:

[10] **Չոպանյան Արշակ**, 1924, 12:

տիրողը, գլխավորն ու մշտականը: «Բառերու ներդաշնակ հաջորդությունը և նախադասությանց կոր գծերով իրարու վրա լայն թավալում մը, հին հայերեն լեզվին սեփական հատկություն մըն է և արդեն կերևա ոսկեդարու ոճին մեջ, այն տարբերությամբ որ Նարեկացիին մեջ կորերը ավելի երկայն են ու բազմոլոր շաղապատումներով իրարու կհյուսվին»[11],– գրում է Չոպանյանը:

Ըստ թարգմանչի՝ երաժշտականության հասնելու համար Գրիգոր Նարեկացին գործածում է տառակրկնությունը (alliteˊration) և վերջակրկնությունը (քաֆիե), սակայն սրանք չեն կազմում բանաստեղծի ոճի բուն նկարագիրը: Գրիգոր Նարեկացու ոճին բնորոշ է կրկնության այն եղանակը, որ նույն գաղափարը տարբեր պատկերներով է վերարտահայտում. «Կզգաք, որ բանաստեղծը այնչափ լեցված, ողողված է իր գաղափարովը, որ չի գոհանար անոր մեկ խոսքով արտահայտությամբ՝ նույնիսկ երբ այդ խոսքը ամենեն ուժովն է, և իր զգացումը ամբողջ բացատրելու անհագ բաղձանքով մը, իր կանգ առած ու ծայրահեղորեն ձգված մտքեն կքաշե կհանե բացատրությանց անհուն համրիչ մը, որուն հատիկները, իրարմե ավելի կուռ ու սեղմ, նույն գաղափարը կխտացնեն միշտ»[12]: Հավատարիմ մնալով Գրիգոր Նարեկացուն՝ այդպես էլ թարգմանում է Չոպանյանը:

Գրիգոր Նարեկացու ոճի մյուս հատկանիշն էլ պարբերության կշռույթն է: «Համաչափ կտրատում մըն է նախադասությանց, որոնք համանման ելևէջով իրարու կհաջորդեն. և այդ կշռությունը կերևա ճիշտ իր թվումներուն հետ, երբ անոնք կտրուկ նախադասություններ են երեք-չորս բառով, կշռությունը կարճ և հատկտյալ է»[13],– գրում է Չոպանյանը: («Եթե զիս գտնես, տիրամա՛յր, եթէ ինձի ողորմիս՝ սրբուհի՛, եթէ շահիս զիս որ կորսուած եմ՝ անարա՛տ, եթէ ինձի պէս անհամարձակ մը հոգաս՝ երջանի՛կ, եթէ առաջ քաշես զիս որ ամօթէս կապուած եմ՝ բարեշնո՛րհ…») *(Չ, 125–126)*:

Չոպանյանի համար Գրիգոր Նարեկացու լեզուն հրաշալի կերպով սրված է, ճկուն ու մանրարվեստ. «Նարեկացիին մէջ հայերէնը կերպարանափոխ եղած է. քերականական կազմուածքը՝ ներշնչման սանձարձակութեամբը՝ շատ անգամ ծայրայեղ անկանոնութեամբ մը կը խառնաշփոթուի, երբեմն պարբերութիւններ ամբողջ՝ առանց կապի՝ օդին մէջ առկախ թողլով… Իր անհուն զգայնութիւնը բացատրելու համար, չեն բաւած հայերէն լեզուի բոլոր բառերը՝ զոր գիտէ, եւ նորեր դարբնած է, արտակարգ հանդգնութեամբ մը բարդութեանց, բառեր որոնք յաճախ սքանչելի կերպով խտացած զգայութիւններ են»[14]:

---

[11] **Չոպանյան Արշակ**, 1966, 294:

[12] **Չոպանյան Արշակ**, 1966, 296:

[13] Նույն տեղում, 297:

[14] **Չոպանյան Արշակ**, 1924, 24–25:

Այսպիսով, Գրիգոր Նարեկացուն «Աստված տեսած», «հրեշտակական», իսկ նրա գործը՝ «Նարեկը»՝ «հրաշքի աղբիւր մը դարձած, «հայ» աղօթքին նուիրական գիրքը»[15], համարող թարգմանիչը ոչ միայն առաջինը աշխարհաբար թարգմանեց «Նարեկը», այլև առաջինը Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունը ծանոթացրեց ֆրանսիական հասարակությանը[16]: Ֆրանսիայի գրական շրջանները նրա շնորհիվ առաջին անգամ մոտիկից ծանոթացան բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացուն, որի արվեստի մասին հետագայում իրենց սրտի խոսքն ու խոր հիացմունքն արտահայտեցին նշանավոր գրողներն ու քննադատները[17]:

Անժխտելի է այն մեծ ավանդը, որ ունեցավ Չոպանյանը նարեկացիագիտության մեջ, սակայն նրա թարգմանությունները կազմում էին «Մատեանի» մի մասը, այնինչ անհրաժեշտություն էր առաջանում թարգմանել այդ երկն ամբողջությամբ: Եվ ահա «Մատեան ողբերգութեան» երկն առաջինը ամբողջությամբ թարգմանում է **Միսաք Գոչունյանը** (Քասիմ): Նա շնորհալի գրող էր, հրապարակախոս, խմբագիր, որը ծնվել էր Հալեպում 1863-ին: Նախնական կրթությունն ստացել էր Կյուրինի ազգային վարժարանում, ապա սովորել Այնթապի Կիլիկյան վարժարանում: 1877 թվականին ավարտելով այն զբաղվել է ուսուցչությամբ: 1886-ին վերջնականապես հաստատվել է Կ. Պոլսում: Գրական ասպարեզ է մտել 1880-ականների սկզբներից: 1891-ից «Մանզումեի էֆքյար» («Մտածմունքների շարք») լրագրի խմբագիրն էր, այնուհետև՝ հրատարակիչ-խմբագիրը, իսկ 1900-ականների սկզբներից «Մանզումեի էֆքյար» թերթը հանձնվել է նրան: Այստեղ 1902 թ. Միսաք Գոչունյանը լույս ընծայեց Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկի արևմտահայերեն իր թարգմանությունը[18]:

Գոչունյանի համար Գրիգոր Նարեկացին գրական անհազություն ունի. միևնույն պարբերության մեջ կողք կողքի շարում է բառի բազմաթիվ հոմանիշներն ուածականները՝ քանը, երեսունը՝ իրար ետևից դասելով: («Եւ որովհետեւ դառնութիւններու ամէնէն ծայրայեղը կրեցի, տանջանք, թշնամութիւն, տխրութիւն, հոգեկան վիշտ, անբուժելի ցաւ, յուսահատեցնող տարակոյս, չպարտկուելիք ամօթ, չծածկուելիք խայտառակութիւն, անհամարձակելի պատկառանք, անդառնալի փախուստ, անգութ հալածանք և առանց պաշարի երկար ուղեւորութիւն. Դուն, ո՞վ երկինքն ու երկիրը ստեղծող կենդանի Աստուծոյ որդին Յիսուս Քրիստոս, որ փրկու-

---

[15] Նույն տեղում, 6:

[16] Արշակ Չոպանյանը 1900 թվականին Ֆրանսիայի գրական հանդեսներից մեկում՝ ‹‹Mercure de France››-ում հրատարակեց երեսունվեց էջանոց մի ուսումնասիրություն, որտեղ անդրադարձավ Գրիգոր Նարեկացու աշխարհայացքին, արվեստի առանձնահատկություններին և թարգմանաբար ներկայացրեց հատվածներ «Ողբերգութեան մատեանից»:

[17] **«Սովետական գրականություն»**, 1966, 6, 145–146:

[18] **Ստեփանյան Գառնիկ**, 1973, հ. Ա, 251:

թիւն, զօրութիւն, օգնութիւն, ողորմութիւն, լուսաւորութիւն, քաւութիւն և անմահութիւն ես, որ ծարաւէ պապակողներուն ջուր կը հայթայթես անապատին մէջ, որ օրհնուած, բարեգութ, զօրաւոր, մարդասէր, համբերող, խնամող, հնարագէտ, այցելող, աննախանձ պաշտպան, յաղթող պահապան, չկորսուող կեանք, երկնային միջնորդ, կատարեալ ամբողջութիւն ու հռչակ-ուտելիք երանութիւն ես, սիրով երկնցո՛ւր ինձ ողորմող Աջդ…»[19]// «Իբր անշարժ տախտակ, կիսայրեաց կոճղ, անզգայ արձան, անխօս պատկեր, անշունչ գոյութիւն, ողորմելի տեսարան, լալիք կերպարան, ողբալի օրինակ, եղկելի դէմք, արտասուելի նմանութիւն, լռած լեզու, ցամքած խոտ, թափուած ծաղիկ, ծիւրած գեղեցկութիւն, մարած ղամբար (լամպա), պարապ կոկորդ, խոպան սիրտ, կղպուած լեզու, ցամքած աղբիւր, թալկացած մարմին, լուծուած փոր, քակտուած տաղաւար, կոտրուած ոստեր, բաժնուած յօդեր, կտրուած ծառ, սղոցուած արմատ, լքուած տուն, հնձուած արտ, արմատէն կտրուած բոյս, օտարացած բարեկամ, մոռացուած պահեստ, թաղուած աղտեղութիւն, մերժուած ատելի, վերցուած խոչընդոտ, անարգուած կմախք ու իբր ոտնակոխ եղած անպիտան») *(ՀԳ, Բ, 357)*:

Գրաբարում այդքան հոմանիշները քաղցր էին հնչում, բայց աշխարհաբարում դժվար էր այդքան հոմանիշներ գտնելը: («Ո՛վ Ամենակալ, Բարերար, Մարդասէր Աստուածը ամէնուն, երեւցածներն ու չերեւցածները Ստեղծող, Փրկող և Հաստատող, Խնամող և Խաղաղարար, ո՛վ Հօր զօրաւոր Հոգին, Ահաւոր ատեանդ ելլելով, հեծեծանքի ձայնով կը խնդրե՛նք, կը մաղթենք բազկատարած») *(ԼԴ, Դ, 174)*:

Ավելի դժվար է այն պարբերությունների թարգմանությունները, որ ծայրեծայր Ս. Գրքի այս կամ այն ասածների և դեպքերի ակնարկություններն են, որը Գրիգոր Նարեկացին այնչափ զգացումով ու հուզումով է գրում, որ ներշնչման հորդառատության մեջ բառերն ու գաղափարները իրար են խառնվում: Հմուտ ընթերցողը հասկանում է գրվածքի միտքը, բայց այդ ամենը նույն բառերով մաքուր աշխարհաբարի վերածելը դժվար է թարգմանչի համար: Այստեղ էր, որ միջնադարյան մեկնությունները, ապա դրանց տվյալներն ընդգրկող Հակոբ Նալյանի և Գաբրիել Ավետիքյանի աշխատությունները մեծապես օգնում էին թարգմանչին՝ թափանցելու «Նարեկի» խորհրդանշային աշխարհը: («Ո՛վ բարերար և ամէնքն ունեցող յաւիտենական Աստուած, լոյսն ստեղծող ու գիշերը յօրինո՛ղ, մահուան մէջ կեանք և մութի մէջ լոյս, ակնկալողներուն յոյսն ու շուարածներու համբերութիւնն ես, որ Քու ամէն բան հնարաւորող իմաստութեամբդ մահուան ստուերները՝ արշալոյսի կը փոխես. ո՛վ անհատնում ճառագայթ և չխաւարող արեւ, գիշերուան մութը չկրնար ծածկել Քու տէրութեանդ փառքը…») *(ՂԴ, 502)*:

[19] **Գոչունեան Միսաք**, 1902, 114–115:

«Մատեան ողբերգութեանը» գրված է հիմնականում հին հայկական բանաստեղծությանը հատուկ անհանգ ոտանավորով, սակայն տեղ-տեղ նկատվում են նաև հանգավորման առանձին արտահայտություններ, իսկ մի ամբողջ գլխի մասին (ԻԶ) հեղինակը նշում է, որ խոսքը «կրկնակի ողորմ ու սրտաճմլիկ» դարձնելու համար, հետևելով «լալկան բանաստեղծություն հորինողների» օրինակին, հանգավորել է՝ «տներն ավարտելով միևնույն գրով»՝ ի ձայնավորով[20]:

Միսաք Գոչունյանը «Մատեանը» թարգմանել է արձակ և հարազատ է մնացել հեղինակի հանգավորմանը:

Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունը աչքի է ընկնում բանաստեղծական արվեստի բազմերանգությամբ և ոճական ձևերի ու հնարքների բազմազանությամբ: Հեղինակի նախասիրած ոճական միջոցներից են իր տարերքին չափազանց հարազատ համանիշային ու հոմանիշային անսովոր հեղեղումները, կուտակումները, ոչ միայն բառերի, այլև՝ կապակցությունների, նախադասությունների: «Մատեան ողբերգութեան» երկի մեծ մասը կազմում են այդպիսի կուտակումներից բաղկացած դրվագները, որոնք ամենևին էլ չեն ստեղծում միօրինակություն, քանի որ միմյանցից որոշակիորեն տարբերվում են ոչ միայն բաղադրիչ փոփոխակ-անդամների կառուցվածքով, ծավալով, այլև բնույթով (լինում են և՛ կոչական, և՛ բացականչական, և՛ հաստատական, և՛ ժխտական, արգելական՝ սրանց ամենատարատեսակ արտահայտություններով): Ահա դրվագների մի մասն ինքնին ունի բաղադրիչ կապակցությունների կամ նախադասությունների համանման հավասարանդամ կառուցվածք, անդամների միակերպ դասավորությամբ, նույնական հնչեղությամբ ու շեշտով, որոնք հաճախ նաև սկսվում են միևնույն բառով և ավարտվում նույն քերականական ձևին հատուկ վերջավորությամբ[21]:

Թարգմանիչն այս հարցում ևս անվերապահորեն հավատարիմ է մնում բնագրի ձևին: Ահա մեկ հատված նրա թարգմանությամբ.

«Մի՛ դատապարտեր՝ որ պատժուած եմ, մի՛ տանջեր՝ որ չարչարուած եմ. մի՛ ծեծեր՝ որ հարուածուած եմ. մի՛ գլորեր՝ որ ինկած եմ, մի՛ կործաներ՝ որ գայթակղած եմ, մի՛ մերժեր՝ որ հեռացած եմ, մի՛ աքսորեր՝ որ հալածուած եմ (սատանայէն), մի՛ ամչցներ՝ որ խայտառակուած եմ, մի՛ յանդիմաներ՝ որ խրտչած եմ…» (Գոչունյան, 76)

Անհամար են Գրիգոր Նարեկացու երկի թարգմանության հետ կապված հարցերը: Մենք փորձեցինք ցույց տալ «Նարեկի» առաջին թարգմանիչների կատարած դժվարին ու կարևոր աշխատանքը:

«Այո՛, ամենուն համար, ամէն բանով, ամէն բանի մէջ, կարող ես, զթած, եւ քեզի կը վայլէ փառքը այս կեանքին մէջ եւ հանդերձուած

---

[20] **Գրիգոր Նարեկացի**, 1979, 637–638:

[21] **Գրիգոր Նարեկացի**, 1979, 641–642:

մշտնջենաւորութեան յայտնութեան մեծ օրը, յաւիտեանս, ամէն»: (Չոպանյան, ԻԵ, 124)

«Ա՛յո, ասոնց ամէնուն ամէն կերպով ու ամէն բանի մէջ կարող ես ո՛վ գթած. եւ Քեզ կը վայելէ փառքը այս աշխարհիս մէջ, ինչպէս նաև այն մեծ աւուր մէջ որ մշտնջենական ու յաւիտենական է և գալիք աշխարհին մէջ պիտի յայտնուի. Ամէն»: (Գոչունյան, ԻԵ, 122)

Այսպիսով, Արշակ Չոպանյանը առաջինը աշխարհաբար թարգմանեց Գրիգոր Նարեկացու երկից հատվածներ: Թարգմանեց այն ոչ միայն որպես աղոթագիրք՝ հավատարիմ մնալով բնագրի բովանդակությանը, այլև՝ որպես բանաստեղծություն՝ հավատարիմ մնալով նաև արտահայտման միջոցներին, եղանակին, ոգուն ու շնչին: Լինելով բանաստեղծ՝ Չոպանյանը թարգմանեց բանաստեղծի, զգաց բառը, բառերի աշխարհը՝ իր թարգմանությունը դարձնելով պոեզիայի արդյունք:

Միսաք Գոչունյանը առաջինը մեզ ներկայացրեց Գրիգոր Նարեկացու երկը՝ ամբողջական թարգմանությամբ, որի նպատակը, ինչպես ինքն է գրում. «Աշխարհաբար Նարեկը ձեռքս բռնած՝ աստուածաբանական կաճառի մը առջեւ մրցումի ելլել չէր. ես կը փափաքէի՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացիի այնչափ հռչակուած Աղօթագիրքը, ժողովուրդին ամէն դասակարգին մատչելի լեզուով մը թարգմանել»[22]:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգոր Նարեկացի, – Մատյան ողբերգության. Տաղեր, թարգմանություն՝ Վազգեն Գևորգյանի, Երևան, 1979:

Գրիգոր Նարեկացի, – Մատեան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Մ. Խաչատրյանի և Ա. Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985:

Գոչունյան Միսաք, – Աշխարհաբար Նարեկ, Կ. Պոլիս, 1902:

Հորոյ, Նարեկը եւ իւր աշխարհաբար թարգմանութիւնը, Կ. Պոլիս, 1905:

Միսաք Գոչունյան, – Աշխարհաբար Նարեկ, Կ. Պոլիս, 1902:

Չոպանյան Արշակ, – Դէմքեր, Փարիզ, 1924:

Չոպանյան Արշակ, – Երկեր, Երևան, 1966:

«Սովետական գրականություն», համար 6, Երևան, 1966:

Ստեփանյան Գառնիկ, – Կենսագրական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1973:

Ստեփանյան Գառնիկ, – Կենսագրական բառարան, հ. Գ, Երևան, 1990:

‹‹Ծաղիկ››, Փարիզ, 1895, Յաւելուծական թիվ, էջ 123–125:

[22] **Գոչունյան Միսաք**, 1902, 510:

ANUSH APRESIAN
Post-graduate Student,
The Mesrop Mashtots Institute of
Ancient Manuscripts –Matenadaran
An-Apresian@mail.ru

THE FIRST TRANSLATORS OF GRIGOR NAREKATSI'S "THE BOOK OF LAMENTATIONS"

SAMMURY

In Armenian literature no composition has been translated as much as "The Book of Lamentations". It has been translated not only from Old Armenian into New Armenian but also into different languages. And it has more than one translation in each language and will yet have many translations. Grigor Narekatsi is such a great figure that no one can understand him as he is and no one can create a perfect translation. All the translators were eager to be perfect but no one reached perfection. The only one who was perfect was Grigor Narekatsi. The old generation of the "Book of Lamentations" translators translated this work as a prayer-book, thus giving to all the expressions a religious sense, viewing them as a kind of spiritual symbol. The translators of the next generation translated The Book as a poetic composition.

However from many translations of The Book we should distinguish the first translator of it - Arshak Chopanyan. He translated the composition not only as a prayer book, remaining faithful to the original content but he translated it also as a poem remaiming faithful to expressive means, etc.

Being a poet Chopanyan translated the work, filled the word, the world of words making his translation as a result of poetry, as a translation which is deprived of poeticism, is deprived of life. Arshak Chopanyan was not only the first person who translated the work of Narekatsi, but he was also the first who introduced this work to the French community. However, Chopanyan's translations formed one part of work. Nevertheless it was necessary to translate the whole composition. And so the composition "The Book of Lamentations" was wholly translated by Misak Gochunyan whose aim was to translate "Narek" into a new language clearly.

In 1902 in Polse Misak Gochunyan illuminated Grigor Narekatsi's "The Book of Lamentations" in Western New Armenian. Translating this work and realizing the holly work to serve Armenian people both Arshak Chopanyan and Misak Gochunyan and other translators as well, immortalized their names.

АНУШ АПРЕСЯН
Матенадаран имени Месропа Маштоца,
соискатель,
An-Apresian@mail.ru

ПЕРВЫЕ ПЕРЕВОДЧИКИ “КНИГИ СКОРБНЫХ ПЕСНОПЕНИЙ” ГРИГОРА НАРЕКАЦИ

РЕЗЮМЕ

“Книга скорбных песнопений” превосходит по числу переводов все другие произведения армянской литературы. Произведение Григора Нарекаци было переведено с древнеармянского не только на современный армянский, но и на многие другие языки. Стремление к совершенству присутствовало у всех переводчиков.

Переводчики “Книги скорбных песнопений” раннего поколения переводили произведение Григора Нарекаци как молитвенник, в своих переводах приписывая практически всем выражениям религиозный смысл, рассматривая последовательное истолкование религиозных символов. Переводчики следующего поколения переводили “Книгу” как поэтическое произведение.

Однако в плеяде переводчиков произведения Григора Нарекаци выделяется прежде всего Аршак Чопанян. Он первым перевел отрывки из “Книги скорбных песнопений”. Оставаясь верным содержанию сочинения, Аршак Чопанян переводил фрагменты не просто как молитвенные обращения к Богу, но в стихотворной форме, оставаясь верным средствам выражения, духу и настроению книги. Будучи поэтом, Аршак Чопанян перевел поэта, прочувствовал слово, мир слов, превращая свой перевод в результат поэзии, так как перевод, лишенный поэтичности, лишен жизни. Аршак Чопанян не только первым перевел “Нарек” на современный армянский язык, но и первым познакомил с произведением Григора Нарекаци французов. Однако переводы Аршака Чопаняна составляли лишь часть “Книги”, в то время, как уже назрела необходимость перевести произведение полностью. Первым взялся за перевод всего сочинения Мисак Гочунян, целью которого было представить книгу Григора Нарекаци на доступном всем читателям языке. В 1902 г. в Константинополе Мисак Гочунян издает свой перевод “Книги скорбных песнопений” Григора Нарекаци на западноармянском языке.

Так, осуществив перевод бессмертного сочинения Григора Нарекаци, Аршак Чопанян, Мисак Гочунян и другие вписали свои имена в историю армянской литературы.

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ – DISCUSSIONS

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ
alpehist@gmail.com

ՀԱՅ ՑԵՂԱՆՈՒՆԸ

Վաղնջահայերի նույնացման և հայոց ազգածագման վերաբերյալ ներկայումս շրջանառվում է մի քանի գիտական վարկած: Դրանք պատմական և լեզվաբանական մեկնաբանությունների, ենթադրությունների և վերակազմությունների համալիրներ են, որոնք կարող են միավորվել ըստ *հայ* ցեղանվան՝ Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում հին աղբյուրներից հայտնի ցեղատեղանունների հետ նույնացման տեսակետների: Ըստ տարբեր վարկածների, որպես ցեղանվան հիմք ներկայացվում են հին միջագետքյան աղբյուրների ḪA.A, ḫaa ձևերը, խեթերի՝ ծագումով նախախեթական Ḫatti ցեղանունը, խեթական աղբյուրների Ḫayasa երկրանունը, ուրարտական աղբյուրների Etiuni/ Etiuḫi երկրանունը[1]:

Մյուս կողմից, էական է ոչ միայն ցեղանվան պատմականորեն ավանդված նախատիպը, այլև ստուգաբանությունը, այսինքն՝ թե ո՞ր լեզվից է ծագում և ի՞նչ է նշանակում այն: Եթե ցեղանունը լինի հայկական ծագման, ապա նրա առաջին իսկ հիշատակությունը կմատնանշի (վաղնջա)հայերենով խոսող հանրույթի գոյությունը տվյալ տարածքում և դարաշրջանում, իսկ եթե ոչ հայկական, փոխառված՝ ապա խնդիրը դժվարանում է: Ցեղանունը կարող էր փոխառված լինել և՛ մինչ այդ հիշատակությունը, և՛ դրանից հետո, այսինքն՝ միայն այդ տվյալով հնարավոր չի լինի նույնացնել հայախոս հանրույթը:

Ցեղանունները, ինչպես և հատուկ անունները, դժվար են ստուգաբանվում՝ անհրաժեշտ են կողմնակի տվյալներ, որոնք կարող են բացահայտել նրանց նախնական իմաստները: Այլ տվյալների բացակայության կամ չափազանց սակավաթիվ լինելու պայմաններում առասպելական

---

[1] Այս տեսակետները մանրամասն քննարկվում են մեր՝ հայ ժողովրդի ազգածագման և ձևավորմանը նվիրված աշխատություններում, **Պետրոսյան Ա.**, 2006, 104, 117–118, 121–122, 131–132; **Պետրոսյան Ա.**, Vol. 16, 2007, 25–66; **Պետրոսյան Ա.**, 2009, 2/3–1, 66–102, խնդրի վերաբերյալ նախորդ աշխատությունների հղմամբ:

անվանադիր նախնիների բնութագրերն են, որ կարող են օգնել պարզելու նրանց անունների ստուգաբանությունը, որով և մենք մոտենում ենք ցեղանունների ստուգաբանությանը:

Ստորև ներկայացվում են *հայ* ցեղանվան համար առաջարկված գիտական ստուգաբանությունները:

1. Առաջին և առավել հայտնի ստուգաբանությունն առաջարկվել է XIX դ., որի համաձայն այն կապվում է հնդեվրոպական *poti- «տեր, տանտեր, ամուսին» արմատին: Այդ մասին մանրամասն, նոր փաստարկներով, տես ստորև:

2. Լուկաս Պատրուբանին *հայ* ցեղանունը համադրել է *հայիմ* «դիտել, նայել» որից՝ «հսկել» բառի հետ, իբրև «պահակ, պահապան»: Այս արմատին է հանգեցվում և Հայկ նահապետի անունը, -*կ* ածանցով: Ըստ հեղինակի, հնդկական առասպելաբանության մեջ էլ այդ արմատի զուգահեռ ձևը հանդես է գալիս որպես որոշ աստվածների՝ Ագնիի, Սավիտարի, Ինդրայի, Միտրայի և Վարունայի բնորոշիչ[2]: Աճառյանը և Ջահուկյանը առանց ստուգաբանության են թողնում *հայիմ*-ը, իսկ ըստ Էդվարդ Աղայանի, այն կապված է հնդեվրոպական *pa- (*paH-) արմատի հետ, որը հնդեվրոպական լեզուներում հանդես է գալիս «պահել, պահպանել», և «հսկել, նայել, դիտել» իմաստներով[3]:

Գևորգ Ջահուկյանը Պատրուբանիից անկախ առաջարկել է փաստորեն միևնույն ստուգաբանությունը: Այն հիմնավորելու համար բերվում է Հերոդոտոսի մի տեղեկություն՝ ըստ որի հայերը բնորոշվում են որպես «շատ ոչխարներ ունեցող»[4]: Ըստ այդմ, *հայ* ցեղանունը կապվում է հնդեվրոպական *pōi- /pəi- «արածացնել, պահել» արմատին: Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ *հայիմ*-ը ծագում է հնդեվրոպական *p(e)Hi- «հսկել» արմատից, ապա Ջահուկյանի և Պատրուբանիի ստուգաբանությունները համընկնում են[5]:

3. *Հայ* ձևը ծագում է խեթական Ḫatti անվանումից: Այն, հնդեվրոպական *-i(y)o- ածանցի հավելմամբ, հայերենին բնորոշ օրինաչափություններով, կարող էր դառնալ **հայյո*, ապա՝ *հայ*, հմմտ. հնդեվրոպական *ph_2tēr (> **հաթիր*) > *հայր* անցումը: Վարկածն առաջադրել է Պետեր Ենսենը 1898-ին[6] (նա ենթադրում էր, թե հայերենը խեթերենի հետնորդն է): Այն կրկնվել է Հրաչյա Աճառյանի, ապա Հակոբոս Տաշյանի կողմից[7], որոնք հետագայում, խեթերենի՝ հայերենից շատ հեռու հնդեվրոպական լեզու լինելու հանգամանքը պարզվելուց և Հայասայի վերաբերյալ աղբյուրների ու

[2] **Patrubány L.,** № 5, 1896, 139–140.
[3] **Աղայան Է.,** 1974, 92–93:
[4] **Ջահուկյան Գ.,** 1987, 284–285:
[5] **Martirosyan H.,** 2010, 386–387.
[6] **Jensen P.,** 1998, 3–4. **Ենսեն Պ.,** 1898, № 8, 227–228:
[7] **Աճառյան Հ.,** 1901, 235: **Աճառյան Հ.,** հ. 1, 1940, 132: **Տաշյան Հ.,** 1920, 36–37, 83:

հայասական վարկածի ի հայտ գալուց հետո հակվեցին վերջինիս կողմը[8]: Նրանցից տասնամյակներ անց այս վարկածի եռանդուն կողմնակիցն էր Իգոր Դյակոնովը, որը պաշտպանել է այն հայոց նախապատմությանը նվիրված իր մենագրության մեջ և բազում այլ աշխատություններում (նա ենթադրվում է, որ հայերի նախնիները փոխառել են ցեղանունը Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքի «ուշ խեթական» Մելիդ թագավորության ուրարտական Ḫāte անվանումից)[9]:

Ḫatti անվանումը ծագումով նախախեթական է և խեթերին է անցել Փոքր Ասիայի հին բնակիչներից, որոնց, ի տարբերություն խեթերի, ընդունված է անվանել խաթեր (ոչ ճշգրիտ տերմինով երբեմն կոչվում են նախախեթեր)[10]: Ընդ որում, անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ *խատտի* (հմմտ. եգիպտ. ḫt, ուգարիտ. ḫtj, եբր. ḥittī, հուն. Κήτειοι, Χετταῖ ος), կամ ավելի ուշ ուրարտ. *խաթե* հնչողությունն ունեցած անվանումը հնագույն հայերենում պիտի փոխառվեր *հաթե/ի* ձևով: Ինչևէ, նշենք, որ Ḫatti երկրանունը գաղափարագրով ներկայացվել է KUR URUKU BABBAR-ti, պետության մայրաքաղաք Ḫattusa-ն՝ URUKU BABBAR-ša, այսինքն՝ շումերական KU BABBAR «արծաթ» գրությամբ, որից, ըստ այդմ, հնարավոր է կանխադրել ḫattus «արծաթ» բառը («սպիտակ», «արծաթագույն» քաղաքները հաճախ են հանդիպում տարբեր ավանդույթներում, հմմտ. Ալբա Լոնգա, Բելգրադ, Բելգորոդ, Վիեննա և այլն)[11]:

4. Որոշ ուսումնասիրողներ, սկսած Վլադիմիր Գեորգիևից, *հայ* ձևը կապում են Παίονες ցեղի հետ (հայկական *p- > h- անցմամբ), որն, ի միջի այլոց, հիշվում է Տրոյայում հույների դեմ կռվողների թվում: Գեորգիևը, ելնելով պայոն/պեոնների տեղայնացումից, նրանց ցեղանունը բխեցնում է հնդեվրոպական *pow- «փոքր» արմատից՝ *pəwiyon- նախաձևից (պայոնները հիշվում են Տրոյայի՝ Փոքր Փռյուգիայի, իսկ մեկ այլ ցեղ՝ մեոնները՝ որոնց անվանումն էլ մեկնաբանվում է որպես *məiyon «մեծ», Մեծ Փռյուգիայի տարածքներում): Ենթադրվում է, որ պայոնների ցեղը կարող էր գաղթել Փոքր Ասիա և հիմք դրել Հայասային, որի տարածքների հետագա

[8] **Տաշյան Հ.**, 1934, 339–343: **Աճառյան Հ.**, 2004, 25:

[9] **Дьяконов И. М.**, 1968, 234–236.

[10] Նոր ժամանակներում գիտական գրականության մեջ մեզանում ընդունված այդ տերմինները վերցված են ռուսական ձևերից (хетты, хатты), որոնք ավելի ճշգրիտ են ու հաջող, քան եվրոպական լեզուներից վերցված *հիթիթներ, հաթեր* ձևերը (սեպագիր ḫ-ի ճիշտ համարժեքը խ-ն է. -*իթ* վերջավորությունը գալիս է եբրայերենից, որը խառնվել է հունական -*իտ* ածանցի հետ): Ի միջի այլոց, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ խեթերը կոչվում են *քետացի* (Ծննդ. Ժ.15, 20 և այլուր):

[11] Ḫatti-ն հաղորդվել է նաև որպես URU.GIŠPA-ti, այսինքն՝ երկրորդային կերպով իմաստավորվել աքադերեն ḫaṭṭu «գայիսոն» (գաղափարագիր GIŠPA) բառով: Այս հարցերի շուրջը տե՛ս **Tischler J.**, 1983, 222–224, 229: Հնդեվրոպական «սպիտակ» քաղաքների վերաբերյալ տե՛ս **Петросян А.Е.**, 2002, 78–84.

«Փոքր Հայք» անվանումը հիշեցնում է ցեղանվան «փոքր» ենթադրյալ իմաստը[12]: Ջահուկյանը թեև լեզվաբանորեն անհավանական է համարում այս տեսակետը, բայց և այնպես հիշում է Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոցի» *հայ* «փոքր» բառը, որպես աջակցող մի կռվան[13]: Օլեգ Տրուբաչովը նույնպես *հայ* ձևը կապում է պայոնների ցեղանվան հետ, բայց, Անտոն Մայերի հետևությամբ, մեկնաբանելով այն որպես *pay(w)es «մարզագետնային (բնակիչներ)», նշելով, որ պատմականորեն լեռնցի հայերը, ի սկզբանե, այսպիսով, հարթավայրային մի ժողովուրդ պիտի լինեին[14]: Տրուբաչովը մերժում է *հայ* ցեղանվան կապը Խաթի կամ Խայասա ձևերի հետ, մինչդեռ Լեոնիդ Գինդինը, ելնելով պայոնների Տրուբաչովի մեկնաբանությունից, հավանական է համարում, որ նրանք մ.թ.ա. XV դ. անցել են Տրոյայով և հիմք դրել Հայասային[15]:

Այս տեսակետները, թեև չափազանց հետաքրքիր, բայց և այնպես, բավարար հիմնավոր չեն: Պայոնների՝ Գեորգիևի կողմից կանխադրվող նախաձևից հայերենում չէր կարող առաջանար *հայ* ձևը (*w-ի անկումը հայերենում անբացատրելի է): Տրուբաչովի ենթադրությունը ևս միայն տեսական է՝ բացի նույնիսկ լեզվական դժվարություններից, այն ոչ մի այլ հիմք չունի, քան հայերի բալկանյան ծագման տեսական դրույթը:

5. Մյուս կողմից, հայերեն *հայ* «փոքր» բառը, ակնհայտորեն, անբաժանելի է որպես «շուբարական» հիշվող նույնիմաստ ḫayani-ից[16] (շուբարացիները Հայկական լեռնաշխարհի հարավի մինչխուռական, հավանաբար էթնիկապես ոչ միատարր բնակիչներն էին, որոնց անվանումը անցել էր խուռիներին): Այդ բառում հնարավոր է առանձնացնել -ni (խուռական ածանց ?) վերջավորությունը, որով այն կարող է ևս մի փաստարկ դառնալ Գեորգիևի առաջադրածի նման մի վարկածի համար (Փոքր Հայք անվանումը *հայ* ցեղանվան հետ կապված լինելու առումով): Հետաքրքիր է, որ այս դեպքում վաղնջահայերենը պետք է թվագրվի Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակայքում մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակից, երբ շուբարացիները դուրս եկան պատմության ասպարեզից:

6. Ջահուկյանը, Հայասայի (Ḫayasa, Խայասա) վերաբերյալ իր առաջին աշխատանքներում, *հայ* ձևը համադրել է հնդեվրոպական *Hayos-, ժամանակակից ներկայացմամբ՝ *h₂ei-os- «մետաղ, հատկապես՝ պղինձ» (հնդիրանական լեզուներում՝ նաև «երկաթ») արմատի հետ: Ենթադրվում է նույն արմատից ծագած ածական՝ «ուժեղ, պինդ» իմաստով: Այդ դեպքում, Հայասա քաղաքանունը կարող է մեկնաբանվել որպես «մետաղահանքի

[12] **Георгиев В. И.,** 171; **Георгиев В. И.,** 1960, № 5, 39.
[13] **Ջահուկյան Գ.,** 283:
[14] **Трубачев О. Н.,** 2003, 162–163:
[15] **Гиндин И. П.,** 1993, 82–85.
[16] Ḫayani-ի վերաբերյալ տե՛ս **Gelb I.,** 1944, 16; **Laroche E.,** 1976–77, 89. երկու բառերի կապի վերաբերյալ՝ **Djahukian G. B.,** 1992, 29:

վայր»[17]: Այս մեկնաբանությունը զարգացվել է Հրաչ Մարտիրոսյանի կողմից: Վերջինս որպես փաստարկ ավելացնում է, որ պատմական Հայասայի մերձակա տարածքներում են հին հունական աղբյուրները տեղայնացնում մետաղագործ խալյուբների ցեղը, ապա և՝ արմենոխալյուբներին, որոնք, այսպիսով, հայերի հետ կապված խալյուբ «մետաղագործներ» են[18]:

7. Նույն աշխատության մեջ Ջահուկյանը գրում է, որ եթե Հայասա տեղանունը ծագում է ցեղանունից, ապա այն հնարավոր է հանգեցնել հնդեվրոպական (H)ay- «հարձակվել, բռնել, զրավել» արմատին: Հնարավոր է, որ հայասերենից է ծագում ուրարտ ḫaiu- «զրավել, նվաճել, առնանգել, տանել» բառը[19]:

8. Հնագույն սեպագիր աղբյուրներից հայտնի են *հայ* ցեղանունը հիշեցնող որոշ անվանումներ: Վյաչեսլավ Իվանովը բերում է Էբլայի և Միջագետքի մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի արձանագրությունների Ḫa-a (հնարավոր ընթերցումն է haya) անվանաբանական տարրը[20]: Այն հանդես է գալիս Armi և Azi անվանումների հետ, որը շեշտում է այդ կապը (հմմտ. Հայկական լեռնաշխարհի հին անվանաբանության Arme և Azzi ձևերը): Այս փաստերը, ըստ հեղինակի, հիմնավորում են հայերի ծագման հայասական վարկածը: Արտակ Մովսիսյանը սրանց ավելացնում է շումերական հնագույն աղբյուրների ḪA.A-ն (տարբերակ՝ A.ḪA), որը հայտնի է որպես Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհի հարավում տեղայնացվող Շուբուր կամ Շուբարի երկրի անվանումներից մեկը: Հայոց անվանադիր նախնի Հայկի անունը և կերպարը նա համադրում է աքադական, հնում՝ Ḫaya, ավելի ուշ՝ Ea կոչվող աստծու հետ (իբրև աստծու որդի, նվազական *-իկ* ածանցով)[21], իսկ վերջինս պատկերվել է ուսերից դուրս եկող Եփրատ և Տիգրիս գետերով և, ուրեմն, կարող է տեղայնացվել նրանց ակունքներում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Իվանովի նշած անվանաբանական տարրերի նշանակությունն անհայտ է, իսկ նրանց կապը *հայ* ցեղանվան հետ՝ շատ վարկածային, հենված միայն նման հնչողության վրա: Այսինքն՝ ստուգաբանության մասին խոսք չկա: Իսկ աքադական Ḫaya /Խայա/ դիցանունը մեկնաբանվում է սեմական ḥyy «կյանք» արմատով[22]:

---

[17] **Джаукян Г. Б.,** 1964, 67.

[18] **Martirosyan H.,** 384.

[19] **Джаукян Г. Б.,** 67–68.

[20] **Иванов В. В.,** 1983, № 4, 30–33. **Иванов Б. Б.,** 1984, 67, 82–83, прим. 34. **Иванов Б. Б.,** 1990, 187; **Тамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.,** 1984, 913:

[21] **Մովսիսյան Ա.,** 2000, 36–37: **Մովսիսյան Ա.,** 2013, 84–85, ծան. 8: Այս վարկածի վերաբերյալ տե՛ս **Պետրոսյան Ա.,** 2003, № 2, 214–219: **Պետրոսյան Ա.,** 2006, 91–92:

[22] Դիցանվան այս ստուգաբանությունը տե՛ս **Roberts J.,** 20: Այն հաստատվում է նոր փաստերով, որոնց և աստծու կերպարի վերաբերյալ տե՛ս **Weeden M.,** 2009, № 39, 77–107; **Archi A.,** 15–36.

9. Հայ ցեղանունը հնարավոր է հանգեցնել հնդեվրոպական *Hā(s)- «վառվել» արմատին[23]: Հայկի վերաբերյալ որոշ ժողովրդական ավանդություններ կարծես ակնարկում են այս ստուգաբանությունը: Ըստ Խորենացու, Հայկը Բել-Նեբրովթի դիակը «պաճուճեալ դեղովք» հրամայում է տանել իր ոստանը՝ Հարք և թաղել «ի բարձրավանդակ տեղւոջ»: Սա Նեմրութ (= Նեբրովթ) սարն է, Վանա լճի արևմտյան ափին, Հարքի հարավում, Մուշի դաշտի արևելքում: Իսկ ըստ ժողովրդական լեգենդի, Բելը մեծ զորքով կռիվ է եկել հայոց թագավորի վրա (թեև անունը չի հիշվում, բայց նա, ակնհայտորեն, Հայկն է): Սա սպանել է Բելին, հանել Նեմրութ սարի գագաթը և այնտեղ թոնիր շինելով մեջը կախել վառել է: Այլ տարբերակներում Նեմրութը մեծ շինություն է կառուցում Նեմրութ սարի վրա և ապստամբում աստծու դեմ: Բայց կայծակներ են իջնում երկնքից, և Նեմրութն իր շինությամբ հանդերձ գետնասույզ է լինում, իսկ տեղում լիճ է առաջանում[24]: Այսպիսով, եթե Խորենացու հաղորդման մեջ Բելի մարմինը թաղվում է, ապա ժողովրդական ավանդության մեջ Բելը կայծակնահարվում և դիակիզվում է:

Ընդհանրապես, առասպելաբանության մեջ առաջին արքան, կամ առաջին մարդը, հաճախ կապված է կրակի և կրակարանի հետ: Հնդկական կրակի աստված Ագնիից է սերված համարվել մարդկությունը: Ագնիի մի անվանումն է Վիվասվատ, որը մարդկային ցեղի նախնին է, կրակի առաջին ստացողը և առաջին զոհ մատուցողը[25]: Որոշ տեքստեր հիմք

---

[23] **Petrosyan A. Y.**, 2002, 59–61; **Петросян А. Е.**, 64–68. Այս առնչությամբ հմմտ. հնդեվրոպական *Hā- (*h$_2$eh$_x$-. առաջ վերականգնվում էր որպես *ās-) «այրել, տաք լինել» արմատը, այդ ձևով պահպանված միայն պալայերենում՝ ḫā- «տաք լինել», ապա և տարբեր աճականներով ու ածանցներով՝ խեթ. ḫāssa «օջախ, կրակի զոհասեղան», ḫas(s)- «մոխիր», հայ. *ազազիմ* «չորացնել», *աճիւն* «մոխիր» և այլն: Այս համատեքստում *հայ* ցեղանվան համար հնարավոր է պատկերացնել *Hā-yo-, *Hā-s-iyo- և որոշ այլ նախաձևեր («այրող/այրված» և նման նշանակություններով): Հետաքրքիր է, որ *հայ* ցեղանվան հետ հաճախ կապված համարվող Ḫayasa-ի հարևան երկրամասը, կամ հենց ինքը Ḫayasa-ն, կոչվել է նաև Azzi, որը ևս կարելի է բխեցնել նույն արմատից (հմմտ. *ազազիմ* < *h$_2$(H)s-gh-): Այս արմատի վերաբերյալ տե՛ս **Mallory J. P., Adams D. Q.**, 1997, 32, 87. հմմտ. **Lubotsky A.**, 98 (1985), № 1, 1–10; **Martirosyan H.**, 8:

[24] **Ղանալանյան Ա.**, 1969, 72–73: Կան և համանման մուսուլմանական առասպելներ, ծագած միևնույն հինարևելյան ակունքներից, տես օրինակ Мифы народов мира. 1982, т. 2, 219, 393: Ժորժ Դյումեզիլը Նեմրութի լճի առաջացման լեգենդին համարյա նույնական մի լատինական առասպել է քննարկել հնդեվրոպական համատեքստում, տե՛ս **Dumnzil G.**, T. III, 1971, 67–68: Հեղինակի բերած զուգահեռները ցույց են տալիս Նեմրութի հայկական լեգենդի հնդեվրոպական հիմքերը. մյուս կողմից, հայկական նյութն անբաժանելի է հին միջագետքյան իրողություններից (հմմտ. Բել, Նեբրովթ), այսինքն հայկական ավանդության մեջ իրար են միահյուսվել հնդեվրոպական, միջագետքյան, քրիստոնեական և իսլամական բաղադրիչներ, տե՛ս **Петросян А. Е.**, 64–65, 81–82. **Հարությունյան Ս.**, 2000, 225–230:

[25] **Nagy G.**, 104, 110–111, 146 ff:

են տալիս Հայկի՝ հնդեվրոպական համատեքստում առավել մոտ հնդկական աստծուն՝ Ռուդրային նույնպես նույնացնել Ագնիին[26] (Ռուդրայի և Հայկի կապի մասին տե՛ս ստորև): Այս տվյալներն ուղղակի նույնական են Բելի դեմ կռվող հայոց թագավորի, այսինքն՝ Հայկի, հայոց առաջին նախնու լեգենդին, որը թոնրի կրակում այրելով Բելին, կատարում է հայոց առաջին զոհաբերությունը:

* * *

Ինչպես ասվեց, արդեն XIX դ. *հայ* ցեղանունը հանգեցվել է հնդեվրոպական *poti- «տեր, տանտեր, ամուսին» արմատին[27]: XIX դ. և XX դ. սկզբին այս ստուգաբանության համար ներկայացվող փաստարկները միանգամայն գիտական էին այն ժամանակների, բայց ոչ բավարար ներկայի համար[28]: 1986-ից ի վեր մենք տարբեր աշխատություններում, նորանոր փաստարկներով փորձել ենք հիմնավորել Հայկ և *հայ* անվանումների այս ստուգաբանությունը[29]: Ի միջի այլոց, Գևորգ Ջահուկյանը նույնպես, թեև առանց փաստարկների, սկսած 1987-ից պաշտպանում է այդ ստուգաբանությունը, ինչը վերացնում է այն հատուկ լեզվաբանորեն հիմնավո-

[26] Մի շարք հիմներում Ռուդրան հանդես է գալիս որպես Ագնիի ugra «սարսափելի, դժնյա» ձևը, որը երկնքում այրվում է «հազար արևների նման». դիակիզման ծեսի ժամանակ ոգեկոչվող Ագնին էլ հավանաբար Ռուդրայի մի դրսևորումն է, տես **Kershaw K.**, 2001, 100, n. 61, 221, n. 26.

[27] Մեզանում այդ ստուգաբանության պատմությունը, ցավոք, ճշգրիտ չի ներկայացվել: Գ. Ջահուկյանը որպես հեղինակներ հիշում է Շպիգելին և Կիպերտին, տե՛ս Джаукян Г.Б., 63; **Ջահուկյան Գ.**, 284: Իրականում ստուգաբանության հեղինակն է Ֆրիդրիխ Մյուլլերը: Այն ներկայացնում են Հայնրիխ Կիպերտը (հղելով Մյուլլերին) և Ֆրիդրիխ Շպիգելը (հղելով Մյուլլերին և Կիպերտին), տե՛ս **Kiepert H.**, 1869, 236, Anm. 2; **Spiegel F.**, B. 1, 1871, 732, Anm. 2: Մենք երախտապարտ ենք նյույորքաբնակ Ռոբերտ Պետրոսյանին այս աշխատությունների թվայնացված տարբերակները մեզ տրամադրելու համար:

[28] Հայկ նախապետի անվան մեջ վերջին կ-ն համարվում է նվազական ածանց, նրա բնակեցրած երկիրը՝ Հարք, մեկնաբանվում իբրև «Հայրեր», ըստ Խորենացու (դա, հնարավոր է, որ «ժողովրդական ստուգաբանություն» է, տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, հ. Ը, 1986, 148), և *հայր-հայ* հարաբերությունը հավասարեցվում է հին patr-pati հարաբերությանը (սա էլ թերի և սխալ վերակազմություն է), որտեղից՝ *հայ* = «տեր» (սանսկրիտ pati), տե՛ս **Kiepert H.**, Այս հարցի վերաբերյալ տե՛ս **Dolens N.**, **Khatch A.**, 1907, 13. **Խաչատրյան Ա.**, 1933, 41–42: Ըստ վերջին հեղինակների, հայերը, անցնելով Հայկական լեռնաշխարհ և տիրելով «տեղաբնիկ» ուրարտացիներին, սկսել են կոչվել «տեր» ի հակադրություն պարտված տեղացիների: Որպես օրինակ բերվում էր հին հնդկական նմանատիպ ինքնանունը՝ arya «տեր», հակադրված ստրկացված տեղաբնիկներին: Այս մոտեցումը բնորոշ էր հնդեվրոպաբանության սկզբնական, «արիական» էտապին: Ինչպես կտեսնենք, *հայ* «տեր, ամուսին» ցեղանունը հասարակության սոցիալական կառուցվածքի տերմին է:

[29] **Պետրոսյան Ա.**, 1986, 94–95: **Петросян А. Е.,** 64, 173; **Petrosyan A.Y.,** 58, 61, 161; **Petrosyan A.Y.,** Vol. 37, 2009, 155–163; **Petrosyan A.Y.,** 2013, 153–160:

րելու անհրաժեշտությունը[30]: Ստորև ներկայացվում են մեր փաստարկները:

ա) Որոշ բարբառներում *հայ* բառը հանդես է գալիս որպես մեծահասակ կանանց կողմից ամուսնուն տրվող անվանում՝ «ամուսին», «տանտեր, ընտանիքի գլուխ» իմաստով (հմմտ. «ամուսին» իմաստով օգտագործվող *գլխավոր, գլխատեր, մեր հայը* ձևերը)[31]: *Հայ* ձևի հոգնակի սեռական *հայոց* ձևը հիմք է տալիս կարծելու, որ մինչև հայերենում վերջին ձայնավորի անկումը, որը տեղի է ունեցել մեր թվականության առաջին դարերում, այն հնչել է **հայո*: Այդ բառը, մեծ հավանականությամբ, կարող է ծագեցվել հնդեվրոպական *potiyo- ածանցյալ ձևից (> **հաթիո- > *հայո- > հայ* ճանապարհով):

բ) Մյուս կողմից, ինչպես և այլ ժողովուրդների մոտ, *հայ* ցեղանունը գործածվում է նաև «մարդ» և «հարազատ» իմաստով, ի հակադրություն օտարի[32]: Որոշ տեսական հավանականություն կա, որ «ամուսին, տանտեր» իմաստը զարգանար «մարդ» իմաստից: Այստեղ է, որ օգնության է գալիս Հայկի կերպարի քննությունը: Հայկը մի հսկայական, երեք հարյուր տղամարդ ընդգրկող նահապետական գերդաստանի նահապետն է: Ըստ այդմ, նրա անունը նույնպես կարող է հանգել *poti-ին, հնդեվրոպական *-ko-n ածանցով, որը բաղարկվել է իրանական ծագման նվազականքնքշական *-իկ* ածանցի հետ՝ Հայկն (Հայկի անունով կոչվող Օրհոն համաստեղության անվանումն է), *Հայ-իկ > Հայկ* (նվազական ածանցի նման կիրառության համար համար հմմտ. Աստղիկ դիցանունը և Հայկի որդու՝ նույնատիպ ածանցով կազմված Արամանեակ/ Արմենակ անունը)[33]: Հայկի մշտական *նահապետ* կոչման երկրորդ մասը ևս հանգում է *poti-ին:

գ) Հին հնդեվրոպական համայնքը կազմակերպված էր հայրիշխանական մեծ ընտանիքների ձևով, նահապետի՝ ընտանիքի հոր գլխավորությամբ: Տան, ընտանիքի նահապետը կոչվում էր *pot(i)- «տեր, ամուսին» արմատով՝ *dems-pot- «տան տեր», *wik̂-pot- «կլանի առաջնորդ (տեր)»[34]: Հայկական նահապետական ընտանիքը, որը պահպանվել էր մինչև XVIII-XIX դդ., սովորաբար կոչվել է *ազգ*: Այն ընտանեկան մի խումբ էր, որը ներառում էր մի քանի՝ սովորաբար վեց-յոթ, հազվադեպ՝ ութ սերունդների ընտանիքներ, վայրընթաց և կողմնային ճյուղերով, ծագած

[30] **Джаукян Г. Б.,** 1988, № 1, 68; **Djahukian G.,** 1990, 26: **Ջահուկյան Գ.,** 1992, № 1, 18:

[31] *Հայ* բառի այս իմաստի վերաբերյալ տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. հ. 3, 1974, 280: **Աղայան Է.,** հ. 1, 1976, 810: Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. հ. 3, 2004, 238 (տերմինն իր տարբերակներով գրանցված է Շամախու, Ղարաբաղի, Խոյի, Մարաղայի, Սասունի, Կարինի բարբառներում): Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Խաչատրյան Հ.,** 2003, 1, 19:

[32] **Ջահուկյան Գ.,** 281:

[33] **Ջահուկյան Գ.,** 238:

[34] **Бенвенист Э.,** 1995, 75–76, 144.

մեկ նախահորից: Ազգը կոչվում էր այդ նախահոր՝ նախապետի անունով[35]:

Ըստ ազգածին ավանդության, Հայկը նախապետը գալիս է Հայաստան իր նախապետական ընտանիքով՝ որդիներով, դուստրերով, որդիների որդիներով, ու հարած մարդկանցով, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի: Դա հայոց ավանդական ընտանիքի հնագույն՝ առասպելական նախատիպն է: Նախապետի անունով *հայ* է կոչվել նրա սկզբնական ազգ-ընտանիքը, ապա՝ դրանից սերված ազգ-ժողովուրդը: Հայ ազգը, այսինքն՝ Հայկի ժողովուրդը ընկալվել է որպես Հայկի նախնական՝ առասպելական ընտանիքի ժառանգորդը:

դ) Հնդեվրոպական հասարակության մեջ տղա երեխան սկզբից մտնում էր «(զինված) պատանու» կատեգորիան, որպես չամուսնացած և ունեցվածք չունեցող պատանեկան ռազմի խմբի անդամ: Հետո, մոտավորապես քսան տարեկանում, նա դառնում էր ցեղի լիիրավ անդամ՝ հասուն այր-ռազմիկ (*wiHro- կամ *$h_2$ner- «այր»)[36]: Հասուն այրերը կազմում էին գիտության մեջ MՊnnerbund կամ comitatus կոչվող իսկական ռազմիկների խումբը, որը ղեկավարվում էր հատուկ ռազմական առաջնորդի կամ ցեղապետի կողմից: Հայկի զորքը Բելի դեմ ճակատամարտում՝ նրա հասուն հետնորդների արական կեսը, պետք է դիտվի որպես հայոց հնագույն MՊnnerbund-ը: Հատկանշական է, որ Խորենացու մոտ Հայկը և նրա ժառանգները հիշվում են որպես «ազգածին» և «զորավոր» այրեր (< * $h_2$ner-):

Հայկի անունով, ինչպես ասվեց, Հայկն է կոչվում Օրիոն համաստեղությունը[37]: Այս համատեքստում Հայկի լավագույն հնդեվրոպական զուգահեռն է հնդկական ռազմիկ և որսորդ աստված Rudra-ն, իր անունով կոչվող իր որդիների՝ ռուդրաների MՊnnerbund-ի հայրն ու առաջնորդը (հմմտ. Հայկ և հայեր)[38]: Հին հնդկական ավանդույթում Օրիոն համաստեղությունն անձնավորվում է որպես արարիչ աստված Prajāpati, որին նետահարում է Ռուդրան «եռամաս նետով» (iṣ us trikāṇḍa, հավանաբար, Օրիոնի գոտու երեք աստղերն են)[39], ինչպես Հայկն է նետահարում Բելին *երեքթևեան* «եռաթև» նետով (Խորենացի, Ա.ժա): Ռուդրայի բնութագրական մակդիրների (ganapati, vrātapati, bhūtapati, paśupati, gṛ hapati, sthapati, sabhapati), ինչպես և Պրաջապատի անվան երկրորդ մասերը հանգում են հնդեվրոպական *poti-ին:

ե) Արդեն շումերական ժամանակներից հին Միջագետքում հայտնի էր ընդարձակ ընտանեկան համայնքը՝ նախապետական ընտանիքը, որը

35 **Карапетян Э. Т.**, 1966, 25.
36 **Mallory J. P., Adams D. Q.,** 6–7; 531, 632–633.
37 Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի. հ. 2, 1981, 31. **Ալիշան Ղ.**, 1895, 119:
38 Ռուդրայի վերաբերյալ, որպես MՊnnerbund-ի աստված, **Kershaw K.,** 182, 210–239.
39 **Allen R. H.,** 1963, 309–310; **Forssman B.,** 1968, № 82, 58.

միավորում էր իոր կողմից ընդհանուր ծագմամբ, հողատիրության և միասնական տնտեսական կյանքով ապրող մեկից ավել ընտանեկանամուսնական բջիջներ: Աքքադերենում ընտանիքի նահապետը կոչվել է bēlu (սեմական bʿl «տեր» արմատից): Այդպես են կոչվել նաև իշխանավորները, արքաները[40]: Այդ բառն օգտագործվել է որպես մեծ աստվածների մակդիր կամ անուն (հատկապես Բաբելոնի մեծ աստված Բել-Մարդուկի համար): Հենց այդ աստվածն է, որ առասպելում հանդես է գալիս որպես Հայկի հակառակորդ, ընդ որում, Բելը գործառույթներով նույնական է Հայկին, նույն կերպարի բացասական «հայելային անդրադարձը»[41]: Հատկանշական է, որ Հայկը սպանում է Բելին նետով՝ այնպես, ինչպես բաբելոնյան տիեզերածնության առասպելում Բել-Մարդուկն է սպանում իր հակառակորդ Տիամատին: Այսինքն՝ Հայկը հայկական առասպելում ունի այն դերը, ինչ բաբելականում Բել-Մարդուկը: Այսպիսով, Հայկի անունը և կերպարը համապատասխանում են նրա հակառակորդի՝ Բելի անվանը և կերպարին:

գ) Առավել հետաքրքիր է խուռիական նյութը, հայտնի հատկապես Առապխայից (Հայկական լեռնաշխարհի հարավում), մանավանդ, որ նույն սոցիալական պատկերը, կարծում են, բնորոշ է եղել մ.թ.ա. II հազարամյակի ողջ Առաջավոր Արևելքին: Խուռիական հողագործ բնակչությունը ապրում էր ընդարձակ ընտանեկան համայնքներով, որոնք, ըստ աքքադերեն աղբյուրների, կոչվում էին bītu «տուն», Նուզիում՝ dimtu բառացի՝ «աշտարակ»՝ «ամրացված տարածք, շրջան» իմաստով, իսկ համայնքների ղեկավարը՝ bēl dimti[42] «աշտարակի տեր» (տները, հավանաբար, աշտարակաձև էին): Ընդարձակ ընտանիքի նահապետը խուռիերեն կոչվում էր ewri «տեր», որը հետագայում ձեռք է բերել նաև «արքա» նշանակությունը (սրան ուրարտերենում համապատասխանում է նույնական ewri «տերը»): Ընտանիքներն ունեին իրենց ամբողջական հողային ֆոնդը՝ ewru (աքքադական հաղորդմամբ՝ ebiru, eburu), որը գտնվում էր ewri-ի տիրապետության տակ: Որոշ առավել թույլ ընտանեկան խմբեր կարող էին իրենց հպատակությունը հայտնել հարևան առավել ուժեղ ընտանիքի ewri-ին: Այսպիսի ընտանիքների խումբը կարող էր ձևավորել նոր միավորում՝ գյուղ, որը, կամ որոնց միավորումը, իր հերթին, կարող էր աճելով վերածվել քաղաքի կամ քաղաք-պետության[43]:

Խուռիական նահապետական ընտանիքի պատկերը միանգամայն համապատասխանում է Հայկի ընտանիքին: Այսպես, Հայկի անունը, ինչ-

[40] Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 2. Chicago-Glückstadt, 1965, 192 ff.

[41] **Ahyan S.,** 1982, № CIC-3, 270–271; **Petrosyan A. Y.,** 160.

[42] Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 3, 1959, 144, 147.

[43] **Дьяконов И. М.,** 1968, 60–64. Ewri և ew(u)ru բառերը բխեցվում են միևնույն արմատից, որպես, համապատասխանաբար, «տեր» և «տիրապետություն» (Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 4, 1958, 415; **Laroche E.,** 85–87):

պես տեսանք, նշանակում է «տեր, նահապետ», նա ինքը հայոց նախնական, առասպելական ընտանիքի նահապետն է (*poti-)։ Հայկի հետնորդները, ինչպես և նրա տիրապետության տակ եղած երկիրը կոչվում են Հայք («հայեր, Հայաստան»), Հայկի հետ նույնարմատ անվանումով՝ ինչը համապատասխանում է խուռիական ewri «տեր, նահապետ» և ewru «նահապետի հողային ժառանգական տիրապետություն» տերմինների հարաբերությանը։ Հայկին և նրա ժառանգներին իրենց հպատակությունն են հայտնում տեղական ավելի թույլ կազմակերպված բնակիչները (Խորենացի Ա. Ժ, ԺԲ). Հայկի սերունդները, բազմանալով և միավորվելով, սկիզբ են դնում Հայք պետությանը։

է) Բաբելոնից Հայաստան անցնելու ճանապարհին Հայկը սկզբից հանգրվանում է մի լեռան մոտ, որը հետագայում թողնում է իր թոռ Կադմոսին։ Հայկի այս առաջին հանգրվանը հայկական աղբյուրների Կադմեաց տունն է (ասորեստանյան աղբյուրների Kadmuḫi/ Katmuḫu երկիրը)[44], իսկ լեռը՝ Կորդվաց լեռը (ասուր. Նիբուր, հայ. Կորդվաց Արարատ, թուրք. Ջուդի դաղ)։ Մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում այստեղի Kummeu/ Qumenu երկիրը խուռա-ուրարտական ամպրոպի/ փոթորկի աստված Թեշուբ/ Թեյշեբայի պաշտամունքի կենտրոնն էր։ Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայկը անդրադարձն է հայոց հին ամպրոպի աստծու, որը նույնացվել է Թեշուբի հետ[45]։ Այդ են վկայում նաև անվանական և տերմինաբանական ուղղակի համընկումները։ Այսպես, խուռիական դիցաբանության մեջ ewri «տերը» հիմնականում Թեշուբի կոչումն է (երբեմն կիրառվել է նաև այլ մեծ աստվածների համար)[46], միանգամայն համապատասխան Հայկի անվան ստուգաբանությանը *poti-ից։ Հայկի երկրորդ որդի Խոռը անունով նույնական է Թեշուբի կառքի երկրորդ ցլիկին՝ Ḫurri-ին (կարդալ՝ Խո՛ռը) և, ակնհայտորեն, խուռիների էպոնիմն է։ Ըստ այդմ, խուռիների էպոնիմը հայոց առասպելում առնչվել է Հայկի, իսկ խուռիականում՝ Թեշուբի առասպելներին[47]։ Խորենացին Հայկի ընտանիքը կոչում է *աղխ* տերմինով, որը, հավանաբար, խուռիական փոխառություն է[48]։

* * *

Բերված հնդեվրոպական և հինարևելյան զուգահեռները կասկած չեն թողնում, որ Հայկի անունը և, համապատասխանաբար, *հայ* ցեղանունը, ծագում են հնդեվրոպական *poti-ից (*potiyo- > **հաթիո-* > **հայո* > *հայ* հավանական ճանապարհով)։ Նշված մյուս ստուգաբանությունների մեծ մասը մտահայեցողական են, ցեղանունը ինչ-որ պատմական կամ լեզվական

[44] **Postgate J. N.,** 1980, 487–488։
[45] **Հմայակյան Ս.,** 1992, № 1, 125–132։ **Petrosyan A. Y.,** 160–161։
[46] **Laroche E.,** 86.
[47] **Պետրոսյան Ա.,** 63, 88։
[48] **Дьяконов И. М.,** 68, 77, прим. 7. **Martirosyan H.,** 25–26.

ենթադրյալ նախատիպերի հանգեցնելու փորձեր, թեև հնարավոր է, որ ցեղանունը *հայ-ո* վերածվելուց հետո երկրորդային կերպով իմաստավորվեր նաև այլ, *հայ*-ին համահունչ արմատներով, այսինքն, տեղի ունենար մի քանի հիմքերի բաղարկություն: Հայտնի է, որ վերջին վանկի անկումը հայերենում տեղի է ունեցել մ.թ. առաջին դարերում, այսինքն, մինչ այդ, *հայ* ցեղանունը հնչել է *հայո*: Սեպագրում **հայո*-ն կարող էր հաղորդվել որպես ayu, կամ, որ քիչ հավանական է, ḫayu իսկ ավելի վաղ ձևերը atiu, ḫatiu, patiu (սեպագրում չկա *h*, իսկ *o* հնչյունը հաղորդվել է որպես *ու*): Ըստ այդմ, հին սեպագիր աղբյուրներում որպես *հայ* ցեղանվան նախատիպեր պետք է փնտրել դրանց, և ոչ ժամանակակից *հայ* ձևին մոտ հնչողությամբ ձևեր:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ., – Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1986:

Աճառյան Հ., – Հայոց ծագումը և նախապատմական շրջանը. - Վտակ. գրական-բանասիրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1901:

Աճառյան Հ., – Հայոց լեզվի պատմություն. հ. 1, Երևան, 1940:

Աճառյան Հ., – Հայոց պատմություն հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, Երևան, 2004:

Աղայան Է., – Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ. Երևան, 1974:

Ենսեն Պ., – Հիթիթներն ու հայերը. - Հանդես ամսօրյա, 1898, № 8, էջ 227–228:

Հարությունյան Ս., – հայ առասպելաբանություն. Բեյրութ, 2000:

Խաչատրյան Ա., – Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն. Երևան, 1933:

Մովսիսյան Ա., – Սրբազան լեռնաշխարհը. Երևան, 2000:

Մովսիսյան Ա., – Միտաննիի թագավորությունը և Հայկազունի նահապետների ու արքաների ցանկը. Հայկազունիներ. Երևան, 2013:

Ղանալանյան Ա., – Ավանդապատում. Երևան 1969:

Պետրոսյան Ա., – Հայոց ազգածագման հարցեր ավանդական տվյալների լույսի տակ. - Պատմաբանասիրական հանդես, 2003, № 2, 214–219.

Պետրոսյան Ա., – Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր. Երևան, 2006:

Պետրոսյան Ա., – Հայոց ազգածագման հարցեր. Երևան, 2006:

Ջահուկյան Գ., – Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան. Երևան, 1987:

Տաշյան Հ., – Ուսումն դասական հայերեն լեզվի. Վիեննա, 1920:

Տաշյան Հ., – Հաթեր և ուրարտեանք. Վիեննա, 1934:

Պետրոսյան Ա., – Հայկ նահապետի կերպարը. հնդեվրոպական և հինարևել-յան առնչություններ. – Հայկազունիներ. Երևան, 2013:

Պետրոսյան Ա., – Հայ ցեղանունը որպես հանրության հասարակական կա-ռուցվածքի տերմին. - Երիտասարդ լեզվաբանների հանրապետական հինգերորդ գիտաժողովի նյութեր. Երևան, 1986£

Ջահուկյան Գ., – Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին. – Պատմաբանասիրական հանդես, 1992, № 1, էջ 18:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. հ. 3, Երևան, 1974,

Աղայան Է., – Արդի հայերենի բացատրական բառարան. հ. 1, Երևան, 1976:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. հ. 3. Երևան, 2004:

Խաչատրյան Հ., – Ամուսին հասկացության բառանվանումները հայերենի բարբառներում. - Գիտություն և տեխնիկա, 2003, 1:

Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի. հ. 2, Երևան, 1981:

Ալիշան Ղ., – Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց. Վենետիկ, 1895:

Համայակյան Մ., – Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Ըի-բուրի լեռներում. Պատմաբանասիրական հանդես, 1992, № 1, էջ 125-132.

Тамкрелидзе Т. В., Иванов В. В., – Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, 1984.

Георгиев В. И., – Исследования по сравнительно-историческому языкознанию.

Георгиев В. И., – Передвижение смычных согласных в армянском языке и вопросы этногенеза армян. – Вопросы языкознания. 1960, № 5, с. 39.

Гиндин И. П., – Население гомеровской Ѐрои. М., 1993.

Джаукян Г. Б., – Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964,

Дьяконов И. М., – Предыстория армянского иарода. Ереван, 1968.

Иванов В. В., – Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну. Историко-филологический журнал, 1983, № 4, с. 30-33.

Иванов В. В., – Первоначальная глубинная структура текста гимна Ва(х)агну и проблемы армянской этимологии. – Международный симпозиум по армянскому языкознанию, Ереван,1984.

Иванов В. В., – В взаимодействии индоевропейских и северокавказских диалектов в ареале Армянского нагорья ок. III-I тыс. до н.э. – Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, М., 1990.

Мифы нарадов мира. М., 1982, т. 2.

Петросян А. Е., – Армянский эпос и мифология. Ереван, 2002.

Петросян А. Е., – О происхождении армянского народа: проблема идентификации протоармян (критичерский обзор). Армянский вестник, 2009, 2/3-1, с. 66-102:

Трубачев О. Н., – Отногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования, М., 2003.

Бенвенист Э., – Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995.

Карапетян Э. Т., – Родственная группа «азг» у армян. Ереван, 1966, с. 25.

Джаукян Г. Б., – В соотношении хайасского и армянского языков. – Историко-филологический журнал, 1988, № 1, с. 68;

Дьяконов И. М. – Предыстория армянского народа. Ереван 1968.

Archi A., – The God Hay(y)a (Ea/Enki) at Ebla. - Opening the Tablet Box: Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster. Leiden, Boston (Mass.), p. 15-36.

Djahukian G. B., Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions. - Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics. Delmar, New York, 1992.

Dolens N., – A. Khatch. Histoire des anciens armeniens. Geneve, 1907.

Dumézil G., – Mythe et épopée. T. III, Paris, 1971.

Gelb I., – Hurrians and Subarians. Chicago, 1944.

Kershaw K., – The One-eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde. Washington D.C. 2001.

Kiepert H., – Über älteste Landes- und Volksgeschichte von Armenien. Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, März 1869.

Jensen P., – Hittiter und Armenier. Strassburg 1998.

Laroche E., – Glossaire de la langue hourrite. Revue hittite et asianique. T. XXXIV-XXXV. Paris, 1976-77.

Lubotsky A., – The PIE Word for 'Dry'. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 98 (1985), № 1, p. 1-10.

Mallory J. P., Adams D. Q., – Encyclopedia of Indo-European Culture. London, Chicago, 1997.

Martirosyan H., – Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon. Leiden, 2010.

Nagy G., – Greek Mythology and Poetics. Ithaca, London.

Patrubány L., – Beiträge zur armenischen Ethnologie. - Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Budapest, № 5, 1896.

Petrosyan A. Y., – The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic. Washington D.C., 2002.

Petrosyan A. Y., – The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review. - Journal of the Society for Armenian Studies. Vol. 16, 2007.

Roberts J., – The Earliest Semitic Pantheon. Baltimore, London.

Spiegel F., – Eranische Alterthumskunde. Leipzig, B. 1, 1871.

Tischler J., – Hethitisches etymologisches Glossar. Teil I, Innsbruck, 1983.

Weeden M., – The Akkadian Words for 'Grain' and the God Ḫaya. - Welt des Orients, 2009, № 39.

Petrosyan A.Y., – The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic.

Petrosyan A.Y., – Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology. Journal of Indo-European Studies. Vol. 37, 2009, p. 155-163.

Djahukian G., – Did Armenians Live in Asia Anterior Before the Twelfth Century BC? - When Worlds Collide. Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans. Ann Arbor, 1990.

Kershaw, – The One-Eyed God: Odin and (Indo-) Germanic Männerbünde. Washington D.C.

Allen R. H., – Star Names: Their Lore and Meaning. New York, 1963.

Forssman B., – Apaoša, der Gagner des Tištriia. - Zeitschrift für vergleichende Sprachvorschung, 1968, № 82.

Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 2. Chicago-Glückstadt, 1965.

Ahyan S., – Les débuts de l'histoire d'Arménie et les trois fonctions indo-européennes. - Revue de l'histoire des religions, 1982, № CIC-3.

Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 3, 1959.

Chicago Assyrian Dictionary. Vol. 4, 1958.

Postgate J. N., – Katmuhu. - Reallexikon der Assyriologie, Bd 5. Berlin 1980.

ARMEN PETROSYAN

Doctor of Phylology,

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

alpehist@gmail.com

ARMENIAN ETHNONYM HAY

The self-denomination of Armenians *Hay* coincides with widespread dialect *hay* 'husband, master, head of family' (cf. expression of *mer hayə* ‘our *hay*’ used by old women for their husbands). This word can be connected with Indo-European **poti-* 'husband, master, head of family' (**poti-yo-* > * *hatiyo-* > * *hayo-* > *hay*). In etnogomic myth this etnonym is derived from the legendary progenitor Hayk, who is represented as the head of a huge patriarchal family. The ending of Hayk goes back to the diminutive suffix *-ik* (*Hay-ik* > *Hayk*, cf. *Astłik* 'goddess Venus', literally ‘Little Star’). Hayk’s adversary Bel is derived from the supreme god of Babylon Bel-Marduk, whose epithet is connected with the corresponding Semitic *b'l* 'lord, master', while Bel himself represents the negative mirror image of Hayk. Several other arguments also corroborate the etymology of *hay* from Indo-European **poti-*.

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Доктор филологических наук,

Институт археологии и этнографии НАН РА,

alpehist@gmail.com

АРМЯНСКИЙ ЭТНОНИМ HAY

РЕЗЮМЕ

Самоназвание армян hay совпадает с распространенным диалектным hay 'муж, господин, глава семьи' (ср. выражение mer hayə ‘наш hay’ употреблемое старыми женщинами о своих мужьях). Это слово может быть связано с индоевропейским *poti- ‘муж, господин, глава семьи' (*poti-yo- > *hatiyo- > *hayo- > hay). В этногоническом мифе этот этноним возводится к имени первопредка Гайка (Hayk) – патриарха огромного семейства. Окончание имени Гайка восходит к уменьшительному суффиксу -ik (Hay-ik > Hayk), распространненому и в теонимах (ср. Астлик 'богиня Венера' буквально – 'Звездочка'). Образ Бела, противника Гайка, восходит к верховному богу Вавилона Белу-Мардуку, чей эпитет связан с соответствующим семитским b'l ‘владыка, хозяин', в то время как образ Бела рассматривается как отрицательное зеркальное отображение Гайка. Это и другие приведенные доводы подтверждают этимологию этнонима hay от индоевр. *poti.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ – BOOK REVIEW

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ
Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
instart@sci.am

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ, Բայրոնը և հայ իրականությունը (հայերեն և անգլերեն), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, 404 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնարկության հայկական մատենաշարով Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը 2013-ի վերջերին լույս է ընծայել ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Անահիտ Բեքարյանի «Բայրոնը և հայ իրականությունը» (հայերեն և անգլերեն) մենագրությունը, որը հանրագումարի է բերում հեղինակի ավելի քան երեսուն տարվա ուսումնասիրությունների, հայ և օտար մամուլում տպագրված աշխատանքների, հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում ունեցած զեկուցումների արդյունքները: Մեծ Բրիտանիայի Նոթինգեմի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Ա. Քարդվելի կարծիքով՝ Ա. Բեքարյանի «հոդվածները լուրջ ներդրում են բայրոնագիտության մեջ, ինչպես նաև տարբեր ազգերի մշակույթների համադրման բնագավառում», իսկ «բանասիրության միջազգային դաշտում դոկտոր Բեքարյանը դասվում է ընտրյալ մասնագետների խմբին»:

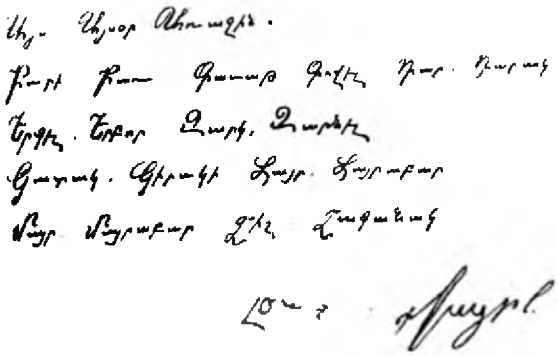
Գաղտնիք չէ, որ հայ գրականագիտությունը զբաղվել է ոչ միայն Բայրոնի ստեղծագործությամբ, այլև, թերևս, ավելի շատ նրա և Վենետիկի Մխիթարյանների առնչություններով: Թեև հայոց լեզուն ուսումնասիրելու բանաստեղծի ձգտումը, գիտական և թարգմանչական ոլորտներում նրա համագործակցությունը Մխիթարյանների հետ հայ գրականագետների համար դարձան անսպառ աղբյուր, սակայն մինչ օրս հայ պատմաբանասիրության մեջ գոյություն չուներ Բայրոնի և հայ իրականության առնչություններին վերաբերող բազմակողմանի, կատարյալ և լուրջ գիտական հետազոտություն: Ա. Բեքարյանի կատարած զգալի ու նշանակալից աշխատանքը լրացնում է այդ բացը: Իր առջև դրված խնդիրների, դրանց լուծման հետ կապված դժվարությունների պատկերացումը և վերջնական նպատակի հստակ գիտակցումը հեղինակին հնարավորություն են ընձե-

ռել ինքնուրույն մոտեցում ձևավորելու հետազոտության մեթոդաբանական հիմքի առնչությամբ և որպես ելակետ ընդունելու սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունն ու համատեքստային, համեմատական, գրականագիտական և մատենագիտական վերլուծության մեթոդների համալիր կիրառությունը: Փաստորեն, հայ գրականագիտության մեջ առաջին անգամ հստակորեն ներկայացվել է հայ բայրոնագիտության անցած արգասավոր ուղին, բանաստեղծի երկերի թարգմանության, Մխիթարյանների և ընդհանրապես հայ մամուլի հրապարակումների, հայ և օտարազգի հեղինակների ուսումնասիրությունների ամբողջական պատկերը:

Ա. Բեքարյանի մենագրությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացությունից, օգտագործված գրականության ծավալուն ցանկից, որը հայկական աղբյուրներից բացի ընդգրկում է նաև անգլիական, ռուսական և ֆրանսիական աղբյուրներ, և չորս հավելվածից:

Աշխատության առաջին գլխում՝ «Բայրոնը և Վենետիկի Մխիթարյանները» Ա. Բեքարյանն անդրադարձել է Բայրոնի և Վենետիկի Մխիթարյանների առնչություններին, Մխիթարյանների կողմից Բայրոնի երկերի հրատարակումներին, ինչպես նաև օտարազգի հեղինակների՝ Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող աշխատություններին: Ա. Բեքարյանը կատարել է համակողմանի ուսումնասիրություն՝ հենվելով հիմնականում սկզբնաղբյուրների վրա: Աշխատության մեջ առաջին անգամ մանրազնին ու հանգամանալից քննվել են օտարազգի հեղինակների (Անգլիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Կանադա, Ուելս, Իտալիա, Ավստրալիա և այլն) աշխատություններում (ընդ որում, ոչ միայն գիտական, այլև գեղարվեստական գրականության մեջ) զետեղված՝ Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, նրա և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող նյութերը: Առաջին անգամ բացահայտվել և ճշգրտվել են Բայրոնի կյանքի և գրական գործունեության վերաբերյալ հայ մամուլում տեղ գտած որոշ սխալներ և անճշտություններ:

Մենագրության երկրորդ գլխում՝ «Բայրոնի «հայկական» նամականին» և հայագիտությունը Եվրոպայում XVIII–XIX դարերում», հեղինակը քննել է Բայրոնի հարուստ նամականին, առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրել Բայրոնի հայերին վերաբերող նամակների վրա: Ուսումնասիրելով Բայրոնի «հայկական» նամականին և անդրադառնալով XVIII–XIX դարերում Եվրոպայում հայագիտության զարգացման գործում նամականու կատարած դերին, Ա. Բեքարյանը ներկայացնում է ամբողջական եվրոպական հայագիտական համատեքստը և համոզիչ կերպով գնահատում Բայրոնի և նրա հայագիտական ուսումնասիրությունների դերը այդ համատեքստում:

Մենագրության երրորդ գլուխը՝ «Հայ գրական-հասարակական միտքը Բայրոնի մասին» գրված է բանասիրական նուրբ դիտողականությամբ և նվիրված է այն բազմաթիվ արձագանքներին, որոնցով հայ բանաստեղծները և պարբերական մամուլը զնահատել են հանճարեղ ռոմանտիկին՝ հոդվածների, ներբողների և ուսումնասիրությունների տեսքով, ինչպես նաև բայրոնիզմի այն յուրահատուկ հատկանիշներին, որոնք արտացոլվել են հայ քնարերգության մեջ: Զուգահեռներ են անցկացվել Բայրոնի և որոշ հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների միջև:

Ամփոփելով, նշենք, որ Անահիտ Բեքարյանի «Բայրոնը և հայ իրականությունը» (հայերեն և անգլերեն) մենագրությունը կարևոր ներդրում է ինչպես հայ, այնպես էլ միջազգային բայրոնագիտության մեջ:

Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունի նաև այն փաստը, որ Ա. Բեքարյանի աշխատությունը շարադրված է երկու լեզվով, իսկ հավելվածներում զետեղվել են հատվածներ Բայրոնի նամակներից և Թոմաս Մուրի «Լորդ Բայրոնի կյանքը, նամակները և օրագրերը» գրքից, «Հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկի» համար Բայրոնի գրած առաջաբանը և հայերենից կատարած նրա թարգմանությունները: Դա օտարազգի ընթերցողին ևս հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, նրա և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող նյութերին:

Գրքում զետեղված են մի շարք նկարների վերատպություններ, լուսանկարներ, գրքերի տիտղոսաթերթեր, Բայրոնի հայերեն ձեռագրի և հայերեն ստորագրության պատճեններ:

Բայրոնի հայերեն ձեռագիրը և հայերեն ստորագրությունը

Byron’s Armenian handwriting and signature

Ի դեպ՝ գրախոսվող աշխատության որոշ դրվագներ կրճատված տարբերակով ներկայացված են նույն թվականին լույս տեսած հեղինակի մյուս գրքում՝ «Բայրոնի «հայկական» նամականին» (հայերեն և անգլերեն, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2013, 280 էջ):

ANNA ASATRYAN
Doctor of Art History, professor
instart@sci.am

ANAHIT BEKARYAN, Byron and the Armenian Reality (in Armenian and English), Yerevan, Yerevan State University, 2013, 404 pages.

Yerevan State University Publishing House has recently published *Byron and the Armenian Reality*, a monograph in English and Armenian by Anahit Bekaryan, PhD of Philology, a senior research worker at the department of Diaspora studies and International Relations at the Institute of Arts. The book that was published by the resolution of the Academic Board of the Institute of Arts of NAS RA in the Armenian series of Calouste Gulbenkian Foundation, comprises the results of the author's thirty-year-long research published in Armenian and foreign press and presented at local and international conferences.

As Professor Richard A. Cardwell from the UK University of Nottingham puts it, Anahit Bekaryan's "essays make a serious contribution to Byron scholarship and to the study of cross-cultural contexts," and "Dr. Bekaryan stands with a select group of specialists in the international field of scholarship."

Obviously, Armenian literary critics have been more engaged in research on Byron' affinities with the Mechitarists in Venice, rather than his work. The poet's wish to study Armenian and his collaboration with the Mechitarists have defimitely been an infinite source of inspiration for the Armenian literary critics. At the same time, there was no extensive, versatile, and complete research conducted on the poet's links with the Armenian reality that the Armenian literary criticism could boast. Anahit Bekaryan's research covers this gap.

In her study of the problems posed by research and realization of their complexity, the scholar has approached the task by basing her research on the meticulous study of primary sources and the complex use of contextual, comparative methods, as well as techniques of literary and bibliographic analysis. For the first time in the Armenian literary criticism a complete picture of the poet's prolific work has been presented, along with his Armenian translations, his publications in the Mechitarists' periodicals and the Armenian press in general, as well as the studies conducted by both Armenian and foreign scholars.

The monograph consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a comprehensive bibliography made up of not only Armenian but also British, Russian, and French sources, and four appendices.

The first chapter of the book *Byron and the Mechitarists* , dwells on the links between the poet and the Mechitarists in Venice, their relationship described by foreign authors and the Mechitarists' publications of Byron's works. As mentioned above, Anahit Bekaryan has conducted a thorough and detailed research based mainly on primary sources. The work boasts unprecedented research done by foreign authors (British, Russian, French, American, Canadian, Welsh, Italian, Australian, etc) on Byron's Armenian studies and his relationship with the Mechitarists presented in both academic literature and fiction. Some inaccuracies and errors initially published in the Armenian press on the poet's work and activity have also been fixed.

The second chapter *Byron's "Armenian" Letters and Armenian Studies in Europe in the 18th-19th Centuries* considers the poet's correspondence with a focus on his Armenian letters. Highlighting the poet's *Armenian* letters in the development of the Armenian studies in XVIII-XIX centuries, the author is convincing in her assessment of Byron and his Armenian studies within the European context.

The third chapter of the research Armenian *Literary-Public Thought about Byron* attracts attention with its keenness of observation and addresses the responses of the Armenian poets and periodicals to the great poet reflected through their essays, odes, and criticism. This part also reveals the distinctive features of Byronism reflected in the Armenian poetry and draws parallels between the poet's works and those by Armenian poets.

We would like to conclude with a statement that Anahit Bekaryan's monograph *Byron and the Armenian Reality* is an indispensable contribution to both Armenian and international Byron studies. Its bilingual format and English appendices (comprising excerpts from the poet's Armenian letters and Thomas Moore's *Letters and Journals of Lord Byron*, the poet's preface to the *Armenian – English Grammar* and his translations done from the Armenian poetry) make it a wonderful read for foreign readers who can learn about the poet's Armenian studies and his relationship with the Mechitarists.

The book also boasts a number of painting reproductions, photos, title pages, as well as copies of the poet's handwriting and signature in Armenian.

It is worth mentioning that some parts from the research have also been featured in the author's book Byron's "Armenian" letters published in the same year in Yerevan in Armenian and English (Zangak Publishing House, 2013, 280 pages).

ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ

ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի
ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Suvaryan@sci.am

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1. ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բաժանմունքի կազմում են Պատմության, Մ. Քոթանյանի անվ. տնտեսագիտության, Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի, Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի, Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության, Արևելագիտության, Հնագիտության և ազգագրության, Արվեստի ինստիտուտները, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը, «Հայկական հանրագիտարան» խմբագրությունը: Բաժանմունքի կազմում գործում է Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամը:

Բաժանմունքի կազմում ընդգրկված են ՀՀ ԳԱԱ 8 ակադեմիկոս և 19 թղթակից անդամ:

2013 թ. անց է կացվել բաժանմունքի 3 ընդհանուր ժողով և բյուրոյի 16 նիստ:

Ժողովներում լսվել և քննարկվել են թղթ. անդամ Ա. Մանասյանի «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման իրավական և քաղաքական տեսանկյունները», թղթ. անդ. Հ. Հովհաննիսյանի «Էսթետիկական և արտաէսթետիկական հայեցակետերն արվեստագիտության մեջ», թղթ. անդ. Գ. Ղարիբյանի «Մարդկային կապիտալի կորուստների խնդիրները և արտագաղթը կանխելու ուղիները Հայաստանում» գիտական զեկուցումները, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Գ. Բարդակչյանի գիտական հաղորդումը: Քննարկվել և հաստատվել են բաժանմունքի 2013 թ. աշխատանքային պլանը, բաժանմունքի գիտական կազմակերպությունների՝ 2014 թ. գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բազային ֆինանսավորման ենթակառուցվածքի պահպանման և զարգացման ծրագրերի հայտերը, Պատմության, Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի, Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության

ինստիտուտների գիտական խորհուրդների, բաժանմունքի գիտական կազմակերպությունների լիազոր ներկայացուցիչների կազմերը, Հայագիտական միջազգային II համաժողովի զեկուցումների ժողովածուի խմբագրակազմը, քննարկվել են գիտական կազմակերպությունների 2013 թ. կարևորագույն արդյունքները, նպատակային, բազային և թեմատիկ ֆինանսավորմամբ ծրագրերի կատարման ընթացքը, 2014 թ. գիտական միջոցառումների հայտերը, «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի I հատորի խմբագրակազմի, Հայագիտական հաստատությունների համագործակցությունը կազմակերպող գիտական խորհրդի աշխատակազմ ստեղծելու մասին հարցերը և գիտակազմակերպական բնույթի այլ հարցեր:

Բաժանմունքի բյուրոյի ուշադրության կենտրոնում են եղել ԳԱԱ հիմնադրման 70-ամյակին նվիրված հոբելյանական միջոցառումների նախապատրաստման ու իրականացման հարցերը: 2013 թ. հոբելյանական էր նաև Պատմության, Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի, Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտների համար. տարաբնույթ միջոցառումներով նշվել է նաև դրանցից յուրաքանչյուրի հիմնադրման 70-ամյակը:

Հաշվետու տարում բաժանմունքը նախաձեռնել և կազմակերպել է Հայագիտական միջազգային II՝ «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» համաժողովը: Լսվել է 240 հայագետի զեկուցում, որից 60-ը՝ արտասահմանից: Համաժողովի շրջանակներում գործել է «Հայոց հնագույն պատմության հիմնախնդիրները» խորագրով կլոր սեղան, տեղի են ունեցել Հայագիտական հաստատությունների համագործակցությունը կազմակերպող միջազգային գիտական խորհրդի I նիստը, 2 գրքի շնորհանդես, ֆիլմի ցուցադրություն:

2013 թ. հրատարակվել են «Պատմաբանասիրական հանդեսի» և «Լրաբերի» 3-ական համարներ, «Բանբեր հայագիտության» հանդեսի 1 և 2–3 միացյալ համարները:

2. ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ

Բաժանմունքի գիտական ուղղությունների գծով ձեռք են բերվել հետևյալ <u>կարևորագույն արդյունքները</u>:

Պատմագիտություն. «Պետականության զարգացման փուլերը Հայաստանում (հնագույն ժամանակներից մինչև 1918 թ.)» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ թղթ. անդ. Ա.Մելքոնյան) հայեցակարգային մակարդակով ուսումնասիրվել է Հայկական հարցի վերաբացման պատմությունը (1912 թ. հոկտեմբեր – 1914 թ. օգոստոս), քննության են ենթարկվել Հայկական հարցի վերաբացման և զարգացման դժվարին ընթացքը, մեծ տերությունների դիվանագիտական պայքարը և այլ խնդիրներ:

[1] Ներկայացվում են ըստ բաժանմունքի գիտական հաստատությունների հաշվետվությունների:

Հետազոտվել են հայագիտության, մասնավորապես հայոց պատմության, ինչպես և հայ հասարակության առջև ծառացած համազգային մի շարք խնդիրներ (Արևմտյան Հայաստան, Արցախ, Ջավախք, պետականության, հայոց լեզվի, ժողովրդագրության հարցեր և այլն): Հատուկ ուշադրության են արժանացել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու հատուցման թեմայի շրջանակներում թուրք-ադրբեջանական պատմագրության կողմից հայոց պատմության հարցերի խեղաթյուրման դեմ հայ պատմաբանների խնդիրները:

Մշակվել են Մարաշի Տեր-Ղևոնդ քահանայի հուշերը, որոնք ընդգրկում են XIX դ. II կեսն ու XX դ. I քառորդը: Տեր–Ղևոնդն անդրադարձել է իր տոհմի մի քանի սերունդների պատմությանը, Կիլիկիայի հայաթափմանը: Մանրամասն շարադրվում են 1895 – 1896 թթ. դեպքերը՝ համիդյան ջարդերը, հեղինակի բանտարկությունը, ապա պարտադրյալ դեգերումները Կիպրոսում, Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, այցելությունները Կ.Պոլիս, Զմյուռնիա, Աթենք, Քիոս կղզի և այլն: Անդրադարձ կա նաև 1909-ի կոտորածներին, 1915-ի տարագրությանն ու 1918 –1920-ի իրադարձություններին, արժեքավոր տեղեկություններ՝ ոչ միայն Մարաշի, այլև Կիլիկիայի բազմաթիվ բնակավայրերի, մարաշցիների լեզվի, կրոնի, աղանդների, սովորությունների ու կրթության վիճակի մասին:

«Հայաստանը և հայությունը նորագույն շրջանում: Հայկական հարց» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ պ.գ.թ. Կ. Խաչատրյան) առավել հիմնական կողմերով ամփոփվել է Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական գաղութների դարավոր պատմությունը՝ սկզբնավորումից մինչև 1920-ական թվականները:

«Աղբյուրագիտություն և պատմագրություն» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ պ.գ.թ. Ա. Շահնազարյան) ուսումնասիրվել է XIX դ. և XX դարասկզբի հայ պատմագիտությունը: Հասարակական-քաղաքական կյանքի կացության հենքի վրա լուսաբանվել են հայ նոր պատմագիտության սկզբնավորման նախադրյալները, ընթացքն ու զարգացումը: Հանրագումարի են բերվել XIX դ. և XX դ. սկզբի պատմագիտության նվաճումները, վերլուծվել են տարբեր հայացքներ դավանող հասարակական-քաղաքական երևելի գործիչների, պատմագիտության երախտավորների գիտական հայեցակետերը:

Շրջադարձային երևույթների և համազգային նշանակության հիմնախնդիրների քննությունը կատարվել է պատմականության դիրքերից՝ մերժելով և՛ մտքի հետահայաց գաղափարաբանությունը, և՛ հարմարվողական պատեհապաշտությունը:

Հնագիտություն. Հնագույն և Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը համալրվել է կարևորագույն նոր տվյալներով ու նյութերով: Ակնաշենի նեոլիթյան բնակատեղիի ուսումնասիրությամբ բացահայտվել է մշակութային նոր հորիզոն, որը

հասակազրվում է մ.թ.ա. VII հազարամյակի սահմաններում: Մինչ այս, Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքներում փաստագրվել են մ.թ.ա. VI հազարամյակի շրջանակներում թվագրվող շերտեր: Հայտնաբերված նյութերը բացառիկ տվյալներ են հրամցնում Առաջավոր Ասիայում վաղ երկրագործական հասարակությունների ձևավորման պատմության հետազոտության համար՝ վկայելով, որ քաղաքակրթության կայացման ելակետային փուլում Արարատյան դաշտում բնակվել է սոցիալական բարդ կազմ ունեցող, զարգացած տնտեսությամբ ու մշակույթով հասարակություն (ղեկ.՝ պ.գ.դ. Ռ. Բադալյան):

Կարևորագույն արդյունքներ են գրանցվել Հայկական լեռնաշխարհի մոնումենտալ քանդակագործության վաղագույն նմուշների՝ «վիշապ» քարակոթողների ուսումնասիրության ոլորտում: Առ այսօր հայտնի քարակոթողների մեծ մասը տեղահանված է, ինչը դրանց ժամանակագրության և բնույթի ուսումնասիրության հարցը դարձրել է անլուծելի: Շարունակվել է 2012 թ. իրենց նախնական տեղում հայտնաբերված 20 նոր քարակոթողների ուսումնասիրությունը: Պարզվել է, որ դրանք «ծիսական լանդշաֆտի» բաղադրատարրեր են և տարատեսակ կառույցների և դամբարանների հետ մեկ ամբողջական միջավայր են ձևավորում, ժամանակագրվում են ոչ ուշ, քան մ.թ.ա. XVI – XV դարերը (ղեկ.՝ պ.գ.թ. Ա. Բոբոխյան):

Արտաշատի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են տաճարական արխիվի մասին վկայող 800-ից ավելի կնքադրոշմներ, որոնք բացառիկ տվյալներ են հաղորդում Հայաստանի III –V դարերի պատմության ու առևտրամշակութային կապերի մասին (ղեկ.՝ պ.գ.թ. Ժ. Խաչատրյան):

Արևելագիտություն. Հրատարակվել է «Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն» քառահատորյակի առաջին հատորը (պատ. խմբ.՝ Ա.Քոսյան), որն իր բովանդակությամբ, հարցերի և ուսումնասիրությունների ընդգրկմամբ (Հայաստանի հարակից երկրների պատմությունը հնագույն և հին շրջանից մինչև 3-րդ դար) նախատիպը չունի Հայաստանում: Հեղինակների ուշադրության կենտրոնում են եղել Հին Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Իրանի և Հարավային Կովկասի տարածքների վրա գոյություն ունեցած պետությունների բազմադարյա հարուստ պատմության հիմնական էջերը, նրանց փախհարաբերությունները Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետ:

«Թուրքիայի, Իրանի, Կովկասի և Մաշրիքի արաբական երկրների քաղաքական, սոցիալական, մշակութային և էթնիկական պատմության հիմնախնդիրները և Հայաստանը» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ թղթ. անդ. Ռ. Սաֆրաստյան) լույս է տեսել Ռ. Սաֆրաստյանի «Les Programmes de Génocide dans l’empire Ottoman, 2ème revue et corrigé» (ֆրանսերեն) մենագրությունը, որտեղ հետազոտման առարկան Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանության գործընթացն է: Հետազոտության կարևոր գիտական նորույթներից է նաև Օսմանյան կայսրության

օրինակով նախացեղասպանության հայեցակարգի առաջքաշումը և հիմնավորումը: Օտտավայում (Կանադա) հրատարակվել է պ.գ.դ. Վ. Բայբուրդյանի «The Kurds, the Armenian Question, and the History of Armenian-Kurdish Relations» մենագրությունը, որտեղ վերլուծվել են հայ-քրդական դարավոր հարաբերությունները և Հայկական հարցում քրդական գործոնի խաղացած դերը: Թեմայի շրջանակներում Ռազմավարական հետազոտությունների ռուսաստանյան ինստիտուտի հետ համատեղ հրատարակվել է «Состаяние и тенденции развития ситуации на Ближнем Востоке» և «Ժամանակակից Եվրասիա. Մերձավոր Արևելք» ժողովածուները, որտեղ տրվել է Մերձավոր Արևելքի վերջին տարիների քաղաքական փոխակերպումների պատմությունը:

«Միջազգային հարաբերությունները Մերձավոր և Միջին Արևելքում, Արևելյան Ասիայում, Հարավային Կովկասում և Հայաստանի Հանրապետությունը» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ թղթ. անդ. Ն. Հովհաննիսյան) հրատարակվել է պ.գ.թ. Ք. Մելքոնյանի «ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945 – 1947 թթ.)» մենագրությունը, որում քննարկվում է 1945–1947 թթ. խորհրդաթուրքական հարաբերություններում ծագած ճգնաժամը, լուսաբանվում են Հայկական հարցի և սևծովյան նեղուցների խնդրի շուրջ ծավալված գործընթացները, դրանցում ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի որդեգրած քաղաքականությունը: Մանրամասն ներկայացվում են Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ հայոց եկեղեցու և սփյուռքի ծավալած գործողությունները:

«Հին, միջնադարյան և նոր շրջանի արևելյան աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ պ.գ.դ. Պ. Չոբանյան) կատարված գիտական հետազոտություններից են պ.գ.թ. Հ. Խոռիկյանի «Աքեմենյան Պարսկաստանի կիլիկյան սատրապության տարածքը և սահմանները մ.թ.ա. VI-IV դարերում» և «Աքեմենյան Պարսկաստանի III սատրապության վարչական բաժանումը» աշխատությունները, որտեղ հին պարսկական, հունական սկզբնաղբյուրների հիման վրա տրվում է Հին աշխարհի կարևորագույն տերություններից մեկի՝ Աքեմենյան Իրանի վարչական բաժանումների պատկերը, վերլուծվում են այդ սատրապությունների էթնիկական պատկերը և աշխարհագրական սահմանները:

«Շիրակի հնագիտական և պատմազգագրական ուսումնասիրություններ» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ բ.գ.դ. Ս. Հայրապետյան) Շիրակի մարզում հայտնաբերվել են նոր հնավայրեր՝ ուշերկաթիդարյան դամբարանադաշտ Գյումրիի տարածքում, վաղ միջնադարի բնակավայր Ղազանչի համայնքի տարածքում, վաղբրոնզիդարյան բնակավայր և դամբարանադաշտ Եղնաջուր համայնքի տարածքում, վաղերկաթիդարյան դամբարանադաշտեր Ջրաձորում:

Լույս է տեսել կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հոդվածների ժողովածուի 15-րդ հատորը: Հրատարակվել է «Տայքի վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI – XIX դդ.» մենագրությունը:

Կենտրոնը կազմակերպել է «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովը (մասնակցել են ԱՊՀ 7 երկրների 42, արտերկրի 8 և ՀՀ 80 գիտնականներ), անց է կացրել «Ավանդական երաժշտության և աշուղական արվեստի» միջազգային փառատոն (մասնակցել են 5 երկրների կատարող երաժիշտ-վարպետներ և աշուղներ), «Հացի տոն» ազգագրական փառատոնը (Գյումրիում):

«Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության ուսումնասիրություն» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ պ.գ.դ. Հ. Դեմոյան) Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը կազմակերպել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված «Հայոց ցեղասպանություն. մարտահրավերներ հարյուրամյակի նախաշեմին» միջազգային գիտաժողովը:

Թանգարան-ինստիտուտը և ՀՀ ազգային գրադարանը կազմակերպել են ցուցադրություն՝ նվիրված Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի I հրատարակության 80-ամյակին: Ցուցադրվել է պատմավեպի տարբեր տարիներին և տարբեր լեզուներով լույս տեսած ավելի քան 50 հրատարակություն, որոնք Ազգային գրադարանի և ՀՑԹԻ հավաքածուների մասն են կազմում:

Լեզվաբանություն. Որոշվել են արդի փուլում հայերենի զարգացման մի շարք հիմնական միտումներ, գործառության հիմնական առանձնահատկություններ, կատարվել է բառապաշարի առանձին շերտերի, տերմինային համակարգի զարգացման, տարբեր գիտակարգերի տերմինահամակարգերի կառուցվածքաիմաստային վերլուծություն, արևելահայ խոսակցական տարբերակի, ժողովրդախոսակցական լեզվի՝ մեր օրերին բնորոշ որոշ յուրահատկությունների վերհանում և ուսումնասիրում, խոսակցական հայերենի և գրական լեզվի փոխազդեցությունների դիտարկում, կազմվել են ժամանակակից հայերենի ուղղագրության, բառագործածության և տերմինային համակարգի կանոնավորմանը նպաստող բառարաններ, գրական լեզվում սխալ և անհարկի ձևերի ու միավորների գործառությունը բացառելուն միտված ուղեցույցներ: Կատարվել է ժամանակակից հայերենի բառաբարդման և ածանցական կաղապարների ձևային նկարագրություն, ներկայացվել են համադրական և ածանցական կաղապարները, տրվել դրանց ձևային նկարագրությունը՝ հիմքերի քերականական ու հնչյունական ձևավորմամբ:

Աշխատանքներ են ծավալվել արևմտահայերենի համակողմանի և համակարգային ուսումնասիրության ուղղությամբ: Կատարվել է նորագույն շրջանի արևմտահայերենի բաղաձայնական համակարգի, բառապաշարի, քերականական մի շարք իրողությունների ուսումնասիրություն,

Պոլսի գրական լեզվի հանրալեզվական քննություն, պոլսահայ մամուլի լեզվական յուրահատկությունների դիտարկում, սիրիահայերի լեզվական առանձնահատկությունների քննություն:

Ստուգաբանական բառարանների ընձեռած նյութի շրջանակներում կատարվել են բառաքննական և ստուգաբանական մի շարք ճշգրտումներ ու լրացումներ, 5-րդ դարի հայ մատենագրության մեջ տեղ գտած օտար բառերի, հատուկ անունների քննություն, մի շարք պատմիչների երկերի բառապաշարի բառակազմական յուրահատկությունների և ձևաիմաստային խմբերի ուսումնասիրում: Վեր է հանվել 13 – 15-րդ դդ. գրաբար դավանաբանական գրականության լեզվական վիճակը: Պարզաբանվել են հայերենի տերմինաբանության զարգացմանը, միջնադարի հոմանիշների ձեռագիր բառարաններին, բժշկարանների, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների բառապաշարին ու լեզվական առանձնահատկություններին վերաբերող մի շարք հարցեր: Ներկայացվել է հնդեվրոպական բայի կերպաժամանակային հիմքերի դրսևորումը հայերենում:

Ամբողջացվել են հայերենի բարբառներում դերանունների, բայի եղանակաժամանակային կազմությունների, արևելյան տարածքի բարբառներում բայի երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի քննությունն ու նկարագրությունը: Զգալի աշխատանք է կատարվել բարբառային բառապաշարի, դրա թեմատիկ խմբերի, բարբառային իրողությունների առանձնակի և համեմատական ուսումնասիրության, բարբառագիտական տեսական հարցերի արծարծման, բառացանկերի կազմման ուղղություններով:

Գրականագիտություն. «Հայ գրականության պատմություն և տեսություն» թեմայի շրջանակներում տպագրության է պատրաստվել «Հայ գրականության պատմության» ակադեմիական վեցհատորյակի III հատորը, որն ընդգրկում է հայ նոր գրականության պատմությունը 18-րդ դարից մինչև Րաֆֆի ընկած շրջանը:

Ուշադրություն է դարձվել հայ գրատպության 500-ամյակի շրջանակում հայ տպագիր գրքի անցած ճանապարհի ուսումնասիրմանը և այն հարցին, թե ինչ տեսակարար կշիռ է գրավել հայ գեղարվեստական գրականությունը հայ հնատիպ (մինչև 1801 թ. լույս տեսած) գրքերի շարքում: Կազմակերպված քննարկումների և հետազոտությունների արդյունքներն ամփոփվել են «Հայ գիրքը և հայ գրականությունը» ժողովածուում:

Շարունակվել են հայ գրականության տեսական հիմնախնդիրներին նվիրված աշխատանքները, տպագրվել է բ.գ.դ. Ջ. Ավետիսյանի «Ե դարի հայ պատմագրության տիպաբանությունը» ուսումնասիրությունը:

«Հայ դասականների գիտական հրատարակություն» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ բ.գ.դ. Ա. Իսահակյան) ընդլայնվել են հայ դասականների երկերի ակադեմիական հրատարակությունները, ի հայտ են բերվել նորանոր հրապարակումներ: Հրատարակության է պատրաստվել Ավ. Իսահակյանի երկերի V հատորը (արձակ բանաստեղծություններ, հեքիաթներ, առակ-

ներ, լեգենդներ և զրույցներ): Լույս է տեսել Լ. Շանթի երկերի ակադեմիական հրատարակության VII հատորը՝ «Ակնարկ մը հայ բանահյուսության վրա»:

Տնտեսագիտություն. «Հարկման և հարկային վարչարարության արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ-ում» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ թղթ. անդ. Վ.Հարությունյան) հիմնավորվել են հարկային ներուժի բացահայտման մեխանիզմներին վերաբերող գիտական արդյունքները՝ հիմք ընդունելով հարկ վճարողների կողմից հարկերի վճարումից խուսափելուն ու դրանց նվազմանը նպաստող միջոցառումները սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, իրավական գործոնների և դրանց ռիսկերի փոխադարձ գնահատման արդյունքում:

Հ. Ավագյանի «ՀՀ լեռնահանքային արդյունաբերության հանքահարստացման թափոնների և դրանց էկոլոգիական հետևանքների գնահատումը» աշխատությունում, քննարկելով հանքավայրերում օգտակար տարրերի կորզումների և շրջակա միջավայր թափվող ծանր մետաղների հետ կապված հիմնախնդիրները, տրվել են կորստի մատնվող տարրերի ֆինանսական գնահատականներ և արվել բնական միջավայրը մաքրելու, լեռնահանքային ձեռնարկությունների գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու առաջարկներ:

Ռ. Սարինյանի «Հայ տնտեսագիտական մտքի հիմնական հոսանքները» հետազոտության մեջ XIX դ. 70 – 90-ական թվականների հայ տնտեսագիտական միտքը դիտվել է ռուսական և եվրոպական տնտեսագիտական մտքի զուգահեռներում:

«Գիտակրթական համակարգի կառավարման ռազմավարությունը» աշխատությունում (Յու. Մ. Սուվարյան, Վ. Լ. Հարությունյան, Վ. Ա. Սարգսյան, Վ. Վ. Խաչատրյան) ներկայացվել են գիտակրթական համակարգի և արտադրության ինտեգրման հայեցակարգային հիմնախնդիրները: Գիտակրթական համակարգի կառավարման ռազմավարական արդի հիմնախնդիրների ուսումնասիրության արդյունքում մշակվել և առաջարկվել է կրթության և գիտության կառավարման նոր հայեցակարգ՝ հիմնավորելով գիտության և տեխնոլոգիաների նախարարության ստեղծման անհրաժեշտությունը, կարևորվել է գիտակրթական համակարգում և տնտեսության կառավարման մեջ նրա ֆունկցիոնալ նշանակությունը:

«Վճարային հաշվեկշռի պետական կարգավորման հիմնախնդիրների և դրանց լուծման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում» (Դ. Հարությունյան) աշխատությունում վճարային հաշվեկռի կառավարման միջազգային փորձի համապարփակ ուսումնասիրության ու վերլուծության արդյունքում ներկայացվել են վճարային հաշվեկշռի կառավարման համակարգի արդյունավետության մեթոդաբանական հիմքերը և կառավարման արդյունավետության գնահատման նոր մոտեցումներ, երկրի վճարային հաշվեկշռի փոփոխությունների կարևորագույն պատճառ-հետևանքային

կապերը, բացահայտվել են երկրի վճարային հաշվեկշռի կարգավորման հնարավորությունները ճգնաժամի պայմաններում:

Փիլիսոփայություն, սոցիոլոգիա, իրավագիտություն. «Հայ իրականության պատմափիլիսոփայական, սոցիալ-քաղաքական և իրավագիտական ուսումնասիրություններ» թեմայի շրջանակներում (ղեկ.՝ թղթ. անդ. Գ. Պողոսյան) ժամանակակից գիտության լեզվով և հասկացության համակարգով ուսումնասիրվել է տեսական փիլիսոփայության ու գիտության մեթոդաբանության հանգուցային հարցերից մեկը՝ գիտական գիտելիքների փոխընկալումն ու ադեկվատ մեկնաբանությունը: Բնագիտության, մաթեմատիկայի ու տրամաբանության մեջ գիտական գիտելիքների փոխընկալման ադեկվատ մեկնաբանության ու ժառանգորդման խնդիրը գտել է համոզիչ լուծում. դրանց համար ընդհանուր են կշռադատության, հիմնավորման ու փաստարկման եղանակներն ապացուցման մեջ: Այլ է վիճակը հումանիտար գիտությունների դեպքում: Կատարված տեսական վերլուծությունը թույլ է տալիս պնդել, որ այստեղ առաջնային է դառնում դիտարկվող երևույթի եզակի ու անկրկնելի լինելը: Եվ, բնականաբար, այլ են նաև ապացուցման մեջ կշռադատության, հիմնավորման ու փաստարկման եղանակները: Այս հիմնախնդիրների վերլուծությանն է նվիրված ակ. Հ. Գևորգյանի սկզբնադրած «Գիտության և մշակույթի փիլիսոփայության և մեթոդաբանության հարցեր» մատենաշարի առաջին՝ «Հումանիտար գիտակարգեր» պրակը:

Սոցիոլոգիական հետազոտություններ են իրականացվել Հայաստանում Ազգային ժողովի և նախագահական ընտրությունների ժամանակամիջոցում հանրային տրամադրությունների, կողմնորոշումների ու միգրացիոն մտադրությունների ուղղությամբ: Մանրամասն ուսումնասիրվել է քաղաքական գործընթացների ազդեցությունը ժամանակակից հայ հասարակության տարբեր հատվածների, այդ թվում՝ երիտասարդության միգրացիոն մտադրությունների վրա, դրանց սոցիալ-քաղաքական ու ժողովրդագրական հետևանքները: Հանրաճանաչ Gallup ինստիտուտի լիտվական մասնաճյուղի հետ համատեղ կատարված սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքները տեսական վերլուծության են ենթարկվել թղթ. անդ. Գ. Պողոսյանի հոդվածներում:

Արվեստագիտություն. Հայ կերպարվեստի ամբողջական պատմության շարադրման շրջանակներում լուսաբանվել է հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմական ուղին: Ուսումնասիրության մեջ առանձնացվել են ճարտարապետական քանդակազարդումը, վաղ միջնադարյան կոթողները, խաչքարերը, որմնանկարչությունը, մանրանկարչությունը, դեկորատիվ-կիրառական արվեստը և սրբապատկերը՝ զարդային և ֆիգուրատիվ արվեստը: Հետազոտության արդյունքները հրատարակվել են Վ. Ղազարյանի և Հ. Հակոբյանի «Հայ միջնադարյան կերպարվեստի պատմություն» գրքում:

Բաժանմունքի ինստիտուտներում ձեռք են բերվել որոշ ***կիրառական արդյունքներ:***

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում մշակվել և ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին է ներկայացվել «Լավաշ. հայկական ավանդական հացի պատրաստումը, խորհուրդն ու դրսևորման ձևերը» հայտը՝ հայկական լավաշը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության» ցանկում ընդգրկելու համար: Պեղումներ են կատարվել Արուճի եկեղեցական համալիրում, Ծովասարի սբ. Գրիգոր և Արզնիի ասորական եկեղեցիներում՝ վերականգնման ծրագրեր իրականացնելու համար: Հյուսիս-հարավ մայրուղու ճանապարհի կառուցման ծրագրով փրկարարական պեղումներ են կատարվել Ագարակի, Դավիթաշենի, Կաթնաղբյուրի և Թալինի հնավայրերում:

«Հարկման և հարկային վարչարարության արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ–ում» թեմայի շրջանակներում (Մ. Քոթանյանի անվ. տնտեսագիտության ինստիտուտ) մշակվել են հարկային վարչարարության բարելավմանը նպաստող ուղիներ, պետության և տնտեսվարող սուբյեկտների հարկային ներուժի գնահատման համալիր մեթոդներ, առաջարկվել է վերջինիս կարճաժամկետ մոդել՝ ստվերային տնտեսության նվազեցման համատեքստում, ինչը կնպաստի ՀՆԱ-ի ավելացմանն ու ստվերայնության կրճատմանը: Կառավարություն են ներկայացվել «ՀՀ լեռնահանքային արդյունաբերության հանքահարստացման թափոնների և դրանց էկոլոգիական հետևանքների գնահատումը» թեմայի շրջանակներում ստացված եզրակացությունները և առաջարկությունները, որոնք օգտակար կարող են լինել ՀՀ-ում իրականացվող հակաճգնաժամային միջոցառումների և նորացվող տնտեսական քաղաքականության համատեքստում, ՀՀ լեռնահանքային արդյունաբերության աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման, շրջակա միջավայրի մաքրության պահպանման գործում:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում կատարվել է պետական նպատակային հետևյալ ծրագիրը. «Սեփական և այլազգի միջավայրում հայերի համեմատական հետազոտության հիմնական ուղղությունները. ուսումնասիրության խնդիրներն ու հեռանկարները» / Համակարգող՝ պ.գ.թ. Ռ. Կարապետյան/

Ծրագրի շրջանակներում շարունակվել են ՀՀ և սփյուռքի երեք հայ համայնքների (Մոսկվայի, Լոս Անջելեսի և Թեհրանի) հայկական մամուլի ուսումնասիրության մեթոդաբանական մշակումները՝ բովանդակության վերլուծություն մեթոդով: Ստեղծվել է տվյալների բազա՝ մամուլի ուսումնասիրության տվյալների մուտքագրման համար (առաջին փուլում մուտքագրվել էր տվյալների մի մասը), մշակվել են տվյալների մուտքագրման և կոդավորման, տեքստերից դուրս բերված բանալի բառերի վերլուծության համակարգեր: Իրականացվել է SPSS ծրագրով տվյալների վերլուծություն:

Ծրագրում ներառված չորս երկրների (ՀՀ, ԱՄՆ, ՌԴ, ԻԻՀ) հայ համայնքների ուսումնասիրության համար կազմվել և մշակվել են փորձագիտական և զանգվածային հարցման հարցաթերթեր՝ տպագիր և էլեկտրոնային տարբերակներով: Շիրակի մարզ կատարված գործուղման ժամանակ իրականացվել են փորձագիտական և պիլոտաժային հարցումներ: Ամերիկահայ համայնքի ուսումնասիրման նպատակով կազմակերպվել են սեմինարքննարկումներ, իրականացվել է գործուղում Լոս-Անջելես (ԱՄՆ), կատարվել են ստանդարտացված հարցազրույցներ և փորձագիտական հարցումներ՝ Լոս Անջելեսի հայ համայնքի տարբեր ասպեկտների ուսումնասիրման նպատակով: Ծրագրի շրջանակներում անց է կացվել սեմինարների և քննարկումների շարք՝ «Ամերիկահայ համայքնի ուսումնասիրության խնդիրներն ու առանձնահատկությունները», «Համայնքային զարգացման առանձնահատկությունները», «Ազգագրական և սոցիոլոգիական հետազոտությունների մեթոդաբանական առանձնահատկությունները», «Հայ էթնիկության պահպանման խնդիրները»:

3. ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ ԵՎ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բաժանմունքի գիտնականները 2013 թ. հրապարակել են 118 մենագրական աշխատություն, այդ թվում՝ 9-ը արտասահմանում, 778 գիտական հոդված, որից 151-ը՝ արտասահմանյան գիտական հանդեսներում (աղյուսակ 1),

Աղյուսակ 1.
Բաժանմունքի գիտական կազմակերպությունների գիտաշխատողների հրապարակումների ընդհանուր քանակը

N	Գիտական հիմնարկներ	Մենագրություն, ժողովածու և այլն		Ուսումնական ձեռնարկ, դասագիրք և այլն		Հոդվածներ, զեկուցումներ		Թեզիսներ	
		Հանրապ.-պետ.	Արտասահմ.	Հանրապ.-պետ.	Արտասահմ.	Հանրապ.-պետ.	Արտասահմ.	Հանրապ.-պետ.	Արտասահմ.
1	Պատմության ինս-տ	22		4		104	14	7	5
2	Արևելագիտության ինս-տ	11	4	1		75	30	42	8
3	Հնագիտության և ազգագրության ինս-տ	9	4			62	40	42	8
4	Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն	1				22	4		
5	Հայոց ցեղասպանության	8				14			

	թանգարան-ինս-տ								
6	Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինս-տ	8	1			52	8	11	
7	Տնտեսագիտության ինս-տ	13				92	20		1
8	Գրականության ինս-տ	9		2		69	9	6	1
9	Լեզվի ինս-տ	11		1		51	3	27	
10	Արվեստի ինս-տ	17				86	13	14	1
Ընդամենը՝		**109**	**9**	**8**		**627**	**151**	**149**	**24**
		118				**778**		**173**	

Հատկապես զգալի են և տարեցտարի ավելանում են հնագետների, ազգագրագետների, արևելագետների, պատմաբանների և արվեստագետների արտասահմանյան հրապարակումները:

Էականորեն ակտիվացել և արգասաբեր է դարձել բաժանմունքի գիտական հիմնարկների միջազգային համագործակցությունը (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2.

Միջազգային համագործակցություն

№	Գիտական հիմնարկներ	Համագործակցության եղանակը
1	Պատմության ին-տ	Ինստիտուտը ԱՊՀ պատմության ինստիտուտների միջազգային ասոցիացիայի անդամ է և այդ շրջանակներում համագործակցում է ասոցիացիայի անդամ երկրների հետ:
2	Արևելագիտության ին-տ	Փետրվարի 24-ին ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտը Կահիրեում կնքել է գիտական համագործակցության պայմանագիր Եգիպտոսի Այն Շամս համալսարանի իզական ֆակուլտետի պատմության բաժնի հետ: Հուլիսին կնքվել է պայմանագիր Չինաստանի ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների Ակադեմիայի հետ: Սեպտեմբերի 20-ին Ինստիտուտում հյուրընկալվել է Եգիպտոսի պատվիրակությունը (լրագրողներ, Եգիպտոսի մշակույթի նախարարության աշխատակիցներ): Ինստիտուտը նոյեմբերի 5-6-ը անց է կացրել «Թուրքիայի Հանրապետություն 90 տարին. Աթաթյուրքից՝ Էրդողան» միջազգային գիտաժողովը (ներկա էին հյուրեր Թուրքիայից, Ռուսաստանից): Ինստիտուտը համատեղ Ռուսաստանի Ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի հետ հրատարակել է Մոսկվայում “Состаяние и тенденции развития ситуации на Ближнем Востоке” ժողովածուն:

3	Հնագիտության և ազգագրության ին-տ	Ֆրանսիայի գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոնի (CNRS) հետ համատեղ ստեղծված “Միացյալ միջազգային լաբորատորիայի” (LIA) շրջանակներում շարունակվել են “Մարդ-շրջակա միջավայր փոխհարաբերությունը լեռնային գոտում` Հայաստանում” ծրագրով նախատեսված աշխատանքները: Ծրագրի շրջանակներում գործել է 3 համատեղ արշավախումբ: Ծրագրի շրջանակներում ընթացիկ տարվա նոյեմբեր ամսին Լիոնում կազմակերպվել է միջազգային գիտաժողով “ Միջավայրը և հասարակությունը Հարավային Կովկասում` վաղ հոլոցենում” վերնագրով: Ընթացիկ տարում Հռոմի Հին միջերկրայքի երկրների ուսումնասիրության ինստիտուտի (Իտալիա), Լիոնի, Մարսելի համալսարանների (Ֆրանսիա), Կոննեկտիկուտի, Հյուսիսային Կարոլինայի, Կորնելի համալսարանների, Կալիֆորնիայի համալսարանի Կոտսենի անվ. հնագիտության ինստիտուտի (ԱՄՆ), Թյուբինգենի համալսարանի, Մանհայմի հնամետաղագործության ինստիտուտի, Հալլեյի համալսարանի և Սաքսոնիա-Անհալթի հուշարձանների պահպանության գործակալության (ԳԴՀ), Հայֆայի համալսարանի (Իսրայել), Ինսբրուկի համալսարանի (Ավստրիա) հետ համատեղ ծրագրերի իրականացման շրջանակներում գործել են ևս 17 համատեղ արշավախմբեր: Մոսկվայի սոցիալական գիտությունների ինստիտուտի հետ համատեղ հրատարակվել է “Армянская диаспора в контексте российско-армянских экономических связей” ուսումնասիրությունը: Տոկիոյի Կանազավայի համալսարանի (Ճապոնիա) աշխատակիցների հետ ինստիտում կազմակերպվել է գիտաժողով և հրատարակության է պատրաստվել “Քարի դարը Հայաստանում” ժողովածու, անգլերեն լեզվով: Ինստիտուտում կազմակերպվող գիտական սեմինարներին դասախոսություններով հանդես են եկել տարբեր երկրներից հրավիրված 8 գիտնականներ:
4	Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ին-տ	2013 թ. հոկտեմբերին ինստիտուտը գիտական համագործակցության պայմանագիր է կնքել Ռումինիայի գիտությունների ակադեմիայի Սոցիոլոգիայի ինստիտուտի հետ: Պայմանագրով նախատեսվում է համատեղ ուսումնասիրություններ անցկացնել «ժամանակակից հասարակությունը Հայաստանում և Ռումինիայում. Նմանություններ և տարբերություններ» խորագրով: Ինստիտուտի սոցիոլոգիայի բաժնի աշխատակիցները մասնակցել են Լոնդոնի համալսարանական քոլեջի Քաղաքական գիտությունների բաժանմունքի պրոֆեսոր Քրիստին Բայքի նախաձեռնությամբ

		Լեռնային Ղարաբաղում իրականացված սոցիոլոգիական հետազոտությանը: Հետազոտությունն իրականացվել է՝ Հայկական սոցիոլոգիական ասոցիացիայի և Ղարաբաղի Մանկավարժական համալսարանի հետ համատեղ: Ինստիտուտի սոցիոլոգները Հայաստանի հեռահաղորդակցության ոլորտի եռամսյակային սոցիոլոգիական հարցումներ են իրականացվել Ռուսաստանի Millward Brown/Armi Marketing հետազոտական կենտրոնի հետ համատեղ ծրագրի սահմաններում: Մոսկվայի պետական հումանիտար համալսարանի կողմից հայտարարված մրցույթի արդյունքում ինստիտուտի մեկ առաջատար գիտաշխատող հրավիրվել է Մոսկվա 10 ամսով դասախոսական և գիտական գործունեություն ծավալելու վերոհիշյալ համալսարանի հումանիտար ֆակուլտետում՝ համատեղ գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող ծրագրերի շրջանակներում: Եվրոպական ակադեմիաների (ALLEA; նախագահ, պրոֆեսոր Günter Stock) կողմից նախաձեռնած "Survey and Analysis of Basic Research in the Social Science and Humanities in Europe" ծրագրում ինստիտուտի տնօրեն Գ.Պողոսյանը հրավիրվել է մասնակցելու որպես ՀՀ կողմից ազգային փորձագետ: Եվրոպական արժեհամակարգերի ուսումնասիրության (EVS) միջազգային կենտրոնի (Department of Sociology, Tilburg University, Netherlands) առաջարկությամբ ինստիտուտի տնօրեն Գ.Պողոսյանը ընդգրկվել է եվրոպական միջազգային երկարաժամկետ ծրագրում՝ որպես Հայաստանի կողմից ծրագրի տնօրեն (EVS Program Director): Ինստիտուտը շարունակել է ավանդական գիտական համագործակցությունը ՌԴ գիտությունների ակադեմիայի Փիլիսոփայության ինստիտուտի, Սոցիոլոգիայի ինստիտուտի, ինչպես նաև Մոլդովայի գիտությունների ակադեմիայի Սոցիոլոգիայի և քաղաքագիտության ինստիտուտի գիտնականների հետ:
5	Մ. Քոթանյանի անվ. տնտեսագիտության ին-տ	Ինստիտուտը Բելառուսի ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտի հետ համատեղ մինչև 01.07.2013թ. իրականացրել է «ՀՀ և Բելառուսի շուկաների սուբյեկտների գործունեության միջազգայնացումը՝ ուղղված երկու երկրների տնտեսական համակարգերում նոր տեխնոլոգիաների ներգրավմանը, հարմարեցմանը (ադապտացմանը) և ներդրմանը» գիտական թեման: Ինստիտուտի աշխատակիցները մասնակցել են միջազգային չորս ծրագրի:

6	Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ին-տ	Մոսկվայի “Художественная литература” հրատարակչության հետ համատեղ ռուսերենով հրատարակվում է հայ գրականությունը սկզբնավորման շրջանից մինչև մեր օրերն ընդգրկող բազմահատոր քրեստոմատիան: Ինստիտուտը գիտական համագործակցության ծրագիր ունի ՌԳԱ Մ. Գորկու անվան համաշխարհային գրականության ինստիտուտի հետ: Ինստիտուտի աշխատակիցները գիտաժողովի են մասնակցել Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Լեհաստանում, Ռումինիայում, Վրաստանում:
7	Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ին-տ	Ինստիտուտը համագործակցել է Լոս Անջելեսի հայ գրողների միության, ինչպես նաև Բեյրութի Հայկազյան համալսարանի հետ:
8	Արվեստի ին-տ	Շարունակվել է համագործակցությունը ինստիտուտի և Մոսկվայում գործող Ճարտարապետության և քաղաքաշինական գիտությունների ռուսաստանյան ակադեմիայի Ճարտարապետության և քաղաքաշինության տեսության և պատմության գիտահետազոտական ինստիտուտի (НИИТИАГ РААСН) միջև: Ինստիտուտը համագործակցում է Սանկտ-Պետերբուրգում գործող՝ գիտությունների և արվեստների Պետրովյան ակադեմիայի, Թեհրանի Մահան ինստիտուտի և Փարիզում գործող “Ցիզրան Չուխաճյան հետազոտական կենտրոնի” հետ:
9	Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ին-տ	Թանգարան-ինստիտուտը համագործակցում է Լիդիցեի հուշահամալիրի (Չեխիայի Հանրապետություն), Կանադայի մարդու իրավունքների թանգարանի հետ:
10	Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն	Համատեղ պեղումներ Ազատանի մ.թ.ա. 9-8-դդ. հնագիտական հուշարձանում՝ Հարավային Սաքսոնիայի պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության և հնագիտական ծառայության ու Հալլեի Մարտին Լյութեր համալսարանի արշավախմբի հետ: Ֆրանսիայի Էքս-ան Պրովանս համալսարանի հնագիտական արշավախմբի հետ պեղումներ Հայկաձորի վաղերկաթիդարյան ամրոց-բնակավայրում: Հասազայի պատմական արդարության և հանդուրժողականության ինստիտուտի հետ համատեղ ժողովածուի հրատարակում:

Բաժանմունքի գիտական կազմակերպությունները նախատեսել ու կազմակերպել են 30 հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներ, որոնք նվիրվել են հայագիտության արդիական հիմնախնդիրներին, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ հիմնադրման 70-ամյակին:

2013 թվականին բաժանմունքի գիտական կազմակերպություններում գիտական աշխատողների թիվը կազմել է 606 մարդ, այդ թվում՝ ՀՀ ԳԱԱ 4 իսկական անդամ, 12 թղթակից անդամ, 107 գիտությունների դոկտոր, 296 գիտությունների թեկնածու (աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3

Բաժանմունքի գիտական կազմակերպությունների աշխատողների թվի ամփոփ տվյալներ

N	ԳԱԱ հիմնարկությունը	Աշխատող-ների ընդ-հանուր թիվը	Գիտական աշխատող-ների ընդհա-նուր թիվը	ԳԱԱ ակադե-միկոսներ	ԳԱԱ թղթակից անդամներ	Գիտու-թյան դոկտոր-ներ	Գիտու-թյան թեկնա-ծուներ
1	Պատմության ինս-տ	117	93	1	2	23	47
2	Արևելագիտության ինս-տ	67	53	–	2	11	26
3	Հնագիտության և ազգագրության ինս-տ	168	115	–	2	11	63
4	Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինս-տ	74	21	–	–	1	5
5	Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինս-տ	49	34	1	1	13	13
6	Տնտեսագիտության ինս-տ	89	74	–	1	12	30
7	Գրականության ինս-տ	65	51	2	–	11	33
8	Լեզվի ինս-տ	74	60	–	2	6	35
9	Արվեստի ինս-տ	74	60	–	2	13	32
10	Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն	33	20	–	–	2	11
11	Հանրագիտարան	36	25	–	–	1	1
Ընդամենը՝		**846**	**606**	**4**	**12**	**104**	**296**

Բաժանմունքի ինստիտուտներում կարևորվում է գիտամանկավարժական կադրերի պատրաստումը: ՀՀ ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնում իրագործվում են հայագիտական և հասարակական գիտությունների 14 մասնագիտություններով մագիստրոսական ծրագրեր, որոնցում ներգրավված են բաժանմունքի ինստիտուտների գիտնականները, իսկ առկա և հեռակա ուսուցմամբ սովորում են 990 ապագա մագիստրոսներ, որոնցից 37-ը պետական պատվերով:

Բաժանմունքի բոլոր ինստիտուտներն ունեն ասպիրանտական կրթական ծրագիր իրագործելու հնարավորություն: Ընթացիկ տարվա դրությամբ առկա և հեռակա ձևերով ասպիրանտական ուսուցում են ստանում 114

երիտասարդներ: Պատմության, արևելագիտության, հնագիտության և ազգագրության, Մ. Աբեղյանի անվան գրականության, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի և արվեստի ինստիտուտներում գործում են գիտական աստիճանաշնորհման մասնագիտական խորհուրդներ: Ինստիտուտների աշխատակիցները, ասպիրանտները և հայցորդները 2013 թ. պաշտպանել են 4 դոկտորական և 72 թեկնածուական ատենախոսություններ:

Բաժանմունքի գիտական կազմակերպությունների ֆինանսական ռեսուրսների ծավալը գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բազային ֆինանսավորման ենթակառուցվածքի պահպանման ու զարգացման ծրագրով կազմել է 877,7, թեմատիկ ֆինանսավորման ծրագրով՝ 46,8, նպատակային-ծրագրային ուղղվածությամբ՝ 9,9, ազգային արժեք ներկայացնող գիտական օբյեկտի պահպանման ծրագրով՝ 82,2 մլն դրամ: Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտն իրագործել է չորս դրամաշնորհային ծրագիր:

4. ԼՈՒԾՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

- Թեև հաշվետու ժամանակաշրջանում ձեռնարկվել են լուրջ գիտակազմակերպական միջոցառումներ պատմագիտության բանալիճային հիմնախնդիրները լուծելու ուղղությամբ, սակայն դեռևս ուշանում է «Հայոց պատմության» առաջին հատորի և նույնանուն գրքի մեկհատորյակի օտար լեզուներով հրատարակությունը:
- Էական աշխուժացման և գիտական ուղղությունների փոփոխության կարիք կա բանասիրական հետազոտությունների առումով. հարկ է լեզվի և գրականության պատմական խնդիրների հետ համատեղ առավել կարևորել գրականության տեսության, համաշխարհային գրականության զարգացման օրինաչափությունների, միջազգային գրական կապերի, համեմատական լեզվաբանության, ժամանակակից տերմինաշինության ու հայոց լեզվի զարգացման կանոնակարգման[a] նաև արևմտահայերենի փորձի և յուրահատկությունների հաշվառմամբ, արդի բառարանագրության հիմնախնդիրները:
- Գոհացուցիչ չի կարելի համարել գիտակազմակերպչական համագործակցությունը թե՛ ներհայաստանյան, թե՛ արտասահմանյան հայագիտական հաստատությունների միջև: Բացառությունն այս ոլորտում թերևս վերաբերում է ԵՊՀ պատմության և բանասիրության ֆակուլտետներին: Սակայն անգամ այստեղ չկան համատեղ հետազոտվող գիտական թեմաներ ու մշակումներ, համատեղ լուրջ հրատարակություններ լայն առումով մեր պատմության ու մշակույթի հրատապ խնդիրների վերաբերյալ:

- Գոհունակությամբ արձանագրելով «Բանբեր հայագիտության» միջազգային բազմալեզու հանդեսի կայացման դրական ընթացքը, հարկ է նշել, որ ներկայումս չափազանց կարևորվում է հայագիտական էլեկտրոնային հանդեսի հիմնադրումը, հատկապես տեսական ու կիրառական հայագիտական հետազոտությունների ակտիվացման, հայագիտական կենտրոնների համագործակցության սերտացման անհրաժեշտության համատեքստում:
- Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի առթիվ ընթացիկ տարում և 2015-ին անհրաժեշտ է ձեռնարկել միջոցառումներ հիմնախնդրի գիտական խոր հետազոտության, միջազգային գիտաժողովների կազմակերպման, գիտամասսայական բազմալեզու հրապարակումների ուղղությամբ՝ շեշտադրելով ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության շարունակականության դաժան դրսևորումները XX դարում և սիրիահայության հետ կատարվող իրադարձությունները XXI դարի սկզբին:
- Բաժանմունքի կարևորագույն խնդիրներից է էականորեն բարձրացնել հայագիտական հետազոտությունները ֆինանսավորող հիմնադրամի գործունեության արդյունավետությունը արդիական թեմաներով հետազոտությունների ծավալման, օտար լեզուներով հայագիտական աշխատությունների հրատարակման, հանրապետությունում և աշխարհում հայագիտական կենտրոնների զարգացմանը նպաստելու և համագործակցության ամրապնդման ուղղություններով:

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երեք անգամ: Բոլոր հոդվածները անցնելու են գրախոսական քննություն համապատասխան մասնագետների կողմից: Տպագրված նյութերի հեղինակները կստանան PDF առանձնատիպեր:

Նյութերը կարող են ուղարկվել խմբագրությանը էլեկտրոնային եղանակով:

Հրատարակման ենթակա նյութերը չպետք է գերազանցեն 30 էջ (A4) 12pt տառաչափով, 1,5 տողամիջով և բոլոր կողմերից թողնված 2,5 սմ լուսանցներով: Նկարները և աղյուսակները պետք է զետեղված լինեն տեքստի մեջ: Անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հոդվածների համար ամփոփումներ (ռեզյումե)՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Հայերեն և ռուսերեն հոդվածները պետք է ունենան անգլերեն ամփոփումներ:

Հանդեսը պատասխանատու չէ հրապարակման իրավունքների համար, ինչի համար պետք է հոգան հեղինակները: Հանդեսի խմբագրական խորհուրդը նաև չի կրում հոդվածում արտահայտված գաղափարների և մտքերի համար պատասխանատվություն:

Հոդվածները պետք է ներկայացնել նշելով. ՎԵՐՆԱԳԻՐ, հեղինակի անունը և ազգանունը, գիտական աստիճանը, լուսանկար, հիմնարկի անվանումը, էլ. փոստի հասցեն:

ՀՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԸ

Հղումները պետք տեղադրվեն տեքստում, տողատակերի ձևով՝

Ազգանուն, տարի, էջ (էջեր) օրինակ՝ Վարդանյան Ա. Ռ., 2013, 219–230.

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկը պետք է զետեղված լինի տեքստի վերջում՝

ԳՐՔԵՐ

Խաչիկյան Լ. Ս., Աշխատություններ, – հ. Գ, Երևան, Նաիրի, 2008, 1206 էջ:

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Vardanyan A. R., A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740–750s, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 217 (2013), pp. 9–15.

Խմբագրության հասցեն՝
Երևան 0019, ՀՀ Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4,
Հեռ: +374 (0) 91511132
Էլ. փոստ: pavelchobanyan@gmail.com
www.haygithimnadram.am

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

The *Journal* appears three times a year. The manuscripts can be submitted at any time. All articles will be peer-reviewed by appropriate specialists in the fields. The authors will receive a PDF off-print of their articles after publication. The articles can be also submitted electronically to the Editorial board.

The length of the manuscripts should not exceed 30 pages (A4 format), but if the length of the manuscript exceeds the limit the authors should consult Editor-in-Chief on the early stage of publication. The text must be typed with 12pt, 1,5 spaced with 2.5 cm aligns left from all sides. Illustrations should be gathered in the text supplied with description, provenance and original size of the image. The articles written in Armenian and Russian should be supplied with an English summary.

The *Journal* is not responsible for copyrights of objects illustrated in the article. The scientific board of the *Journal* is not responsible for ideas expressed in the articles. It also preserves rights to deny the publication of the article.

STYLE

The article should be presented as follows: TITLE, the Name of the author supplied with a photo with a brief mention to the institution represented by the author placed beneath it. A resume of 1 to 3 pages in length should be placed at the end of the text.

REFERENCES

The references should be gathered in the text in form of footnotes typed with 10 pt in form of:

Author, year, page(s) e.g. **Vardanyan A. R.**, 2013, 219–230.

All bibliographic data must be gathered as Bibliography at the end of the manuscript.

FOR BOOKS:

Vardanyan A. R., – The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Tenth century AD, Tübingen, 2013.

FOR ARTICLES:

Vardanyan A. R., – A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740 – 750s, Journal of the Oriental Numismatic Society, London, vol. 217, 2013, pp. 9 – 15.

In collaborative works/books or presented at conferences/congresses:

Vardanyan A. R., Coins form the Alamut Period, in: P. Willey's, *Ismaili Castles in Iran and Syria*, London, 2005, pp. 288 – 307.

Vardanyan A. R., The accession of Hārūn ar-Rashīd to the throne and some aspects of ʿAbbāsid administration in Armīniya as reflected in sources, in *Proceedings* of the conference "Title", 24–29 September 2012, pp. 6 with ill. (St. Hermitage, St. Petersburg).

While citing the same work again a form: ibid., page(s) is preferable.

Publishing house address:
0019, Yerevan, RA, Marshal Bagramyan ave., 24/4
phone: +374 (091)511132
E-mail: pavelchobanyan@gmail.com
www.haygithimnadram.am

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал выходит три раза в год. Все статьи предварительно направляются на рецензию соответствующим специалистам. Авторы, чьи работы приняты к публикации, получают PDF версию своей работы. Материалы могут быть направлены в редакцию *Журнала* по электронной почте.

Подлежащие публикации материалы не должны превышать 30 страниц (A4 формат). Текстовая часть должна быть набрана размером шрифта 12pt и иметь поля со всех сторон в 2,5 см. Фотографии и графические изображения должны быть помещены внутри текста или в конце. Работы на английском, французском и немецком языках должны иметь резюме на армянском и русском языках от 1 до 3 страниц. Материалы представленные на армянском и русском языках должны иметь резюме на английском языке (до 3 страниц).

Журнал не несет ответственности за права на публикацию тех или иных материалов, представленных авторами.

Редакционная коллегия *Журнала* не несет ответственности за высказываемые в работах авторов идеи, положения и постулаты.

Работы должные быть оформлены следующим образом:

Заглавие, имя и фамилия автора, уч. степень, фотография (3x4), наименование организации и эл. почты автора.

ССЫЛКИ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Ссылки должны быть подстрочными и оформлены следующим образом:

Фамилия, год, страница(ы), например: **Варданян А.**, 2013, 219-230.

Приложенный к статье библиографический список, должен быть оформлен следующим образом:

ДЛЯ КНИГ

Пономарев А., Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII – XV вв., Москва, 2012.

ДЛЯ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛАХ И В СБОРНИКАХ

Акопян А., Евгений Александрович Пахомов (1880–1965), Эпиграфика Востока, вып. 30, Москва, 2013, стр. 310 – 321.

Варданян А., Некоторые аспекты аббасидской администрации в “Арминии” в первые годы халифата Харун ар-Рашида (786 – 809 гг.), в: Сборник статей международной конференции, посвященной 125-летию со дня рождения академика Иосифа А. Орбели, Ереван, 13 - 16 сентября 2012, стр. 117 - 122.

При ссылке на уже упомянутую работу используется аббревиатура **ibid., page(s)**.

Адресс редакции

0019, Ереван РА, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Тел.: +374 (091)511132

E-mail: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ (+374 10) 521362, (+374 91) 511132
Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, (+374 91) 511132
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019.
Tel: (+374 10) 521362, (+374 91) 511132

www.haygithimnadram.am
Email: info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

Վկայական N 03Ա900182
21.01.2013

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 091.511132
Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 091.511132
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019.
Tel: (+374 10) 521362, 091.511132
www.haygithimnadram.am
Email: info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com